

ACADEMIA ROMÂNĂ
FILIALA CLUJ-NAPOCA
INSTITUTUL DE ISTORIE “GEORGE BARIȚIU”
DEPARTAMENTUL DE CERCETĂRI SOCIO-UMANE

Cercetări contemporane în științele socio-umane

Presa Universitară Clujeană

**ACADEMIA ROMÂNĂ – FILIALA CLUJ-NAPOCA
INSTITUTUL DE ISTORIE „GEORGE BARIȚIU”
DEPARTAMENTUL DE CERCETĂRI SOCIO-UMANE**

•

**CERCETĂRI CONTEMPORANE
ÎN ȘTIINȚELE SOCIO-UMANE**

*Volumul apare sub egida
Departamentului de Cercetări Socio-Umane,
Institutul de Istorie „George Barițiu” al Academiei Române –
Filiala Cluj-Napoca*

Cluj-Napoca, str. M. Kogălniceanu, nr. 8

Tel.: +40-264-597343; Fax: +40-264-592783

E-mail: dcsu@academia-cj.ro

**ACADEMIA ROMÂNĂ –
FILIALA CLUJ-NAPOCA
INSTITUTUL DE ISTORIE „GEORGE BARIȚIU”
DEPARTAMENTUL
DE CERCETĂRI SOCIO-UMANE**

**CERCETĂRI CONTEMPORANE
ÎN ȘTIINȚELE SOCIO-UMANE**

PRESA UNIVERSITARĂ CLUJEANĂ

2022

Referenți științifici:
Monica Albu, Virgil Ciomoș, Ionuț Isac, Călina Jugastru,
Andrei Negru și Silviu G. Totelecan

ISBN 978-606-37-1510-5

© 2022. Toate drepturile asupra acestei versiuni aparțin
Departamentului de Cercetări Socio-Umane al Institutului de
Istorie „George Barițiu” din Cluj-Napoca și autorilor.

Tehnoredactare computerizată: Adriana Gorea

Universitatea Babeș-Bolyai
Presa Universitară Clujeană
Director: Codruța Săcelean
Str. Hasdeu nr. 51
400371 Cluj-Napoca, România
Tel./fax: (+40)-264-597.401
E-mail: editura@editura.ubbcluj.ro
<http://www.editura.ubbcluj.ro>

CUPRINS

DREPT

COMPORTAMENTUL CONSTITUȚIONAL LOIAL AL AUTORITĂȚILOR PUBLICE	
ANALIZĂ DE DOCTRINĂ ȘI JURISPRUDENȚĂ.....	7
<i>Marius Andreescu, Andra Puran</i>	
DESPRE CORUPTIE ȘI ANTICORUPTIE	23
<i>Narcisa Cozea</i>	

ECONOMIE

AGENȚII ECONOMICI: INDIVIZI, CATEGORII ȘI FLUXURI ECONOMICE	33
<i>Dalina Andrei</i>	

FILOSOFIE

PANDEMIA ÎN LECTURA LUI GIORGIO AGAMBEN	41
<i>Slava-Fulga Caramete</i>	
DEȘERTUL FINȚEI. O ANALIZĂ FENOMENOLOGICĂ ȘI PSIHOANALITICĂ A SUBIECTIVITĂȚII ÎN GESTELL	49
<i>Marcel Hosu</i>	
REFERENȚIAL ȘI CONȘTIINȚĂ MORALĂ	57
<i>Ionuț Isac</i>	
KIERKEGAARD ȘI SHAKESPEARE. ESEU DE FILOSOFIA LITERATURII	65
<i>David-Augustin Mândruț</i>	
SUBLIMUL DE LA TEORIE ESTETICĂ LA EXPERIENȚĂ INDIVIDUALĂ	85
<i>Radu Nebert</i>	
LIMBAJ, (POZIȚIE) ETICĂ, REALITATE	103
<i>Daniel Sas</i>	
ÎNGERUL TAUMATURG.....	145
<i>Teofil Tia, Victor Constantin Mărușoiu</i>	

PSIHOLOGIE ȘI ȘTIINȚELE EDUCAȚIEI

REPERE TEORETICE ȘI PRAXIOLOGICE ALE CURRICULUMULUI DE FORMARE PROFESIONALĂ CONTINUĂ.....	151
<i>Aliona Afanas</i>	
ASPECTE PRIVIND SIGURANȚA MEDIULUI ȘCOLAR ÎN UNITĂȚI DE ÎNVĂȚĂMÂNT GIMNAZIALE ȘI LICEALE DIN ROMÂNIA ÎN PERIOADA 2017-2018	161
<i>Ioana Beldean-Galea, Ileana Maria Mireștean, Petru Sandu, Sorina Irimie, Cosmina Samoilă, Monica Albu</i>	
FACTORI PSIHOPEDAGOGICI CE POT INFLUENȚA COMPETENȚELE DE AUTOEVALUARE ALE STUDENȚILOR.....	177
<i>Valentin Cosmin Blândul</i>	
ȘCOALA ON-LINE, O NOUĂ PROVOCARE PENTRU ÎNVĂȚĂMÂNTUL PREUNIVERSITAR ROMÂNESC	187
<i>Nora Codruța Curta</i>	
EVALUAREA NEVOILOR COPIILOR CU DIZABILITĂȚI ÎN INTERVENȚIA TIMPURIE: ANALIZĂ COMPARATIVĂ A OPINIILOR SPECIALIȘTILOR ȘI PARINȚILOR.....	205
<i>Andrea Hathazi Carmen Costea-Bărluțiu</i>	
INSTRUMENTE DE EVALUARE ȘI SUPERVIZARE ÎN DEZVOLTAREA PROFESIONALĂ A SPECIALIȘTILOR ÎN DIZABILITĂȚILE SENZORIALE MULTIPLE	215
<i>Ioana-Letiția Șerban</i>	
VARIA	
IMPACTUL STRESULUI POSTRAUMATIC ASUPRA ASISTENȚILOR MEDICALI, O SCURTĂ ANALIZĂ A PUBLICAȚIILOR PUBMED	225
<i>Ramona-Niculina Jurcău</i>	
IMPACTUL UNOR CITRICE -PORTOCAL, LAMAI, GRAPFRUIT- ASUPRA ANXIETAȚII ȘI A CORTISOLULUI SALIVAR.....	233
<i>Ramona-Niculina Jurcău</i>	
IMPACTUL A DOUĂ ADMINISTRĂRI DE GINSENG, ASUPRA STRESULUI DIN EFORTUL FIZIC ACUT	241
<i>Ramona-Niculina Jurcău</i>	
LISTA DE AUTORI	247

DREPT

COMPORTAMENTUL CONSTITUȚIONAL LOIAL AL AUTORITĂȚILOR PUBLICE

Analiză de doctrină și jurisprudență

Marius Andreeșcu, Andra Puran

Abstract. LOYAL CONSTITUTIONAL BEHAVIOR OF PUBLIC AUTHORITIES. Doctrine and jurisprudence analysis. The procedure for amending the Constitution is extremely difficult, almost impossible in the current social and political context. The essence of a constitution is its stability over time because only in this way can ensure the stability of the entire normative system of a state, certainty and predictability. the conduct of legal subjects but also to ensure the legal, political and economic stability of the social system as a whole. The obligation of the authorities, respectively of the parliament and of the executive to have a loyal constitutional conduct was for the first time stipulated in the jurisprudence of the French Constitutional Council, which is the constitutional court of France. This obligation is found in the attributions that the state authorities have to interpret and apply the constitutional norms. It is not limited to the simple requirement of legality of the acts and provisions of the rulers, ie to the formal observance of the law. In our opinion, the concern of the political class and the state authorities in the current period, in relation to the current content of the Fundamental Law, should be oriented towards its correct interpretation and application and respect for the democratic finality of constitutional institutions. In order to consolidate the rule of law in Romania, even in the current normative form of the Constitution, it is necessary that political parties, especially those in power, all state authorities act or exercise their powers within the limits of loyal constitutional behavior and the democratic meanings of the Constitution, the Orthodox Christian traditions and values of the Romanian people, the rights and dignity of the person. In this study we analyze aspects of doctrine and jurisprudence of the concept of loyal constitutional behavior.

Keywords: The supremacy of the Constitution / constitutional stability / public authorities / constitutional loyalty / guarantees of the obligation of constitutional loyalty.

I. Introducere

Procedura de modificare a Constituției este extrem de dificilă, aproape imposibilă în contextul social și politic actual, în condițiile integrării României în Uniunea Europeană, cu consecința subordonării Constituției și legilor voinței politice a celor ce conduc organismele Uniunii Europene și instrumentelor juridice ale acestei organizații suprastatale, dar și în condițiile în care creștinismul și mai ales dreapta credință ortodoxă sunt refuzate și chiar blamate în documente juridice internaționale și chiar în jurisprudența unor instanțe internaționale.

Această stare de fapt ne determină să analizăm în ce măsură actualul conținut normativ al Constituției poate fi interpretat și aplicat în scopul respectării demnității omului, a cerințelor statului de drept, al tradițiilor și valorilor creștin ortodoxe ale poporului român dar și în scopul eliminării excesului de putere al autorităților cu consecința restrângerii abuzive, nejustificate a exercitării unor drepturi și libertăți fundamentale, măsuri restrictive care afectează grav viața și demnitatea omului, libertatea de comuniune a credincioșilor ortodocși, libertatea Bisericii Ortodoxe dar și a altor culte.

Guvernanții respectiv Parlamentul, autoritățile puterii executive dar și instanțele judecătorești le revine obligația de a avea un comportament constituțional loial. Desigur, un comportament constituțional loial trebuie să caracterizeze și activitatea altor instituții politice, cum sunt partidele și organizațiile cu caracter politic, sindicale sau asociațiile patronale. Într-o sferă de cuprindere mai largă comportamentul constituțional loial trebuie să caracterizeze conduită oricărui subiect al societății. În acest studiu ne referim exclusiv la activitatea instituțiilor de guvernare ale statului.

Semnificația și conținutul conceptualului de comportament constituțional loial pe care îl formulăm pentru prima dată în doctrina română le analizăm în contextul principiilor supremăției Constituției și al stabilității Legii Fundamentale.

II. Supremația Constituției și garanții ale respectării obligației de loialitate constituțională

Supremația constituției exprimă poziția supraordonată a legii fundamentale atât în sistemul de drept, cât și în tot sistemul social politic al fiecărei țări. În sens restrâns, fundamentarea științifică a supremăției constituției rezultă din forma și conținutul acesteia. Supremația formală este exprimată de forța juridică superioară, de procedurile derogatorii față de dreptul comun privind adoptare și modificarea normelor constituționale, iar supremăția materială rezultă din specificul reglementărilor, din conținutul acestora, în special din faptul că, prin constituție, sunt stabilite premise și reguli de organizare, funcționare și atribuții ale autorităților publice.

În legătură cu acest aspect, în literatura de specialitate s-a afirmat că principiul supremăției legii fundamentale „poate fi considerat un percept *sacru*, intangibil (...) ea se află în vârful piramidei tuturor actelor juridice. Si nici nu ar fi posibil altfel: Constituția legitimează puterea, convertind voințele individuale sau colective în voințe de stat; ea conferă autoritate guvernărilor, îndreptățindu-le deciziile și garantându-le aplicare; ea determină funcțiile și atribuțiile ce revin autorităților publice, consacrând drepturile și datoriile fundamentale, diriguiește raporturile dintre cetățeni, dintre ei și autoritățile publice; ea indică sensul sau scopul activității statale, adică valorile politice, ideologice și morale sub semnul cărora este organizat și funcționează sistemul politic; constituția reprezintă temeiul fundamental și garanția esențială a ordinii de drept; ea este, în cele din urmă, reperul decisiv pentru aprecierea validității tuturor actelor și faptelor juridice. Sunt, toate acestea, elementele substanțiale care converg spre una și aceeași concluzie: *supremația materială a Constituției*. Dar constituția este supremă și în sens *formal*. Procedura de adoptare a constituției

exteriorizează o forță particulară, specifică și inaccesibilă, care se atașează dispozițiilor ei, aşa încât nicio altă lege în afara unei constituționale nu poate abroga sau modifica dispozițiile așeză-mântului fundamental, dispoziții care se sprijină pe ele însle, postulându-și supremăția”¹.

George Alexianu consideră că legalitatea este un atribut al statului modern. Ideea de legalitate în concepția autorului este formulată după cum urmează: toate organele statului funcționează în baza unei ordini de drept statuată de legiuitor și care trebuie respectată.

Același autor, referindu-se la supremăția Constituției, afirma cu deplin temei și în raport cu realitățile de astăzi: „Când statul modern își organizează noua sa înfățișare, cea dință idee care-l preocupă este aceea a stăvilarii abuzului administrativ, de aici invențunea constituțiilor și pe cale jurisdicțională instituirea unui control al legalității. Odată acest abuz stabilit apare unul nou, mult mai grav, acela al Parlamentului. Se inventează atunci supremăția Constituției și diferite sisteme pentru garantarea ei. Ideea de legalitate dobândește astfel o puternică pârghie de întărire”².

Temeiul supremăției Legii fundamentale este suveranitatea națională și a statului. Această calitate a Constituției de a fi supremă este absolută precum și suveranitatea națională este absolută, intangibilă. Cedarea unor attribute ale suveranității naționale, chiar și prin tratate internaționale, semnate, ratificate sau acceptate de guvernanti în numele României, ridică problema legitimității și constituționalității acestor documente deoarece încalcă cele două principii fundamentale, esențiale pentru existența societății române și a statului român și anume „principiul suveranității naționale și principiul supremăției Constituției”.

Principiul priorității dreptului Uniunii Europene trebuie să fie înțeles și aplicat în limitele respectării principiului supremăției Constituției și nu supraordonat acestuia, cum din nefericire se întâmplă în prezent în România.

Conceptul de supremăție a constituției nu poate fi însă redus la o semnificație formală și materială. Profesorul Ioan Muraru afirma că: „Supremăția constituției este o noțiune complexă în conținutul căreia se cuprind trăsături și elemente (valori) politice și juridice, care exprimă poziția supraordonată a constituției nu numai în sistemul de drept, ci în întregul sistem social-politic al unei țări”³. Deci, supremăția constituției reprezintă o calitate sau o trăsătură ce situează legea fundamentală în vîrful instituțiilor politico-juridice dintr-o societate organizată statal și exprimă poziția supraordonată a acesteia, atât în sistemul de drept, cât și în tot sistemul social politic.

Temeiul juridic al supremăției Constituției îl reprezintă dispozițiile art. 1 alin. 5 din Legea fundamentală: „În România, respectarea Constituției, a supremăției sale și a legilor este obligatorie”. Supremăția Constituției nu are o dimensiune pur teoretică, în sensul că ar putea fi considerată numai un concept politic, juridic sau, eventual, moral. Datorită consacrării exprese în legea fundamentală, acest principiu are valoare normativă, fiind din punct de vedere formal o normă constituțională. Dimensiunea normativă a supremăției constituției implică obligații juridice importante a căror nerespectare poate atrage sancțiuni juridice. Altfel spus, ca principiu constitucional, consacrat normativ, supremăția Legii fundamentale este și o obligație constituțională cu multiple semnificații juridice, politice, dar și valorice, pentru toate componentele sistemului social și statal. În acest sens, Cristian Ionescu sublinia:

¹ Ion Deleanu, Instituții și proceduri constituționale în dreptul roman și în dreptul comparat, Ed. C.H. Beck, București, 2006, pp. 221-222.

² George Alexianu, *Drept constituțional*, Editura Casei Școalelor, București, 1930, p. 71.

³ Ioan Muraru, Elena Simina Tănasescu, *Constituția României. Comentariu pe articole*, Ed. C.H. Beck, București, 2009, p. 18.

„Strict formal, obligația (de a respecta supremația legii fundamentale n.n.) se adresează cetățenilor români. În realitate, respectarea Constituției, inclusiv a supremației sale, precum și a legilor, era o obligație cu totul și cu totul generală, ai cărei destinatari erau toate subiectele de drept – persoane fizice și juridice (naționale și internaționale) aflate în raporturi juridice, inclusiv diplomatice, cu statul român”⁴.

Semnificația generală a acestei obligații constituționale se referă la conformitatea întregului drept cu normele constituției. Prin „drept” înțelegem nu numai componenta sistemului normativ, dar și activitatea complexă, instituțională, de interpretare și aplicare a normelor juridice, începând cu cele ale legii fundamentale. „A fost intenția Parlamentului Constituant derivat din 2003 de a marca importanța decisivă a principiului supremației Constituției față de orice alt act normativ. S-a dat un semnal, în deosebi, instituțional public cu rol de guvernare de a respecta cu strictețe Constituția. Respectarea Constituției este inclusă în conceptul general de legalitate, iar termenul de respectare a supremației Constituției impune o ierarhizare piramidală a actelor normative în vîrful căror se află Legea fundamentală”⁵.

Respectarea acestei obligații constituționale și realizarea ei nu numai în sfera strictă a sistemului normativ, dar în întreaga dialectică a mișcării și evoluției ordinii sociale și de drept, este temeiul pentru ceea ce se poate numi constituționalizarea dreptului, dar și a întregului sistem social organizat statal. Pentru a susține această afirmație, avem în vedere că, în mod constant, în literatura de specialitate, principiul supremației Constituției nu este redus numai la semnificația sa normativă, iar Legea fundamentală este considerată și din perspectivă valorică, cu implicații majore pentru întregul sistem social. În acest sens, Constituția este definită în doctrină ca fiind „un așezământ politic și social fundamental al statului și societății”⁶.

Există un sistem de garanții al respectării supremației Constituției care, în opinia noastră, are două componente. O garanție specifică și cea mai importantă este controlul de constituționalitate realizat de Curtea Constituțională. În acest sens, dispozițiile art.142 alin.1 prevăd în acest sens: „Curtea Constituțională este garantul supremației constituției”. Instanța constituțională a României, de la înființare în anul 1992 și până în prezent are o contribuție importantă la cenzurarea excesului de putere al parlamentului și Guvernului dar și a organismelor politice care la un moment istoric dețin puterea în stat. Chiar dacă unele dintre deciziile pronunțate de Curtea Constituțională sunt discutabile, trebuie menționat totuși aportul important pe care această autoritate judiciară îl are la menținerea statului de drept, la aplicarea și respectarea corectă a dispozițiilor constituționale, la apărarea și garantarea drepturilor și libertăților fundamentale cetățenești.

Cealaltă componentă a sistemului de garanții îl reprezintă controlul general al aplicării Constituției realizat de autoritățile statului în baza și în limitele competențelor materiale stabilite de lege. Controlul judecătoresc reprezintă o importantă modalitate de garantare a supremației legii fundamentale, deoarece prin natura atribuțiilor pe care le au instanțele judecătorescă interpretăază și aplică legea, ceea ce implică și obligația de a analiza conformitatea actelor juridice supuse controlului judecătoresc cu normele Constituției.

⁴ Cristian Ionescu, *Constituția României*. Titlul I. Principii generale art. 1-14. Comentarii și explicații, Ed. C.H. Beck, București, 2015, p. 48.

⁵ Cristian Ionescu, *op. cit.*, p. 48.

⁶ Pentru dezvoltări a se vedea Ioan Muraru, Simina Elena Tănăsescu, *Drept constituțional și instituții politice*, Ed. C.H.Beck, București, 2013, pp. 85-88.

III. Stabilitate și inovație constituțională

Una dintre cele mai controversate și importante probleme juridice o reprezintă relația dintre stabilitate și inovație în drept. Stabilitatea normelor juridice este incontestabil o necesitate pentru predictibilitatea conduitei subiectelor de drept, pentru securitatea și buna funcționare a relațiilor economice și juridice precum și pentru a da substanță principiilor supremăției legii și a Constituției.

Pe de altă parte este necesar de a adapta norma juridică și în general dreptul la fenomenele sociale și economice care se succed cu atâtă rapiditate. Este necesar ca permanent legiuitorul să fie preocupat de a elimina tot ceea ce este „vetust în drept”, a ceea ce nu corespunde realităților. Raportul dintre stabilitate și inovație în drept constituie o problemă complexă și dificilă ce trebuie abordată cu toată atenția luându-se în considerare o largă paletă de factori, care pot determina o poziție favorabilă sau defavorabilă modificării legislative⁷.

Unul dintre criteriile care ajută la soluționarea acestei probleme este principiul proporționalității. Între norma juridică opera de interpretare și aplicarea acesteia, iar pe de altă parte realitatea socială în toată complexitatea ei fenomenală trebuie să se realizeze un raport adecvat, altfel spus dreptul să fie un factor de stabilitate și dinamism al statului și societății, să corespundă scopului de a satisface cât mai bine posibil cerințele interesului public dar și acela de a permite și garanta persoanei posibilitatea unui comportament liber și previzibil, de a se realiza pe sine în context social. Prin urmare, dreptul inclusiv în dimensiunea sa normativă pentru a fi viabil și pentru a reprezenta un factor de stabilitate dar și de progres trebuie să fie adecvat realităților sociale dar și scopurilor pentru care norma juridică este adoptată, sau după caz interpretată și aplicată. Aceasta nu este o constatare nouă. În urmă cu multe secole Solon fiind chemat să elaboreze o constituție, a pus fruntașilor cetății sale întrebarea: „Spuneți-mi pentru care timp și pentru ce popor”, pentru că mai târziu același mare înțelept să afirme că nu a dat cetății o constituție perfectă ci numai una adecvată timpului și locului.

Relația dintre stabilitate și inovație în drept are o importanță deosebită atunci când se pune problema menținerii sau modificării unei constituții deoarece constituția este așezământul politic și juridic al unui stat⁸ în baza căreia se structurează întreg eșafodajul statului și al societății.

De esența unei constituții este stabilitatea sa în timp pentru că numai în acest fel se poate asigura în bună măsură stabilitatea întregului sistem normativ al unui stat, certitudinea și predictibilitatea conduitei subiectelor de drept dar și pentru a asigura stabilitatea juridică, politică și economică a sistemului social în ansamblul său.⁹ Stabilitatea este o cerință pentru garantarea principiului supremăției constituției și a implicațiilor sale. În acest sens, profesorul Ioan Muraru afirma că supremăția constituției nu reprezintă numai o categorie strict juridică, ci una politico-juridică relevând că legea fundamentală este rezultatul realităților economice, politice, sociale și juridice. „Ea marchează (definește, conturează) o etapă

⁷ Victor Duculescu, Georgeta Duculescu, *Revizuirea Constituției*, Editura Lumina Lex, București, 2002, p. 12.

⁸ Ion Deleanu, *Drept constituțional și instituții politice*, Editura Europa Nova, București, 1996, vol. I, p. 260.

⁹ Elena Simina Tănărescu, în *Constituția României. Comentarii pe articole*, coordonatori I. Muraru, E.S. Tănărescu, Editura All Bach, București, 2008, pp. 1467-1469.

istorică din viața unei țări, ea consemnează victoriile și dă expresie și stabilitate politico-juridică realităților și perspectivelor etapei istorice în care a fost adoptată”¹⁰.

Pentru a asigura stabilitatea constituției au fost utilizate variate modalități tehnice de garantare a unui anumit grad de rigiditate a legii fundamentale, dintre care enumerăm: a) stabilirea unor condiții speciale de exercitare a inițiativei de revizuire a constituției, cum ar fi limitarea subiectelor care pot avea o asemenea inițiativă, controlul de constituționalitate din oficiu asupra inițiativei de revizuire a constituției; b) interdicția revizuirii constituției de către adunările legislative obișnuite sau altfel spus recunoașterea competenței revizuirii constituției numai în favoarea unei adunări constituante c) instituirea unei proceduri speciale de dezbatere și adoptare a inițiativei de revizuire; d) necesitatea soluționării revizuirii prin referendum; e) fixarea unor limite materiale pentru revizuire, în special prin stabilirea unor reglementări constituționale care nu pot fi supuse revizuirii¹¹.

Pe de altă parte o constituție, nu este și nu poate fi eternă sau imuabilă. Încă de la apariția fenomenului constituțional, legile fundamentale au fost concepute ca fiind supuse schimbărilor impuse inevitabil de trecerea timpului și dinamica realităților statale, politice, economice și sociale. Această idee a fost consacrată de Constituția franceză din 1791 potrivit căreia „un popor are întotdeauna dreptul de a revedea, de a reforma și de a modifica constituția sa, iar în perioada contemporană atât „pactul internațional cu privire la drepturile economice, sociale și culturale”, cât și cel privitor la drepturile civile și politice adoptate de O.N.U. în 1966 prevăd în art.1: ”Toate popoarele au dreptul de a dispune de ele însese. În virtutea acestui drept ele își determină liber statul juridic”.

Reputatul profesor Constantin G. Rarîncescu afirma în acest sens: ”O constituție deși este menită să reglementeze în viitor pentru un timp mai mult sau mai puțin îndelungat, viața politică a unei națiuni ea nu este destinată a fi imobilă, sau veșnică perpetuă, căci, pe de o parte o constituție în mersul timpului își poate arăta imperfecțiunile, și nici o operă omenească nu este perfectă, imperfecțiuni a căror modificare se impune, pe de altă parte o constituție trebuie să fie în curent cu necesitățile sociale și cu concepțiunile noi politice, care se pot schimba mai frecvent în cadrul unui stat sau a unei societăți”¹². Subliniind aceeași idee, profesorul Tudor Drăganu preciza: „Constituția nu poate fi concepută ca un monument peren destinat să reziste viciștilor secolelor și nici măcar ale deceniilor.

Ca toate celelalte reglementări juridice, constituția reflectă condițiile economice, sociale și politice existente într-o societate la un moment dat al istoriei și urmărește să creeze structurile și formele organizatorice cele mai adecvate dezvoltării ei ulterioare. Societatea umană este într-o continuă schimbare. Ceea ce este valabil astăzi, mâine poate deveni perimat. Pe de altă parte, una dintre caracteristicile reglementărilor juridice constă în faptul că ele prefigurează anumite fâșașuri menite să canalizeze dezvoltarea societății într-o direcție sau alta. Atât aceste direcții cât și modalități de înfăptuire a scopurilor urmărite se pot dovedi, însă confruntate cu realitățile necorespunzătoare. Tocmai din acest motiv, constituțiile ca și alte reglementări juridice, nu pot rămâne imuabile, ci trebuie să se adapteze dinamicii sociale”¹³.

¹⁰ Ioan Muraru, Simina Elena Tânărescu, *Drept constituțional și instituții politice*, ediția a XI-a, Editura All, București, 2003, p. 80.

¹¹ Pentru dezvoltări a se vedea: Ioan Muraru, Simina Tânărescu, *op. cit.*, p. 52-55, Tudor Drăganu, *Drept constituțional și instituții politice. Tratat elementar*, Editura Lumină Lex, București, 1998, Vol I, pp. 45-47, Marius Andreescu, Florina Mitrofan, *Drept constituțional. Teoria generală*, Editura Universității din Pitești, 2006, pp. 43-44, Victor Duculescu, Georgea Duculescu, *op.cit.*, p. 28-47, Ion Deleanu, *op.cit.*, p. 275-278.

¹² Constantin G. Rarîncescu, *Curs de drept constituțional*, București, 1940, p. 203.

¹³ Tudor Drăganu, *Tratat de Drept Constituțional*, Editura Lumină Lex, București, 1997, Vol I., pp. 45-47.

În lumina acestor considerente apreciem că relația dintre stabilitate și revizuire constituțională trebuie interpretată și soluționată după cerințele principiului proporționalității.¹⁴ Legea fundamentală este viabilă atâtă timp cât este adecvată realităților statului și unei anumite societăți la un anumit moment istoric determinat. Mai mult – afirmă profesorul Ioan Muraru – „o constituție este viabilă și eficientă dacă realizează echilibrul între cetățeni (societate) și autoritățile publice (stat) pe de o parte, apoi între autoritățile publice și desigur chiar între cetățeni. Important este de asemenea, ca reglementările constituționale să realizeze ca autoritățile publice să fie în serviciul cetățenilor, asigurându-se protecția individului contra atacurilor arbitrage ale statului împotriva libertăților sale”¹⁵. În situațile în care un asemenea raport de proporționalitate nu mai există fie datorită imperfecțiunilor constituției sau datorită inadecvării reglementărilor constituționale la noile realități statale și sociale, apare necesitatea juridică și politică a revizuirii constituționale.

Cu toate acestea, în relația dintre stabilitate și revizuire constituțională, spre deosebire de relația generală stabilitate – inovație în drept cei doi termeni nu au aceeași valoare logică și juridică. Este vorba de un raport de contrarietate (și nu de contradicție) în care stabilitatea constituției este termenul dominant. Această situație este justificată de faptul că stabilitatea este o cerință esențială a garantării principiului supremăției constituției, cu toate consecințele sale. Numai prin primatul stabilității față de inițiativele de revizuire, o constituție își poate exercita funcțiile sale și rolul de a asigura stabilitatea, echilibrul și dinamica componentelor sistemului social, afirmarea tot mai puternică a principiilor statului de drept.

Supremăția constituției conferită și de stabilitatea acesteia reprezintă o garanție împotriva arbitrariului și puterii discreționare, a autorităților statului, prin regulile constituționale prestabile și predictibile, care reglementează organizarea, funcționarea și atribuțiile organelor statale. *De aceea, mai înainte, de a se pune problema revizuirii constituției, important este ca autoritățile statului să realizeze interpretarea și aplicarea corectă a dispozițiilor normative constituționale în litera și spiritul lor.* Opera de interpretare a textelor constituționale realizată de instanțele constituționale dar și de celelalte autorități ale statului cu respectarea competențelor conferite de lege este de natură să releve sensurile și semnificațiile principiilor și reglementărilor constituției și în acest fel să contribuie la procesul de adevarare a acestor norme la realitatea socială, politică și statală a cărei dinamică nu trebuie neglijată. Justificarea interpretării se regăsește în necesitatea aplicării unei text constituțional general la o situație de fapt concretă¹⁶.

Garantarea supremăției Constituției și a stabilității Legii Fundamentale sunt premisele pentru ceea ce noi numim „comportament constituțional loial”.

IV. Conținutul conceptului de „loialitate constituțională”

În opinia noastră, preocuparea clasei politice și a autorităților statului în perioada actuală, în raport de conținutul actual al Constituției, ar trebui orientat în direcția interpretării și aplicării corecte a acesteia a respectării finalității democratice a instituțiilor constituționale. Pentru consolidarea statului de drept în România, chiar și în actuala formă normativă a

¹⁴ Pentru dezvoltări a se vedea Marius Andreescu, *Principiu proporționalității în dreptul constituțional*, Editura CH Beck, București, 2007.

¹⁵ Ioan Muraru, *Protecția constituțională a libertăților de opinie*, Editura Lumina Lex, București, 1999, p. 17.

¹⁶ Cf Ioan Muraru, Mihai Constantinescu, Simina Tănărescu, Marian Enache, Gheorghe Iancu, *Interpretarea constituției*, Editura Lumina Lex, București, 2002, p. 14.

Constituției este necesar ca formațiunile politice, cu deosebire cele care dețin puterea, toate autoritățile statului să acționeze sau să-și exerceze *atribuțiile în limitele unui comportament constituțional loial* ce implică respectarea sensului și semnificațiilor democratice ale Constituției, a tradițiilor și valorilor creștin ortodoxe ale poporului Român, a drepturilor și demnitateii persoanei.

Obligația autorităților, respectiv a parlamentului și executivului de a avea un comportament constituțional loial a fost pentru prima dată stipulată în jurisprudența Consiliului Constituțional Francez, care este instanța constituțională a Franței.

Această obligație este regăsită în atribuțiile pe care le au autoritățile statului de a interpreta și aplica normele constituționale. Ea nu se reduce numai la simpla cerință de legalitate a actelor și dispozițiilor guvernantilor, adică la respectarea formală a legii.

Activitatea normativă de elaborare a legii trebuie să fie continuată cu activitatea de aplicare a normelor. În vederea aplicării, prima operațiune logică de efectuat este interpretarea acestora.

Atât Constituția cât și legea se prezintă ca un ansamblu de norme juridice, însă aceste norme sunt exprimate sub forma unui text normativ. Ceea ce constituie obiect al interpretării nu sunt normele juridice, ci textul legii sau al Constituției. Un text de lege poate să cuprindă mai multe norme juridice. Dintr-un text constituțional poate fi dedusă o normă constituțională pe cale de interpretare. Textul Constituției este redactat în termeni generali ceea ce influențează gradul de determinare a normelor constituționale. Prin interpretare normele constituționale sunt identificate și determinate.

Mai trebuie subliniat faptul că o Constituție poate cuprinde anumite principii care nu sunt clar exprimate *expresis verbis*, dar ele pot fi deduse prin interpretarea sistematică a altor norme.

În sensul celor arătate mai sus, în literatura de specialitate s-a precizat: „Gradul de determinare a normelor constituționale prin textul legii fundamentale poate justifica necesitatea interpretării. Normele din Constituție se pretează foarte bine unei evoluții a cursului lor, pentru că textul este prin excelенță imprecis, formulat în termeni generali. Superioritatea formală a Constituției, rigiditatea sa, împiedică revizuirea ei la intervale foarte scurte și atunci interpretarea rămâne singura cale de adoptare a conținutului normativ, de regulă mai vechi, la realitatea socială aflată în permanentă schimbare. Sensul normelor constituționale fiind prin însăși natura lor, acela de maximă generalitate, determinarea sa exactă depinde de voința interpretului”¹⁷.

Justificarea științifică a interpretării rezultă din necesitatea de a asigura efectivitatea normelor cuprinse atât în Constituție cât și în legi, prin intermediul unor instituții care desfășoară în principal activitatea de interpretare a normelor edictate de autor. Aceste instituții sunt în primul rând instanțele judecătoarești și cele constituționale.

Verificarea conformității unui act normativ cu normele constituționale, instituție care reprezintă controlul de constituționalitate al legilor, nu înseamnă o comparație formală sau o juxtapunere mecanică a celor două categorii de norme, ci o operă complexă bazată pe tehniciile și procedeele de interpretare atât a legii cât și a Constituției.

Prin urmare, necesitatea interpretării Constituției este o condiție a aplicării acesteia și a asigurării supremăției acesteia. Controlul de constituționalitate al legilor este în esență o activitate de interpretare atât a Constituției, cât și al legii.

¹⁷ Muraru I., Constantinescu M., Tănăsescu E.S., Enache M., Iancu Gh., *Interpretarea Constituției. Doctrină și practică*, Ed. Lumina Lex, București, 2002, p. 67.

Jurisprudența constituțională prin opera de interpretare și aplicare a normelor Constituției poate contribui la relevarea sensurilor și semnificațiilor conținutului normelor Constituției, unele dintre aceste fiind explicit cuprinse în conținutul normei interpretate iar altele numai implicit. Contribuția jurisprudenței constituționale la edificarea conținutului normelor Legii Fundamentale, o considerăm noi a fi o operă de construcție juridică a conținutului normei interpretate constând în noile valențe relevante ale formei explicate și mai ales implicate a normelor. Desigur opera de construcție a conținutului normelor constituționale nu reprezintă o adăugare la norma juridică a unor elemente care depășesc intenția legiuitorului constituuant sau sunt contrare voinței acestuia. Curtea Constituțională, având în vedere caracteristicile sistemului nostru juridic nu poate crea norme juridice, nu poate să se substitue legiuitorului. Instanța noastră constituțională este, aşa cum se afirmă în mod constant în literatura de specialitate un „legiuitor negativ” pentru că nu are competența de a crea norme de drept ci numai de a constata neconstituționalitatea normei juridice analizate. Curtea Constituțională, la fel că oricare altă instanță nu creează dreptul ei „spune dreptul”, exprimă prin deciziile pronunțate conținutul explicit sau implicit al normei constituționale interpretate și aplicate.

În opinia noastră Curtea Constituțională nu poate fi caracterizată numai prin sintagma „legiuitor negativ”, ci are un rol pozitiv important prin opera jurisprudențială la construcția conținutului normativ al Constituției și în mod deosebit construcția conținutului unor principii generale ale dreptului formulate explicit sau implicit de normele Legii Fundamentale.

Relațiile dintre autoritățile statului au un caracter complex, dar care trebuie să asigure și buna funcționare a acestora cu respectarea principiului legalității și a supremaciei Constituției. Pentru realizarea acestui deziderat este foarte important să se mențină echilibrul statal în toate formele și varianțele acestuia inclusiv ca echilibru social.

Separarea și echilibrul puterilor nu mai privește doar puterile clasice (legislativă, executivă și judecătorească). Acestor puteri li se adaugă altele care dau noi dimensiuni acestui principiu clasic. Relațiile dintre participanții la viața statală și socială pot genera și conflicte care trebuie să fie soluționate pentru a se menține echilibrul puterilor. Unele constituții se referă la litigii de drept public (Constituția Germaniei – art. 93), la conflicte de competență între stat și comunitățile autonome, sau conflicte de atribuții între puterile statului, între stat și regiuni și între regiuni (Constituția Italiei – art. 134). Constituția României vorbește de conflicte juridice de natură constituțională dintre autoritățile publice (art. 146 lit. c) și reglementează funcția de mediere între puterile statului pe care o exercită Președintele.

Curtea Constituțională este un important garant al separației și echilibrului puterilor statului, deoarece soluționează conflictele juridice de natură constituțională dintre autoritățile publice și prin atribuțiile pe care le are în materia controlului de constituționalitate prealabil legilor și verificarea constituționalității regulamentelor camerelor intervine în asigurarea echilibrului dintre majoritatea și minoritatea parlamentară, asigurându-se în mod efectiv dreptul opoziției de a se exprima.

Curtea Constituțională este un garant al respectării drepturilor și libertăților fundamentale. Acest rol fundamental al instanței constituționale în statul de drept este realizat prin interpretarea jurisprudențială a Constituției și a legilor. În principiu, trei sunt garanțiile esențiale de ordin constituțional privind drepturile și libertăților cetățenești instituite prin Constituție: a) supremacia Constituției; b) caracterul rigid al Constituției; c) accesul cetățenilor la controlul constituționalității legii și la controlul legalității actelor subordonate legii.

În România, procedura excepției de neconstituționalitate asigură accesul indirect al cetățenilor la justiția constituțională.

Obligația constituțională pe care o au guvernările de a avea un comportament constitutional loial față de conținutul normative dar și scopul Constituției este și o expresie a cerinței de legitimitate pe care trebuie să o îndeplinească actele normative, precum și măsurile și dispozițiile guvernamentale adoptate. Pentru a fi expresia unui comportament constitutional

loial, actele juridice și politice ale Parlamentului și ale executivului trebuie să fie nu numai legale, adică să corespundă formal Constituției, dar și *legitime*. Legitimitatea unui act juridic, individual sau normative relevă cerința potrivit căreia, actul în cauză trebuie să corespundă nu numai literii legii (Constituției, dar și spiritului ei).

Legalitatea actelor juridice ale autorităților publice implică următoarele cerințe: actul juridic să fie emis cu respectarea competenței prevăzută de lege; actul juridic să fie emis în conformitate cu procedura prevăzută de lege; actul juridic să respecte normele de drept superioare ca forță juridică.

Legitimitatea este o categorie complexă cu multiple semnificații și care formează obiectul de cercetare pentru teoria generală a dreptului, filozofia dreptului, sociologie și alte discipline. Semnificațiile acestui concept sunt multiple. Amintim câteva: legitimitatea puterii; legitimitatea regimului politic; legitimitatea unei guvernări; legitimitatea sistemului politic etc.

Conceptul de legitimitate poate fi aplicat și în cazul actelor juridice emise de autoritățile publice fiind legat de „marja de apreciere” recunoscută acestora în exercitarea atribuțiilor.

Aplicarea și respectarea principiului legalității în activitatea autorităților statului este o problemă complexă, deoarece exercitarea funcțiilor statale presupune și puterea discreționară cu care organele statului sunt investite sau altfel spus dreptul de apreciere al autorităților privind momentul adoptării și conținutul măsurilor dispuse. Ceea ce este important de subliniat este faptul că puterea discreționară nu poate fi opusă principiului legalității, ca dimensiune a statului de drept.

În opinia noastră, legalitatea reprezintă un aspect particular al legitimății actelor juridice ale autorităților publice. Astfel, un act juridic legitim este un act juridic legal, emis în sfera marjei de apreciere recunoscută autorităților publice, care nu generează discriminări, privilegii sau restrângerii nejustificate ale drepturilor subiective și este adecvat situației de fapt care îl determină și scopului legii. Legitimitatea face distincția dintre puterea discreționară recunoscută autorităților statului, iar pe de altă parte, excesul de putere.

Nu toate actele juridice care îndeplinesc condițiile de legalitate sunt și legitime. Un act juridic care respectă condițiile formale de legalitate, dar care generează discriminări sau privilegii sau restrângerii nejustificate exercitarea unor drepturi subiective sau nu este adecvat situației de fapt ori scopului urmărit de lege, este un act juridic nelegitim. Legitimitatea, ca trăsătură a actelor juridice ale autorităților administrației publice trebuie înțeleasă și aplicată în raport cu principiul supremăției Constituției.

În stadiul actual al sistemului juridic românesc cerința de legitimitate a legilor nu poate fi verificată prin controlul de constituționalitate al Curții Constituționale. Este trist să constatăm că în prezent, în exercitarea atribuțiilor de guvernare puterea statală, se preocupă și de multe ori nici atât de cerințele de legalitate, corespondența formală a unui act juridic adoptat cu normele constituționale și foarte puțin sau de loc de îndeplinirea cerinței de legitimitate. Consecința unui asemenea comportament în exercitarea atribuțiilor de guvernare, care încalcă obligația de loialitate față de Constituție, dar în primul rând față de poporul român este excesul și abuzul de putere cu consecințe grave asupra respectării, apărării și promovării tradițiilor și valorilor de credință ortodoxe ale poporului român, afirmării interesului public și nu personal, exercitării unor drepturi și libertăți fundamentale importante.

Obligația de interpretare și aplicare corectă a Constituției și a legii revine și guvernanților, respectiv Președinte, Parlament și Guvern, în raport cu atribuțiile pe care le au. Activitatea de interpretare a normelor constituționale și în general a normelor egale realizată de guvernanți trebuie să corespundă unor imperitive minime formale:

- obligația de a respecta supremăția Constituției;
- obligația de a respecta în activitatea de guvernare principiul stabilității și securității raporturilor juridice;
- claritatea și predictibilitatea actelor normative adoptate;

- limitarea practiciei delegării legislative în activitatea de guvernare, în special sub forma ordonanțelor de urgență;
- obligația de a garanta demnitatea omului, drepturile și libertățile fundamentale;
- restrângerea exercițiului unor drepturi și libertăți trebuie să aibă un caracter excepțional, fără a se afecta substanța dreptului și cu respectarea riguroasă a principiului proporționalității;
- interdicția de a nu adăuga prin interpretare la textul normativ interpretat;
- obligația de a respecta sensul și finalitatea normei constituționale;
- obligația de a da eficiență normei legale interpretate;
- obligația de a respecta strict competența și procedurile constituționale și cele stabilite prin lege în exercitarea atribuțiilor;
- evitarea pe cât posibil a conflictelor de natură constituțională și a celor politice între autoritățile statului.

Acestea sunt, în opinia noastră cerințe formale care se înscriu în noțiunea de comportament constituțional loial.

V. Unele aspecte ale conținutului conceptului de loialitate constituțională în jurisprudența Curții Constituționale a României

Comportamentul constituțional loial al autorităților publice este în esență o cerință a statului de drept pe care Curtea Constituțională a exprimat-o în jurisprudența sa. Chiar dacă instanța constituțională nu folosește în mod explicit conceptul de „comportament constituțional loial”, unele aspecte jurisprudențiale fac parte din conținutul acestui concept.

Exemplificăm cu unele aspecte de jurisprudență :

Jurisprudența Curții Constituționale exprimă cerințele principale ale statului de drept.. Este semnificativă în acest sens Decizia nr. 17 din 21 ianuarie 2015¹⁸, prin care Curtea Constituțională conferă o explicație pertinentă caracterului de stat de drept, consacrat de art. 1 alin. (3) teza I din Constituție: „Exigențele statului de drept privesc scopurile majore ale activității sale, prefigurate în ceea ce îndeobște este numit ca fiind domnia legii, sintagmă ce implică subordonarea statului față de drept, asigurarea acelor mijloace care să permită dreptului să cenzureze opțiunile politice și, în acest cadru, să pondereze eventualele tendințe abuzive, discreționare, ale structurilor etatice. Statul de drept asigură supremăția Constituției, corelarea legilor și a tuturor actelor normative cu acesta, existența regimului de separație a puterilor publice care trebuie să acționeze în limitele legii, și anume în limitele unei legi ce exprimă voința generală. Statul de drept consacră o serie de garanții, inclusiv jurisdicționale, care să asigure respectarea drepturilor și libertăților cetățenilor prin autolimitarea statului, respectiv încadrarea autorităților publice în coordonatele dreptului”.

Principiul stabilității și securității raporturilor juridice nu este consacrat în mod expres de Constituția României, dar, la fel ca și alte principii constituționale, este implicat de dispozițiile normative constituționale, respectiv art. 1 alin. (3), care consacră caracterul de stat de drept. În acest fel, instanța noastră constituțională acceptă deducerea, pe cale de interpretare, a unor principii de drept implicate de normele expuse ale Legii fundamentale. În

¹⁸ Publicată în M. Of. nr. 79 din 30 ianuarie 2015.

¹⁹ Publicată în M. Of. nr. 334 din 19 iulie 2000.

acest sens, prin Decizia nr. 404 din 10 aprilie 2008,²⁰ Curtea Constituțională a statuat că: „Principiul stabilității și securității raporturilor juridice, deși nu este în mod expres consacrat de Constituția României, acest principiu se deduce atât din prevederile art. 1 alin. (3), potrivit căror România este stat de drept, democratic și social, cât și din preambulul Convenției pentru apărarea drepturilor omului și a libertăților fundamentale, astfel cum a fost interpretat de Curtea Europeană a Drepturilor Omului în jurisprudență sa”²¹. Mai mult, instanța noastră constituțională a considerat că principiul securității raporturilor juridice civile constituie o dimensiune fundamentală a statului de drept²².

Curtea Constituțională se pronunță în mod constant pentru claritatea și predictibilitatea legii, acestea fiind cerințe ale statului de drept. Astfel, „existența unor soluții legislative contradictorii și anularea unor dispoziții legale prin intermediul altor prevederi cuprinse în același act normativ conduc la încălcarea principiului securității raporturilor juridice, ca urmare a lipsei de claritate și predictibilitate a normei, principii ce constituie o dimensiune fundamentală a statului de drept, astfel cum acesta este consacrat în mod expres prin dispozițiile art. 1 alin. (3) din Legea fundamentală”²³.

Referitor la statul de drept, Curtea Constituțională a arătat că dreptatea și democrația socială sunt valori supreme. În acest context, autoritățile militarizate, în spățiu Jandarmeria Română, exercită, în condițiile legii, atribuții specifice cu privire la apărarea ordinii și liniștii publice, a drepturilor și libertăților fundamentale ale cetățenilor, a proprietății publice și private, la prevenirea și descoacerirea infracțiunilor și a altor încălcări ale legilor în vigoare, precum și la protecția instituțiilor fundamentale ale statului și combaterea actelor de terorism. În consecință, a statuat instanța constituțională: „Prin posibilitatea unor autorități militarizate de a constata contravențiile săvârșite de civili, nu este afectat în niciun fel art. 1 alin. (3) din Constituție, referitor la statul român, ca stat de drept, democratic și social”²⁴.

Demnitatea omului, alături de libertățile și drepturile cetățenilor, libera dezvoltare a personalității umane, dreptatea și pluralismul politic, reprezintă valori supreme ale statului de drept (art. 1 alin. (3)). În lumina acestor reglementări constituționale s-a statuat în jurisprudența Curții Constituționale că statului îi este interzis să adopte soluții legislative care pot fi interpretate ca fiind lipsite de respect față de convingerile religioase sau filosofice ale părinților, motiv pentru care organizarea activității școlare trebuie să realizeze un just echilibru între procesul de educare și de predare a religiei, iar pe de altă parte cu respectarea drepturilor părinților, de a asigura educația în conformitate cu propriile convingeri religioase. Activitățile și comportamentele specifice unei anumite atitudini de credință ori convingeri filosofice, religioase sau non-religioase, nu trebuie să fie supuse unor sancțiuni pe care statul le prevede pentru un asemenea comportament, indiferent de motivațiile de credință ale persoanei în cauză. „Ca parte a sistemului constituțional de valori, libertății de conștiință religioase îi este atribuit imperativul toleranței, în special cu demnitatea umană, garantată de art. 1 alin (3) din Legea fundamentală, ce domină ca valoare supremă întregul sistem de valori”²⁵.

²⁰ Publicată în M. Of. nr. 347 din 6 mai 2008.

²¹ A se vedea în același sens și Decizia nr. 685 din 25 noiembrie 2014, publicată în M. Of. nr. 68 din 27 ianuarie 2015.

²² A se vedea Decizia nr. 570 din 29 mai 2012, publicată în M. Of. nr. 404 din 18 iunie 2012; Decizia nr. 615 din 12 iunie 2012, publicată în M. Of. nr. 454 din 6 iulie 2012.

²³ Decizia nr. 26 din 18 ianuarie 2012, publicată în M. Of. nr. 116 din 15 februarie 2012.

²⁴ Decizia nr. 1330 din 4 decembrie 2008, publicată în M. Of. nr. 873 din 23 decembrie 2008.

²⁵ Decizia nr. 669 din 12 noiembrie 2014, publicată în M. Of. nr. 59 din 23 ianuarie 2015.

Este interesant de subliniat și faptul că instanța noastră constituțională consideră demnitatea umană ca fiind valoarea supremă a întregului sistem de valori consacrate constituțional, valoare care se regăsește în conținutul tuturor drepturilor și libertăților fundamentale ale omului. Totodată, este un aspect important ce impune tutore autorităților statului ca în întreaga lor activitate să aibă în vedere în primul rând respectarea demnității omului.

De remarcat că în jurisprudența sa, Curtea Constituțională identifică și componentele de conținut ale demnității umane, ca valoare morală, dar în același timp constituțională, specifică statului de drept: „Demnitatea umană, sub aspect constituțional, presupune două dimensiuni inerente, respectiv relațiile dintre oameni, ceea ce vizează dreptul și obligația oamenilor de a le fi respectate și, în mod corelativ, de a respecta drepturile și libertățile fundamentale ale semenilor lor, precum și relația omului cu mediul înconjurător, inclusiv cu lumea animală”²⁶.

VI. Concluzii

Față de politicianismul excesiv și acte ce reprezintă un vădit exces de putere al executivului contrare spiritului și chiar literelor Constituției, cu consecința încalcării unor drepturi și libertăți fundamentale, manifestate pe parcursul ultimelor trei decenii de democrație originară în România, apreciem că demersul științific și nu numai în materia revizuirii Legii fundamentale trebuie orientat spre a găsi soluții de garantare a valorilor statului de drept, ale dreptei credințe ortodoxe, de limitare a încalcării dispozițiilor constituționale, în esență pentru a garanta comportamentul constituțional loial al autorităților statului. Propunem câteva soluții legislative:

1. Dispozițiile art. 114, alin.1 din actuala redactare prevăd: „Guvernul își poate angaja răspunderea în fața Camerei Deputaților și a Senatului în ședință comună asupra unui program a unei declarații de politică generală sau a unui proiect de lege.”

Angajarea răspunderii Guvernului are un caracter politic și este un mijloc procedural prin care se evită fenomenul de „*disociere a majorităților*”²⁷ în situația în care în Parlament nu s-a putut întruni majoritatea necesară pentru a se adopta o anumită măsură inițiată de Guvern. Pentru a determina forul legislativ să adopte măsura guvernul, prin procedura asumării răspunderii condiționează continuarea activității sale solicitând un vot de încredere. Acest procedeu constituțional garantează că majoritatea cerută pentru demiterea guvernului, în cazul depunerii unei moțiuni de cenzură să coincidă cu aceea pentru respingerea legii, programului sau declarației politice de care guvernul își leagă existența sa.

Adaptarea legilor ca urmare a angajării răspunderii politice a Guvernului are ca importanță consecință absența oricăror discuții sau deliberări parlamentare asupra proiectului de lege. În cazul în care Guvernul este sprijinit de o majoritate confortabilă în Parlament, prin această procedură poate obține adoptarea legilor prin „ocolirea Parlamentului”, ceea ce poate avea consecințe negative privind respectarea principiului separației puterilor în stat dar și în privința rolului Parlamentului așa cum este definit de art.61 din Constituție.

În consecință, recurgerea la această procedură constituțională de către Guvern pentru adoptarea unei legi, trebuie să aibă un caracter exceptional, justificat de o situație politică și un imperativ social bine conturate.

²⁶ Decizia nr.1 din 11 ianuarie 2012, publicată în M. Of. nr. 53 din 23 ianuarie 2012. A se vedea și Decizia nr. 80 din 16 februarie 2014, publicată în M. Of. nr. 246 din 7 februarie 2014.

²⁷ Gheorghe Iancu, *Drept constituțional și instituții publice*, Editura All Beck, București, 2010, p. 482.

Acest aspect deosebit de important pentru respectarea principiilor democratice ale statului de drept de către Guvern a fost bine evidențiat de Curtea Constituțională a României: „La această modalitate simplificată de legiferare trebuie să se ajungă *in extremus*, atunci când adoptarea proiectului de lege în procedură obișnuită sau în procedură de urgență nu mai este posibilă ori atunci când structura politică a Parlamentului nu permite adoptarea proiectului de lege în procedura curentă sau de urgență”²⁸.

Practica politică a Guvernului din ultimii ani este contrară acestor reguli și principii. Executivul a recurs în mod frecvent la asumarea răspunderii nu numai pentru o singură lege ,ci și pentru pachete de legi fără o justificare în sensul celor arătate de Curtea Constituțională .

Politicianismul guvernului clar exprimat prin frecvența mare a recurgerii la această procedură constituțională aduce atingere gravă principiului pluralismului politic care este o valoare importantă a sistemului de drept consacrat de dispozițiile art.1, alin. (3) din Constituție dar și principiului dreptului parlamentar care arată că „opozitia se exprimă și majoritatea decide”²⁹. „A nega dreptul opozitiei de a se exprima este sinonim cu negarea pluralismului politic care, potrivit art.1, alin.(3) din Constituție constituie o valoare supremă și este garantat principiul „majoritatea decide, opozitia se exprimă” presupune ca în toată organizarea și funcționarea Camerelor Parlamentului să se asigure, pe de o parte ca majoritatea să nu fie obstrucționată îndeosebi în desfășurarea procedurii parlamentare, iar, pe de altă parte ca majoritatea să decidă numai după ce opozitia s-a exprimat”³⁰.

Cenzura Curții Constituționale nu s-a dovedit suficientă și eficientă pentru a determina Guvernul să respecte aceste valori ale statului de drept.

În contextul acestor argumente propunem ca în legea organică de organizare și funcționare a Guvernului, dar și în Regulamentele Parlamentului să se limiteze dreptul Guvernului de a recurge la angajarea răspunderii sale pentru un singur proiect de lege într-o sesiune parlamentară. Totodată este util să se prevadă în mod expres în aceleași acte normative că această procedură nu se aplică legilor organice.

În opinia noastră aceste dispoziții pot fi înscrise în acte normative subsecvente Constituției, fără a fi necesară o revizuire a Legii Fundamentale, deoarece reglementările în cauză nu contravin dispozițiilor art. 114 din Constituție, ci sunt o concretizare și explicitare a acestora.

2. Toate guvernele postdecembriste au recurs masiv la practica ordonanțelor de urgență, fapt amplu criticat în literatura de specialitate. Condițiile și interdicțiile introduse prin Legea de revizuire din 2003 privind regimul constituțional al ordonanțelor de urgență, se dovedesc în practică insuficiente pentru a limita această practică a executivului iar controlul Curții Constituționale s-a dovedit de asemenea insuficient și chiar neficient. Consecința unei astfel de practici este încălcarea rolului Parlamentului ca „unica autoritate legiuitoră a țării” (art. 61 din Constituție) și crearea unui dezechilibru între executiv și legislativ prin accentuarea puterii discreționare a Guvernului care de multe ori s-a transformat în exces de putere.

Este îmbucurător faptul că instanța noastră constituțională, recent schimbând practica judecătară în materie a statută că prin ordonanțe de urgență nu se poate afecta regimul juridic al drepturilor și libertăților fundamentale, mai precis nu poate fi restrânsă exercitarea acestor drepturi.

²⁸ Decizia nr. 1557 din 18 noiembrie 2009, publicată în M. Of. Nr. 40 din 19.01.2010.

²⁹ Ioan Muraru, Mihai Constantinescu, *Drept parlamentar românesc*, Editura All Beck, București, 2005, pp. 55-69.

³⁰ Ioan Muraru, Mihai Constantinescu, *op.cit.*, p. 56.

Pentru a limita excesul de putere al Guvernului prinordonanțe de urgență, propunem, fără a fi necesară revizuirea Constituției, ca prin lege organică să se definească situațiile de urgență și să se enumere strict și limitativ aceste cazuri.

3. În condițiile actuale, caracterizate prin tendința recurrentă a executivului de a profita de politicianismul evident și de o forță în mod nepermis și periculos limitele Constituției și ale constituționalismului democratic este necesar de a crea mecanisme de control ale activității executivului în măsură să garanteze în mod real supremăția Constituției și principiile statului de drept.

În opinia noastră este necesar ca rolul Curții Constituționale de garant al Legii fundamentale să fie amplificat prin noi atribuții cu scopul de a limita excesul de putere al autorităților statului. Nu suntem de acord cu cele afirmate în literatura de specialitate că o posibilă ameliorare a justiției constituționale s-ar putea realiza prin reducerea atribuțiilor instanței de contencios constituțional³¹.

Fără a fi necesară revizuirea Constituției, în atribuțiile Curții Constituționale poate fi inclusă aceea de a se pronunța asupra constituționalității actelor administrative exceptate de la controlul de legalitate al instanțelor de contencios administrativ. Această categorie de acte administrative, la care se referă art.126 alin. 6 din Constituție și dispozițiile Legii nr. 544/2004 a contenciosului-administrativ sunt deosebit de importante pentru întregul sistem social și statal. Prin urmare este necesar un control de constituționalitate deoarece în lipsa acestuia puterea discreționară a autorității administrative emitente este nelimitată cu consecința posibilității restrângerii excesive a exercițiului drepturilor și libertăților fundamentale sau a încălcării unor valori constituționale importante. Pentru aceleași argumente ar trebui ca instanța noastră constituțională să poată controla sub aspectul constituționalității și decretelor Președintelui privind situațiile excepționale.

Totodată în Legea organică de organizare și funcționare a Curții Constituționale propunem să se stipuleze competența și obligația instanței constituționale *de a se pronunța din oficiu* asupra constituționalității ordonanțelor Guvernului, dar și a tuturor actelor normative privind instituirea și regimul stării excepționale pe teritoriul țării mai înainte ca acestea să intre în vigoare.

Sunt necesare câteva explicații succinte: Curtea Constituțională, ca orice instanță de judecată funcționează după principiul potrivit căruia nu se poate autosesiza pentru îndeplinirea atribuțiilor sale, ci este necesară o sesizare din partea unuia dintre subiectele de drept la care se referă strict dispozițiile art. 146 din Constituție. Cu toate acestea, prin excepție Curtea Constituțională are competența de a verifica din oficiu, constituționalitatea proiectelor de lege privind revizuirea Constituției. În virtutea acestui precedent considerăm că este posibilă extinderea acestei competențe la instanței noastre constituționale și la ordonanțele Guvernului, a actelor juridice normative emise în considerarea unei stări excepționale sau a celor exceptate de la controlul judecătoresc.

³¹ Genoveva Vrabie, Natura juridică a curților constituționale și locul lor în sistemul autorităților publice, în "Revista de Drept Public", nr.1/2010, p. 33.

BIBLIOGRAFIE

- Constantin G. Rarincescu, 1940, *Curs de drept constituțional*, București.
- Cristian Ionescu, 2015, *Constituția României. Titlul I. Principii generale art. 1-14. Comentarii și explicații*, București, Ed. C.H. Beck.
- Genoveva Vrabie, 2010, *Natura juridică a curților constitutionale și locul lor în sistemul autorităților publice*, "Revista de Drept Public", nr. 1/2010.
- George Alexianu, 1997, *Drept constituțional*, București, Editura Casei Școalelor.
- Gheorghe Iancu, 2010, *Drept constituțional și instituții publice*, București, Editura All Beck.
- Ioan Muraru , Elena Simina Tănărescu, 2008, *Constituția României - Comentariu pe articole*, București, Ed. All Beck.
- Ioan Muraru, Elena Simina Tănărescu, 2009, *Constituția României - Comentariu pe articole*, București, Ed. C.H. Beck.
- Ioan Muraru, 1999, *Protecția constituțională a libertăților de opinie*, București, Editura Lumina Lex.
- Ioan Muraru, Mihai Constantinescu, 2005, *Drept parlamentar românesc*, București, Editura All Beck.
- Ioan Muraru, Mihai Constantinescu, Simina Tănărescu, Marian Enache, Gheorghe Iancu, 2002, *Interpretarea constituției*, București, Editura Lumina Lex.
- Ioan Muraru, Simina Elena Tănărescu, 2003, *Drept constituțional și instituții politice* ediția a XI a, București, Editura All Bach.
- Ioan Muraru, Simina Elena Tănărescu, 2013, *Drept constituțional și instituții politice*, București, Ed. C.H. Beck.
- Ion Deleanu, 1996, *Drept constituțional și instituții politice*, București, Editura Europa Nova
- Ion Deleanu, 2006, *Instituții și proceduri constituționale în dreptul roman și în dreptul comparat*, București, Ed. C.H. Beck.
- Marius Andreescu, 2007, *Principiul proporționalității în dreptul constituțional*, București, Editura C.H. Beck.
- Marius Andreescu, Florina Mitrofan, 2006, *Drept constituțional. Teoria generală*, Pitești, Editura Universității.
- Tudor Drăganu, 1997, *Tratat de Drept Constituțional*, București, Editura Lumina Lex.
- Tudor Drăganu, 1998, *Drept constituțional și instituții politice. Tratat elementar*, București, Editura Lumina Lex.
- Victor Duculescu, Georgeta Duculescu, 2002, *Revizuirea Constituției*, București, Editura Lumina Lex.

DESPRE CORUPTIE ŞI ANTICORUPTIE

Narcisa Cozea

Abstract. *INSTITUTIONALIZED CORRUPTION. NORMS, CUSTOMS AND MYTHS.* At first glance, the reasons for the need to corrupt or give in to corruption include poverty, the relatively low standard of living of individuals, lack of education and information, lack and / or inefficiency of the investigative press, lack of fair competition, bureaucracy accentuated, the inefficiency of the state institutions, whether they are charged or not with attributions in combating the phenomenon of corruption, etc. In the current Romanian legislation, especially in the Criminal Code, we find corruption defined and incriminated in various forms: bribery, theft, robbery and piracy, fraud, embezzlement, money laundering, blackmail, electoral fraud, trafficking and buying influence, conflict of interests, abuse of office, tax evasion, etc. However, from the existence of the rule of law to the knowledge and systematic and correct application of it, there is a difficult path, sprinkled with smaller or larger mistakes often without an obvious or immediate solution.

Pentru a putea înțelege mai bine fenomenul corupției este necesar să încercăm să-l definim, căutând să vedem care sunt premisele/cauzele ce duc la nașterea sa, care sunt diversele ipostaze sub care se manifestă, cine sunt subiecții acestui fenomen și, nu în ultimul rând, ce efecte produce la nivel micro și macro societar.

În Legea nr. 365/2004 pentru ratificarea Convenției Națiunilor Unite împotriva corupției, adoptată la New York la 31 octombrie 2003 este prevăzută următoarea definiție: "fapta de a promite, de a oferi sau de a da unui agent public străin ori unui funcționar al unei organizații publice internaționale, direct sau indirect, un folos necuvenit, pentru sine ori pentru altă persoană sau entitate, cu scopul de a îndeplini ori de a se abține să îndeplinească un act în exercițiul funcțiilor sale oficiale, în vederea obținerii sau păstrării unei piețe ori a unui alt folos necuvenit în legătură cu activități de comerț internațional"¹.

În sens larg, conform definiției terminologice, corupția este o abatere de la moralitate, de la cinste, de la datorie. Ca expresie a relației dintre autorități și cetățeni, corupția reprezintă

¹ Legea nr. 365/2004 pentru ratificarea *Convenției Națiunilor Unite împotriva corupției*, adoptată la New York la 31 octombrie 2003, publicată în "Monitorul Oficial al României", partea I, nr. 903 din 5 octombrie 2004.

folosirea discreționară a poziției sau a funcției, prin recurerea la mijloace ilicite sau ilegale, în scopul obținerii unor interese personale sau de grup².

Așadar, corupția, în sensul modern al percepției ei, ar putea fi definită ca o ruptură de la regulile moralității, transpusă în textul de lege, practicată de către persoane ce dețin o oarecare calitate publică. Pentru ca o faptă de corupție să constituie infracțiune și, prin urmare să fie supusă sancțiunilor penale, trebuie să întrunească elementele prevăzute de legea penală. Corupția este un abuz, activ sau pasiv, al persoanelor ce dețin funcții publice, în scopul satisfacerii unor interese personale sau de grup, al obținerii de avantaje private sau de alte beneficii, fie ele financiare sau de altă natură. Ca act ce încalcă cinstea și moralitatea, corupția este frecvent întâlnită și înfăra sferei administrative, în relația dintre privați, în special în aria economică. Corupția "privată" este un act antisocial ce afectează grav interesul colectiv prin însușirea, returnarea și folosirea resurselor ce ar trebui să fie disponibile, accesibile colectivității în interes personal.

Corupția are deci o paletă destul de variată de moduri de operare/manifestare imorale, ilicite, ilegale și antisociale, utilizate nu numai de indivizi cu funcții publice ci și de către persoane ce activează în domeniul privat, de diverse grupuri sau organizații publice sau private, toate realizate în scopul obținerii unor avantaje materiale, morale sau chiar personale dacă discutăm despre statutul personal/profesional superior ce-l aduce.

La o primă vedere, printre motivele ce determină nevoia de a corupe sau de a ceda corupției putem enumera: sărăcia, nivelul de trai relativ scăzut al indivizilor, lipsa de educație și informare, lipsa și/sau ineficiența presei de investigație, lipsa și/sau ignorarea unor principii și valori sociale și morale, lipsa competiției loiale, lipsa/ineficiența/necorelarea cu realitățile socio-economice a măsurilor coercitive ale legii, birocracia accentuată, ineficiența instituțiilor statului, fie ele însărcinate sau nu cu atribuții în combaterea fenomenului corupției, lipsa statului de drept. În legislația română actuală, în special în Codul penal³, găsim corupția definită și incriminată sub diverse forme: mita⁴, furtul⁵, tâlhăria și pirateria⁶, frauda⁷,

2 [Https://Dexonline.Ro/](https://Dexonline.Ro/)

3 Legea nr. 286 privind *Codul penal*, 2009.

4 Conform *Codului penal*, art. 289 Luarea de mită reprezintă: (1) Fapta funcționarului public care, direct ori indirect, pentru sine sau pentru altul, pretinde ori primește bani sau alte foloase care nu i se cuvin ori acceptă promisiunea unor astfel de foloase, în legătură cu îndeplinirea, neîndeplinirea, urgătarea ori întârzierea îndeplinirii unui act ce intră în îndatoririle sale de serviciu sau în legătură cu îndeplinirea unui act contrar acestor îndatoriri.

5 Conform *Codului penal*, art. 228 Furtul este: (1) Luarea unui bun mobil din posesia sau detenția altuia, fără consimțământul acestuia, în scopul de a și-l însuși pe nedrept.

6 Conform *Codului penal*, art. 233 Tâlhăria este: Furtul săvârșit prin întrebuițarea de violență sau amenințări ori prin punerea victimei în stare de inconștiență sau neputință de a se apăra, precum și furtul urmat de întrebuițarea unor astfel de mijloace pentru păstrarea bunului furat sau pentru înflăcărarea urmelor infracțiunii ori pentru ca făptuitorul să-și asigure scăparea. Conform Codului penal, art. 235 Pirateria (1) Furtul comis, prin violență sau amenințare, de către o persoană care face parte din echipajul sau din pasagerii unei nave aflate în marea liberă, al bunurilor ce se găsesc pe acel vas sau pe o altă navă.

7 Frauda are, la rândul ei, forme diferite, unele generale (de exemplu, furtul prin pretextul fals) și unele specifice anumitor categorii de victime sau abateri (de exemplu, fraudă bancară, fraudă de asigurare, fals). Elementele necesare, probabil ale celei mai generale forme de fraudă criminală, furtul prin falsă pretenție, sunt amâgirea intentionată a unei victime prin reprezentare falsă sau pretenție cu intenția de a convinge victimă să se despartă de proprietatea sa. În *Codul penal* român regăsim la capitolul Infracțiuni contra patrimoniului prin nesocotirea încrederii următoarele:

Art. 244 Înșelăciunea:

returnarea de fonduri⁸, spălarea de bani⁹, șantajul¹⁰, frauda electorală¹¹, traficul și cumpărarea de influență¹², conflictul de interes¹³, abuzul în serviciu¹⁴, evaziunea fiscală¹⁵ etc.

Alături de acestea, legea prevede și alte infracțiuni asimilate infracțiunilor de corupție¹⁶.

(1) Inducerea în eroare a unei persoane prin prezentarea ca adevărată a unei fapte mincinoase sau ca mincinoasă a unei fapte adevărate, în scopul de a obține pentru sine sau pentru altul un folos patrimonial injust și dacă s-a pricinuit o pagubă...

(2) Înșelăciunea săvârșită prin folosirea de nume sau calități mincinoase ori de alte mijloace frauduloase...

Art. 246 Deturnarea licitațiilor publice:

Fapta de a îndepărta, prin constrângere sau corupere, un participant de la o licitație publică ori înțelegeră între participanți pentru a denatura prețul de adjudecare.

8 Conform art. 307 Deturnarea de fonduri: (1) Schimbarea destinației fondurilor bănești ori a resurselor materiale alocate unei autorități publice sau instituții publice, fără respectarea prevederilor legale.

9 În România, spălarea banilor este o infracțiune definită astfel de art. 29 din legea 656/2002:

a) schimbarea sau transferul de bunuri, cunoscând că provin din săvârșirea de infracțiuni, în scopul ascunderii sau al disimulării originii ilicite a acestor bunuri sau în scopul de a ajuta persoana care a săvârșit infracțiunea din care provin bunurile să se sustragă de la urmărire, judecată sau executarea pedepsei;

b) ascunderea sau disimularea adevărătoare naturii a provenienței, a situației, a dispoziției, a circulației sau a proprietății bunurilor ori a drepturilor asupra acestora, cunoscând că bunurile provin din săvârșirea de infracțiuni;

c) dobândirea, deținerea sau folosirea de bunuri, cunoscând că acestea provin din săvârșirea de infracțiuni.

Art. 269 din *Codul penal* definește spălarea de bani ca fiind "operatiunea juridică de orice fel, efectuată în scopul împiedicării identificării originii ilicite, a situației, a circulației, a titularului real al dreptului de proprietate ori a existenței altor drepturi cu privire la un bun, de către o persoană care, fie a cunoscut, fie a prevăzut din împrejurările concrete, că acesta provine din săvârșirea unei fapte prevăzute de legea penală, chiar fără a cunoaște natura acesteia."

10 Conform art. 207 *Cod penal*, șantajul este: "Constrângerea unei persoane să dea, să facă, să nu facă sau să sufere ceva, în scopul de a dobândi în mod injust un folos nepatrimonial, pentru sine ori pentru altul.

11 La art. 386 Cod penal român se incriminează coruperea alegătorilor, astfel: (1) Oferirea sau darea de bani, de bunuri ori de alte foloase în scopul determinării alegătorului să voteze sau să nu voteze o anumită listă de candidați ori un anumit candidat.

12 Art. 291 din *Codul penal* definește traficul de influență sau nepotismul/clientelismul cum este cunoscut în limbajul mass-media, ca fiind: (1) Pretinderă, primirea ori acceptarea promisiunii de bani sau alte foloase, direct sau indirect, pentru sine sau pentru altul, săvârșită de către o persoană care are influență sau lasă să se credă că are influență asupra unui funcționar public și care promite că îl va determina pe acesta să îndeplinească, să nu îndeplinească, să urgenteze ori să întârzie îndeplinirea unui act ce intră în îndatoririle sale de serviciu sau să îndeplinească un act contrar acestor îndatorii.

13 Art. 301 *Cod penal* definește conflictul de interes ca fiind: Fapta funcționarului public care, în exercitarea atribuțiilor de serviciu, a îndeplinit un act ori a participat la luarea unei decizii prin care s-a obținut, direct sau indirect, un folos patrimonial, pentru sine, pentru soțul său, pentru o rudă ori pentru un afiș până la gradul II inclusiv sau pentru o altă persoană cu care s-a aflat în raporturi comerciale ori de muncă în ultimii 5 ani sau din partea căreia a beneficiat ori beneficiază de foloase de orice natură.

14 Conform art. 297 *Cod penal*, abuzul în serviciu este: Fapta funcționarului public care, în exercitarea atribuțiilor de serviciu, nu îndeplinește un act sau îl îndeplinește în mod defectuos și prin aceasta cauzează o pagubă ori o vătămare a drepturilor sau intereselor legitime ale unei persoane fizice sau ale unei persoane juridice.

15 Legea Nr. 241 Din 15 Iulie 2005 Pentru Prevenirea și Combaterea Evaziunii Fiscale. Frauda fiscală este tot atât de veche ca și legislația fiscală, iar procedeele prin care cei interesați căută să se sustragă parțial sau total obligațiilor fiscale stabilite au devenit extrem de ingenioase și active, evoluând de la procedee empirice la procedee evolute, mult mai elaborate, sofisticate și greu de identificat (Carmen Corduneanu, *Sistemul fiscal în știința finanțelor*, Editura Codecs, București, 1998, pag. 351). Evaziunea fiscală ilegală cuprinde actele comisive și omisive săvârșite de subiecții impozabile sau taxable care reprezintă încalcări neavenite și sanctionabile ale legislației fiscale cu consecințe financiare negative (D. D. Șaguna, *Drept financiar și fiscal*, Editura Oscar Print, București, 1997, pag. 427). În altă definiție, prin evaziunea fiscală ilicită se înțelege totalitatea acțiunilor contribuabilului ce încalcă o prescripție legală cu scopul de a nu plăti imposta cuvenit (D. D. Șaguna, M. E. Tutunigiu, *Evaziunea fiscală*, Editura Oscar Print, București, 1985).

În România, lupta anticorupție a început ca urmare a negocierilor de aderare la NATO și U.E., în timpul guvernării lui Lucian Năstase. În primăvara anului 2002 lupta anticorupție este considerată o urgență. Astfel, în data de 30 martie, printr-*Ordonanța de Urgență nr. 43 din 4 Aprilie 2002*, era înființat Parchetul Național Anticorupție (PNA), care trebuia să devină funcțional până la finalul lunii septembrie, în același an. În 2017, pe blog-ul personal, Adrian Năstase publică o Notă prin care se explică în ce context a luat ființă PNA. Ceea ce surprinde la documentul prezentat de fostul premier este faptul că înființarea PNA a fost făcută cu asistență străină. Spaniolul David Martinez a fost cel care a supervizat înființare și punerea în stare de funcționare a PNA, Spania fiind singura care, la acea vreme, avea un astfel de Parchet specializat în acte de corupție. „La elaborarea proiectului de Ordonanță s-a ținut seama de multe dintre sugestiile partenerilor spanioli, incluse în materialul „Propunerea pentru crearea în România a unui Parchet Național Anticorupție» redactat în martie 2002”.

De atunci și până în prezent, încă din clasicele Parchete ce funcționează pe lângă instanțe, asistăm la o adevărată invazie de instituții centrale sau locale care au în atribuțiile lor urmărire, investigarea și pedepsirea actelor de corupție sub diversele lor forme și moduri de manifestare.

Amintim câteva dintre aceste instituții, cu o rezonanță mai mare asupra publicului larg.

Direcția Națională Anticorupție sau DNA, o instituție cu personalitate juridică înființată în cadrul Parchetului de pe lângă Înalta Curte de Casație și Justiție prin reorganizarea Parchetului Național Anticorupție, este independentă în raport cu instanțele judecătoarești și cu parchetele de pe lângă acestea, precum și față de celelalte autorități publice. Competența DNA se definește astfel: structura centrală a Direcției Naționale Anticorupție are aceeași competență materială și după calitatea persoanei ca și structurile teritoriale ale acesteia.

Direcția Generală Anticorupție sau DGA, înființată în baza Legii nr.161/2005, este structura specializată a Ministerului Administrației și Internelor pentru prevenirea și combaterea corupției în rândul personalului ministerului. Obiectivul său este acela de a

16 Legea Nr. 78 Din 8 Mai 2000 Pentru Prevenirea, Descoperirea și Sancționarea Faptelor de Corupție. Reprezintă fapte ilicite assimilate corupției, conform art. 10, 11, 12, 13: stabilirea, cu intenție, a unei valori diminuate, față de valoarea comercială reală, a bunurilor aparținând operatorilor economici la care statul sau o autoritate a administrației publice locale este acționar, comisă în cadrul acțiunii de privatizare ori de executare silită, de reorganizare sau lichidare judiciară ori cu ocazia unei operațiuni comerciale, ori a bunurilor aparținând autorității publice sau instituțiilor publice, în cadrul unei acțiuni de vânzare a acestora sau de executare silită, săvârșită de cei care au atribuții de conducere, de administrare, de gestionare, de executare silită, de reorganizare ori lichidare judiciară; acordarea de subvenții cu încălcarea legii, neurmărire, conform legii, a destinațiilor subvențiilor; utilizarea subvențiilor în alte scopuri decât cele pentru care au fost acordate, precum și utilizarea în alte scopuri a creditelor garantate din fonduri publice sau care urmează să fie rambursate din fonduri publice; fapta persoanei care, având sarcina de a supraveghea, a controla, a reorganiza sau a lichida un operator economic privat, îndeplinește pentru acesta vreo însărcinare, intermediază ori înlesnește efectuarea unor operațiuni comerciale sau financiare ori participă cu capital la un asemenea operator economic, dacă fapta este de natură a-i aduce direct sau indirect un folos necuvant; efectuarea de operațiuni financiare, ca acte de comerț, incompatibile cu funcția, atribuția sau însărcinarea pe care o îndeplinește o persoană ori încheierea de tranzacții financiare, utilizând informațiile obținute în virtutea funcției, atribuției sau însărcinării sale; folosirea, în orice mod, direct sau indirect, de informații ce nu sunt destinate publicității ori permisiunea accesului unor persoane neautorizate la aceste informații; Fapta persoanei care îndeplinește o funcție de conducere într-un partid, într-un sindicat sau patronat ori în cadrul unei persoane juridice fără scop patrimonial, de a folosi influența ori autoritatea sa în scopul obținerii pentru sine ori pentru altul de bani, bunuri sau alte folosuri necuvante.

preveni și combate faptele de corupție în care pot fi implicați funcționarii Ministerului Administrației și Internelor.

Agenția Națională de Integritate cunoscută și sub acronimul ANI este o autoritate administrativă autonomă, de control, care se bucură de independență operațională, înființată prin Legea 144/2007, completată și republicată, privind înființarea, organizarea și funcționarea Agenției Naționale de Integritate. Președintele, vicepreședintele și inspectorii de integritate nu pot solicita și nu pot primi dispoziții privind derularea verificărilor de la nicio autoritate publică, instituție sau persoană. Această instituție are ca activitate principală verificarea averii dobândite în perioada exercitării mandatului sau a îndeplinirii funcțiilor ori demnităților publice, precum și verificarea conflictelor de interes și a incompatibilităților.

Curtea de Conturi este o instituție care exercită controlul asupra modului de formare, de administrire și de întrebuințare a resurselor financiare ale statului și ale sectorului public. În condițiile legii organice, litigiile rezultate din activitatea Curții de Conturi se soluționează de către instanțele judecătoarești specializate. Curtea de Conturi prezintă anual Parlamentului un raport asupra conturilor de gestiune ale bugetului public național din exercițiul bugetar expirat, cuprinzând și neregulile constatate. La cererea Camerei Deputaților sau a Senatului, Curtea de Conturi controlează modul de gestionare a resurselor publice și raportează despre cele constatate. Consilierii de Conturi sunt numiți de Parlament pentru un mandat de nouă ani, care nu poate fi prelungit sau înnoit. Membrii Curții de Conturi sunt independenți în exercitarea mandatului lor și inamovibili pe toată durata acestuia. Ei sunt supuși incompatibilităților prevăzute de lege pentru judecători.

Departamental pentru lupta antifraudă sau DLAF este instituția de contact a Oficiului European de Luptă Antifraudă (OLAF) din cadrul Comisiei Europene și Serviciul de Coordonare Antifraudă (AFCOS) în România. DLAF asigură, sprijină și coordonează îndeplinirea obligațiilor ce revin României privind protecția intereselor financiare ale Uniunii Europene, în conformitate cu prevederile art. 325 din *Tratatul privind funcționarea Uniunii Europene*.

EACN – Rețeaua Punctelor de Contact Anticorupție, IACA – Academia Internațională Anticorupție, OLAF – Oficiul European Anti-fraudă, GRECO – Grupul de State împotriva Corupției, IAACA – Asociația Internațională a Autorităților Anticorupție, OCEMN – Organizația Cooperării Economice la Marea Neagră, RAI – Inițiativa Internațională Anticorupție, UNCAC – Convenția Națiunilor Unite împotriva Corupției, ICAC – Comisia Independentă împotriva Corupției sunt instituții și organizații europene ce luptă împotriva corupției, oferind o platformă pentru practicienii care pot astfel să-și împărtășească experiența și să coopereze peste granițele naționale în scopul dezvoltării unor strategii comune.

Apoi, Transparency International (TI) o organizație non-guvernamentală fondată în 1993 care are ca prim scop prevenirea și combaterea fenomenului corupției la nivel internațional, prin activități de cercetare, documentare, informare, educare și sensibilizare a opiniei publice, monitorizează și publică anual un barometru global al corupției și un indice de percepție a corupției, liste comparative a nivelului corupției la nivel mondial.

Revenim în România postdecembristă și enumerăm câteva dintre cele mai mediatizate cazuri de corupție.

Dosarul Flota, în care îl găsim în prim plan pe Traian Băsescu aflat în funcția de Președinte al țării, fost ministru al transporturilor, a vizat aproape 80 de persoane acuzate inițial de PNA că au vândut la prețuri derizorii 16 nave din flota comercială română. După multe amâneri, declinări de competență și strămutări ale cauzei, magistrații Înaltei Curți de Casete și Justiție au început în 2005 judecarea procesului. Bineînțeles că, încă de la primul termen, s-a luat în discuție problema imunității prezidențiale a inculpatului Traian Băsescu,

decizia luată fiind aceea de a se retrimit dosarul la PNA pentru reluarea anchetei. Aici a fost dispusă efectuarea unei noi expertize contabile în cauză, expertiză care, la finele anului 2007 a stabilit că prejudiciul, stabilit inițial de prima expertiză la 275 de milioane de euro, este inexistent. Mai mult decât atât, expertii demonstrează că Statul Român nu doar că nu a ieșit în pierdere, dar evitând prin această vânzare cheltuielile de întreținere a navelor, a obținut un venit net de peste 17 milioane de dolari. Astfel infracțiunile pentru care au fost cercetați Traian Băsescu și alții devin lipsite de conținut juridic, deoarece nu s-a putut dovedi existența vreunui prejudiciu.

Devalorizarea unor bănci precum Banca Dacia Felix și Bancorex, în care oameni de afaceri precum fostul tenisman Sever Mureșan sau Răzvan Temeșan, supranumit de presă groparul Bancorex, au acordat credite neperformante de milioane de dolari, au contractat servicii și produse bancare pe sume fictive sau au acordat sponsorizări uriașe și nejustificate, toate la comanda unor oameni politici cu funcții înalte în stat. Pe aproximativ același principiu de funcționare am asistat în perioada 1993-1995 la prăbușirea sistemelor de tip piramidal Caritas, Gerald și FMI, ce au avut ca efect pagubirea unui număr uriaș de investitori privați, în mare parte oameni de rând ce și-au riscat economiile de-o viață.

Fondatorul și proprietarul Caritas, Ioan Stoica, a fost condamnat în anul 1995 de către Tribunalul din Cluj la un total de 7 ani de închisoare pentru fraudă, dar a făcut apel și i s-a redus termenul de pedeapsă la numai doi ani. Nemulțumit și de această perioadă, el s-a adresat Curții Supreme de Justiție și sentința i-a fost micșorată la un an și jumătate de închisoare, fiind eliberat la data de 14 iunie 1996. Pe unii dintre politicienii, banii de la Caritas i-au propulsat în afaceri de succes. Pentru a gira această afacere, primarul de atunci al Clujului, Gheorghe Funar, alături de alte personalități, a apărut de mâna cu Ioan Stoica, prezentându-l drept un salvator al portofelelor românilor. Caritas este considerat de juriști drept cel mai mare dosar instrumentat vreodată în România (cinci tone de documente). "Părintele" Caritas a scăpat de pedeapsă, după ce procesul a fost tergiversat, intervenind prescripția faptelor.

Cu puțin înainte de prăbușirea FMI, în anul 2000, Sorin Ovidiu Vântu a retras din Fond mari sume de bani și i-a vândut compania care administra Fondul, Gelsor, Ioanei Maria Vlas, care a devenit ulterior răspunzătoare de prăbușirea FNI. După 5 ani de procese, Vântu a fost condamnat la 3 ani cu suspendare, dar faptele au fost prescrise. Ioana Maria Vlas, președinta FNI, pe 13 octombrie 2005 a fost condamnată la 20 de ani de închisoare în cazul FNI, dar a fost eliberată în aprilie 2008. Pe data de 4 iunie 2009, Înalta Curte de Casație și Justiție a condamnat-o pe Ioana Maria Vlas la 10 ani de închisoare în dosarul FNI, fiind pusă în libertate, pe 20 octombrie 2010, printr-o hotărâre definitivă a tribunalului Prahova.

La sediul Gerald, din Focșani, și-au lăsat economiile mii de români din toată țara. Astfel, aproape 400.000 persoane care au depus în conturile societății peste 20 milioane euro. Afacerea a căzut rapid, firma lui Gorduna intrând în insolvență la un an de la debutul jocului, adică prin 1994. Primii care și-au luat banii după ce jocul a căzut au fost oamenii cu conexiuni politice sau judiciare. Dosarul megaescrocheriei Gerald s-a soluționat abia în 2005, în faza de fond cu achitarea celor inculpaților, după ce magistrații au constatat că a intervenit prescripția răspunderii penale.

Un alt dosar de mare anvergură din România postdecembristă a fost Tigarea 1 și 2. În acest caz au fost implicate 22 de persoane, printre care îi amintim pe Carmen Florentina Dan, fostul comisar-șef al Gărzii Financiare, generalul în rezervă Gheorghe Florică sau pe fostul colonel al Servicului de Pază și Protecție (SPP) Gheorghe Truțulesc. Capul afacerii a fost considerat afaceristul sirian Jamal Al Atm, care însă a reușit să fugă din țară înainte de declanșarea scandalului, așa că a fost judecat în lipsă. Potrivit rechizitorului întocmit de procurori, în perioada 1996-1998, au fost introduse în țară, cu documente false, 24 de

containere de țigări Assos, prin Portul Constanța, prejudiciul stabilit de anchetatori fiind de peste 27 de miliarde de lei vechi. În dosarul Țigarea 2, izbucnit în aprilie 1998, a fost implicat inclusiv Ministerul Apărării, Ministerul de Interne și serviciile secrete. Celebrul caz de contrabandă l-a avut în centru pe fostul colonel al Servicului de Pază și Protecție (SPP) Gheorghe Truțulescu. În noaptea de 16 spre 17 aprilie 1998, un avion ucrainean civil IL-76 a aterizat pe Aeroportul Otopeni și a fost parcat la Baza Militară. A intrat cu aprobarea comandanțului acesteia, comandorul Ioan Suciu, și întâmpinat de fostul ofițer SPP Gheorghe Truțulescu, care a supravegheat descarcarea țigărilor. Pe 23 aprilie 1998, o scrisoare anonimă anunță presa că avionul ar fi adus un transport de circa 4.000 de baxuri de țigări. În urma dezvăluirilor din presă, SPP l-a destituit pe Truțulescu, iar Ministerul Apărării, pe Suciu. În 1998, procurorii militari au trimis în judecată 19 persoane. Judecătorii au dat pedepse cuprinse între 3 și 15 ani de închisoare. Ioan Suciu a primit pedeapsa cea mai mare întrucât, fiind comandant al Aeroportului Militar Otopeni, a autorizat aterizarea aeronavelor care aduceau țigările. După pronunțarea sentinței, Ioan Suciu a fugit. Ela a fost prins abia în mai 2010, în județul Prahova, după ce s-a sustras timp de nouă ani executării pedepsei. Fostul comandant al Aeroportului Militar Otopeni a fost căutat și prin Interpol ca urmare a solicitării Tribunalului Militar.

“Eterna și fascinantă Românie” a fost un alt scandal de corupție care a zdruncinat clasa politică. În martie 1995, între Departamentul de Informații Publice al Guvernului, reprezentat atunci de către Viorel Hrebenciuc, în calitate de secretar general al Guvernului, Mihai Unghianu, secretar general adjunct al Guvernului, și Nicolae Dan Frunzelată, secretar de stat al Informației Publice, și firma franceză Groupe Saintonge Edition, controlată de omul de afaceri Adrian Costea, cu cetățenie română și franceză, a fost semnat un contract pentru editarea unui album foto despre România, denumit “Eterna și Fascinantă Românie”, care să fie distribuit în 144 țări cu scopul atragerii investitorilor străini. Contractul a fost sponsorizat de fosta Bancă Română de Comerț Exterior-Bancorex, cu 5,79 milioane de dolari. Afacerea a început să fie cercetată de justiția română încă din 1997, când la Parchetul General a fost deschis Dosarul nr. 629/P/1997. Cazul a fost investigat de către procurori, cu acuzația spălării de bani, care au arătat că, după încheierea contractului de sponsorizare, firma franceză a primit în contul unei bănci străine, în avans, suma de 1,5 milioane de dolari, dar că din comanda de 97.000 exemplare nu au fost livrate decât 4.200 bucăți. În 1999, Parchetul Curții Supreme de Justiție l-a reținut pe Răzvan Temeșan, fostul director Bancorex, sub acuzația de abuz în serviciu, și a început urmărirea penală a lui Viorel Hrebenciuc, Mihai Unghianu și Nicolae Dan Frunzelată, pentru abuz în serviciu și luare de mită. Temeșan a fost eliberat în ianuarie 2000, iar Hrebenciuc, Unghianu și Frunzelată au fost scoși de sub urmărire penală în decembrie 2000.

„Afacerea Motorola” a fost inițiată imediat după Revoluție, în 1990. La acel moment, Ministerul Apărării Naționale a cumpărat echipamente de comunicații prin intermediul a patru firme intermedie și a plătit șase milioane de dolari. Dacă erau cumpărate direct de la producător, echipamentele ar fi costat de zece ori mai puțin, adică doar 600.000 de dolari. În acest dosar au fost inculpați generalul Victor Athanasie Stănculescu, fost ministru al Apărării, Petre Sinescu, fost director IPO Tulcea, Ștefan Simion Năsui, director Ageximco, Ion Afendulis, director Alfa Bit, col. (r) Ștefan Gheorghe, Col (r) Emil Vladoiu, lt.col. (r) Marian

Badea, gen. (r) Gheorghe Anton - între timp decedat , gen.(r) Neculai Matei și fostul ministru al Agriculturii Ioan Tipu. După ani de tergiversări, judecătorii au clasat procesul din cauza prescrierii faptelor.

Dintre dosarele definitivate cele mai dezbatute în presă, care implicau aleși publici (primari, senatori, deputați) putem aminti: "Mită la PSD"¹⁷, "Dosarul Transgaz"¹⁸, "Voluntari"¹⁹, "Bunuri din China (Zambaccian I)"²⁰, "Mita de la PIC"²¹, "Transformatorul"²², "Privatizări strategice"²³

Corupția poate fi considerată ca un fenomen al societății și, în acest sens, putem vorbi de corupția sistemului juridic, a economiei, a serviciilor publice și a lumii politice. Deopotrivă, corupția poate avea ca efect pervertirea periculoasă a motivațiilor, zdruncinarea supunerii voluntare la reguli, descurajarea instituțiilor și neficiența sistemului democratic. Aceste repercusiuni sunt de asemenea, economice, politice și sociale (subminarea credibilității instituțiilor).

Organizația Națiunilor Unite duce o luptă susținută împotriva corupției adoptând o serie de documente internaționale:

- Codul de conduită pentru funcționari publici, (Rezoluția nr.51/59 din 12.12.1996);
- Declarația Organizației Națiunilor Unite împotriva Corupției și Mitei în Tranzacțiile Comerciale Internaționale (Rezoluția nr.51/191 din 21.02.1997);
- Acțiunea împotriva Corupției și Mitei în Tranzacții Comerciale Internaționale (Rezoluția nr.53/176 din 25.01.1999);
- Rezoluția cu privire la Prevenirea și Combaterea practicilor coruptive și transferului ilegal de fonduri, (Rezoluția nr.55/188 din 20.12.2000).

În cadrul Uniunii Europene au fost adoptate următoarele instrumente internaționale de luptă împotriva corupției:

- Pactul de pre-aderare privind criminalitatea organizată cu țările candidate din Europa Centrală și de Est și Cipru;

17 Bunea Stancu (PSD, președintele CJ Brăila). Bunea i-ar fi cerut 1 milion de euro omului de afaceri Ioan Niculae, pentru a susține campania electorală a lui Mircea Geoană. O parte din bani, aproximativ 150.000 de euro, ar fi fost plătiți prin casa de sondaje INSOMAR, detinută de Sorin Ovidiu Vântu. Dosar definitivat în 2 aprilie 2015 - 3 ani de închisoare cu executare.

18 Dinel Staicu (Președinte al SIF Oltenia) 2000–2001. Acuzat de fraudarea patrimoniului SC Transgaz SA Mediaș cu peste 11 milioane de euro. Dosar definitivat în 10 iunie 2016 - 9 ani de închisoare cu executare.

19 Miron Mitrea (senator PSD). Acuzat că a primit mită de 300.000 de euro în schimbul menținerii Irinei Jianu în funcția de inspector-șef al Inspectoratului de Stat pentru Construcții. Dosar definitivat în 13 februarie 2015 - 2 ani de închisoare cu executare.

20 Adrian Năstase (fost prim-ministru). A primit ca mită materiale de construcție și mobilier realizate în China, în valoare de 630.000 de euro, de la un antreprenor în construcții care, în schimb, a fost numit director al Inspectoratului de Stat în Construcții. Dosar definitivat în 6 ianuarie 2014 - 4 ani de închisoare cu executare.

21 Antonie Solomon (primar al Craiovei). A primit o mită de 50.000 de euro de la un om de afaceri pentru a emite un permis de construcție pentru un hypermarket. Dosar definitivat în 20 septembrie 2013 - 3 ani de închisoare cu executare.

22 Relu Fenechiu (ministrul PNL al Transporturilor). Fenechiu a vândut un număr de transformatoare electrice vechi către Electrica Moldova la un preț supraevlat, 2,8 milioane de euro. Dosar definitivat în 30 ianuarie 2014 - 5 ani de închisoare cu executare.

23 Codruț Seres (ministrul PC al Economiei). A favorizat anumiți concurenți într-o serie de dosare de privatizare de mare importanță. Dosar definitivat în 27 ianuarie 2015 - 4 ani și 8 luni de închisoare cu executare.

- Convenția privind lupta împotriva corupției în care sunt implicați funcționari ai Comunităților Europene sau funcționari ai statelor membre ale Uniunii Europene;
- Protocolul încheiat în temeiul articolului K.3 din Tratatul Uniunii Europene, adițional la Convenția cu privire la protejarea Intereselor financiare ale Comunităților Europene;
- Acțiunea comună din 22 decembrie 1998, adoptată de consiliu în temeiul articolului K.3 din Tratatul Uniunii Europene, privind corupția în sectorul privat, (98/742/JAI).

Activitatea Consiliului Europei de luptă împotriva corupției are la bază Programul de Acțiune adoptat de către Consiliul de Miniștri în noiembrie 1996. După a doua întâlnire așezilor de state și de guvern din octombrie 1997, Programul Consiliului Europei de acțiune împotriva corupției a primit un impuls politic și a devenit o prioritate a Organizației și a celor 43 de state membre.

Țările pot adopta unul ori mai multe instrumente, ori pot alege aplicarea unor dispozitive neprevăzute în Convenție, dar în toate cazurile acestea sunt completate de măsuri de control adecvate. Pentru a ajuta țările să se adapteze la noile reglementări există un sistem de norme care permite aderarea la Convenția penală de luptă împotriva corupției, acceptând numai anumite obligații inserate în ea.

ECONOMIE

AGENȚII ECONOMICI: INDIVIZI, CATEGORII ȘI FLUXURI ECONOMICE

Dalina Andrei

Abstract. *THE ECONOMIC ENTITIES: INDIVIDUALS, CATEGORIES AND CONNECTION OF FLOWS.* This paper focuses on the micro- (individual economic entity) and macro-economy (the economic environment), clearing the way for these entities to do their work. Between theory (its basics) and current reality (its concrete dimensions and details), the economic entity isn't supposed either to do its job, or even to exist without some of the following: (i) the totality of economic entities as such in the area –it is not about their number that could be larger or lower, but about these entities' functional and institutional diversity; (ii) the same for economic activities and flows between these entities, here including institutional categories of them – i.e. these are diverse and specialized at the same time; (iii) all these forming together that unitary whole which is the framework that is compulsorily needed by anyone apart. And (only) once this complex connection is defined, our analysis is allowed to proceed on individual categories of such entities. This paper will end after focusing on the Romania's small and medium size enterprises/firms and strategic state property enterprises.

Keywords: *agenți economici, micro- și macro-economie, firme, bănci și sistemul bancar, statul și guvernul, restul lumii, fluxuri și stocuri (JEL Classification: B12, B17, C00, D00, E00, H00)*

Cea mai potrivita introducere si pentru lucrarea de fata, ca si pentru lucrările (contributiile) anilor precedenti revine tot istoriei gandirii si locului ocupat aici de John Maynard Keynes. De facto, clasificarea – să spunem chiar clasificările, atâta vreme cât regăsim mai mulți autori implicați în explicații și dezbatere – atribuită la zi agenților

economiči în literatura de la această oră nu diferă (nu a reușit să difere) esențial de ceea ce revine în anii 1936 din opera de căpătai a maestrului¹, respectiv „Macro-modelului” său.

„Nașterea” macro și micro-economiei

Aspectul de față este însă departe de a fi cel mai relavant. În primul rând, el trimită la adevărul că acest „macro-model” este mai mult de un model matematic și că acesta rămâne o simplificare a realității pe aproape toate componentele și fațetele sale. Abordarea noastră ar fi însă una „dimpotrivă” – chiar în condițiile în care vorbim de un model sau o simplificare a realității, totuși Macromodelul Keynes reușește să rămână în realitatea de astăzi cu ceea ce înfățuează – și vom vedea bine acest lucru în continuare.

Alt aspect, în context, este felul în care maestrul Keynes, chiar el, ne mărturisește deschis a nu fi fost părintele macroeconomiei, ci a se fi inspirat din alte două modele elaborate cu cel puțin un secol și jumătate înaintea publicării operei sale. Trebuia să recunoască, și poate nu îi era atât de ușor, că tot clasicii-neoclasicii, de la care și el emanase, cu opera sa dinainte de Macromodel, iar odată cu acesta avea să îl combată cu aspirație în epoca de după marea criză 1929-1933, fuseseră, tot ei, adevărații părinți ai macroeconomiei.

„Răzbunarea” – dacă putem spune așa și dacă putem pune o astfel de exprimare în seamă unui geniu științific dovedit real – avea să fie acolo unde intemeietorii „clasici recunoscuți” ai macroeconomiei nu erau Adam Smith, David Ricardo, Robert Malthus, William Petty sau Alfred Marshall, ci abia francezul Jean Baptiste Say, de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, cu a sa „*oferi creatoare de cerere proprie*”, idem „*modelul firme-populație*”, al „*economiei închise*”, numai bun de criticat. Dar nu numai aici, ci apelul lui Keynes merge chiar la o generație înaintea lui Say, la francezul François Quesnay, cu al său „*Tableau économique*” din 1758², practic coleg de generație cu Adam Smith și David Hume, dar apartinând nu clasiciilor, ci de astădată chiar mai bâtrânilor *fiziocrați*.

Simplu, Keynes nu putea nega, ci observa „dialogul” Quesnay-Say în privința bazelor macroeconomiei, iar acestea erau date de chiar *agenții economici*, care, și la unul, și la altul, erau (deocamdată) *firmele* și *indivizii*. Mai departe, însă, contribuția clasică a lui Say îi repugnă lui Keynes aproape organic de acolo de unde aceasta pleda pentru (macro-)economie ca sistem natural auto-dezvoltat și fără vreo nevoie de *interventionism*. Nu întâmplător, poate chiar ușor ostentativ se face și *parti-pris*-ul lui Keynes față de non-clasicul, ci fiziocratul Quesnay, de la care împrumută, pe lângă *agenții economici* – firmele și indivizii – și *fluxurile*, inevitabil și indisolubil legate de viața agentilor economici.

Mai departe, modelul simplu³ al lui Quesnay, imaginând fluxurile dintre agenții firme și indivizi ca în Diagrama 1, devine la Keynes – în următoarea Diagramă 2 -- mai întâi un flux devenit și el unic – sub formă de *circuit* – între firme și populație, unul care începe cu *venitul național* (Y) „curgând” de la firmele producătoare către indivizii, grupați acum și aici în *agenții gospodării / menaje*⁴, de la care revine *consumul* (C), astfel egal venitului național ($Y=C$)⁵. Nu lipsește însă meritul dintâi al lui Quesnay, legat direct de *agenții economici* de

¹ Keynes, J.M., Théorie de l'Emploi, du Crédit et de la Monnaie, Paris, Dunod, 1936.

² Un fel de model „input-output” al lui W. Leontieff, din zilele noastre, sau chiar de tabel al lui Mendeleev, în fizică, la vremea sa – Quesnay era prin formă și fizician.

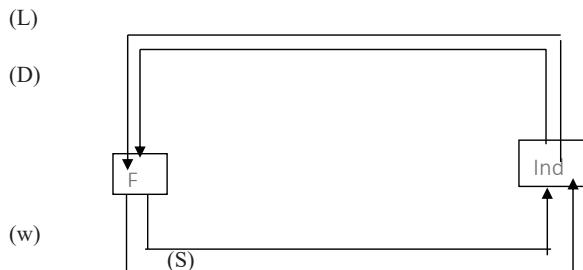
³ În realitate, însă, și simplificat aici.

⁴ Detalii în Andrei, L.C. (2011).

⁵ Echilibru și respectiv egalitate care îi rămâne lui François Quesnay, respinsă fiind ulterior de Keynes.

astădată: aceștia înseamnă nu altceva decât specificitate, varietate, diferențiere, iar această definiție este dată cel puțin direct de varietatea *fluxurilor* primite, dar mai ales emanate fiecare de la și către fiecare, fie și în această imagine mai degrabă simplificată.

Diagrama 1 - Modelul François Quesnay. Fluxuri multiple

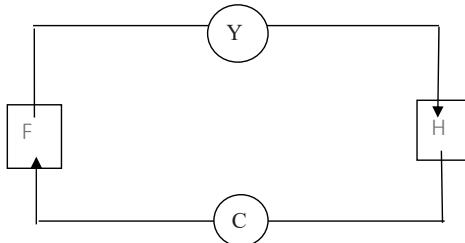

Unde:

- [F] = firme
- [Ind] = indivizi
- (L) = forță de muncă
- (w) = salarii
- (S) = ofertă de bunuri
- (D) = cererea de bunuri

Sursa : Andrei, LC (2019a): Economie. Ediția a treia. 2019. Editura Economică

Diagrama 2 - Modelul François Quesnay. Fluxul unic

Unde:

- Y = venitul național
- C = consumul
- H = gospodăriile populației

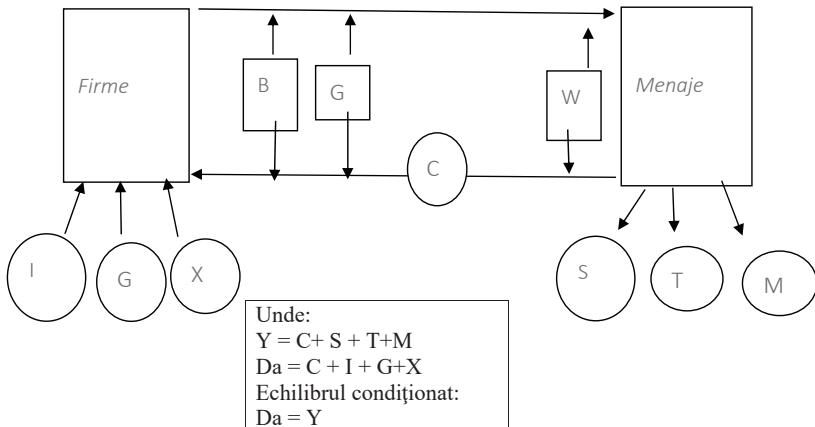
Sursa : Andrei, LC (2019a): Economie. Ediția a treia. 2019. Editura Economică

Și astfel *circuitul fluxurilor* reflectă ceea ce la Jean Baptiste Say era macro-echilibrul natural – aici, fie și separat, pe piețele bunurilor și respectiv factorului muncă (Andrei 2011, pp. 272-276).

Mai departe, însă, inflexibil respingând „*capacitatea de auto-reglare absolută a macro-sistemului*”, Keynes continuă să lucreze pe viziunea lui Quesnay – numai că nu uită să o transforme fundamental, sau, dacă s-ar putea cumva spune „*și mai mult decât atât*”.

Autorul adaugă – i.e. firmelor și menajelor – trei categorii de agenți economici: *băncile* (*B*), *statul* (*G*) și *exteriorul* (*W*). Fiecare dintre acestea antrenând cu sine o nouă pereche de fluxuri – i.e. tot atât specifică cât fuseseră și cele de până aici, între firme și indivizi/menaje/populație –, fluxuri de observat în Diagrama 3 ca atașate deopotrivă și oarecum simetric agenților dintâi, acelorași firme și menaje.

Diagrama 3 - Bazele Macromodelului JM Keynes

Sursa : Andrei, LC (2019a): Economie. Ediția a treia. 2019. Editura Economică

Keynes acceptă mai întâi cele întâmpilate între firme și populație, cele dintâi achitând salariile angajaților și furnizând pieței bunurile produse. Aceasta înseamnă teoretic și practic *venitul național* (*Y*). Populația îl primește în principal pentru a-l *consuma* (*C*), dar în alternativă la consum *economisește* (*S*), plătește *impozite* (*T*) și își completează consumul cu *importuri* (*M*) – acestea firește de consum și de pe o piață atașată celei autohtone. Pe partea *firmelor* – cea stângă a modelului⁶ – acestea furnizează venitul național numai odată alimentate și cu forță de muncă, și cu cererea de piață pentru producția proprie de către populație (*C*).

⁶ Vorbim aici de „modelul fluxului circular/circuit”, prima dintre cele patru componente ale macromodelului Keynes – celelalte fiind modelele „*injecții-retrageri*” (JW), „*investiții-economii* (IS)-lichiditate-monedă (LM)” (Andrei 2011, pp. 269-347).

Or, pe lângă consum, la Keynes firmele se văd alimentate și de *investiții (I)*, *cheltuieli guvernamentale (G)* și *exporturi (X)* – altfel, perechi ale, respectiv, fluxurilor *economisirii (S)*, *impozitelor (T)* și *importurilor (M)*, pornind de la gospodăriile populației.

Suficient – i.e. pentru Macromodel, în replică la mult mai simpla creație a lui Quesnay – a înțelege ceea ce schimbă lucrurile fundamental în materia inițial presupusului *macroechilibru*: ceea ce pleacă pe macro-flux de la firme către populație – *venitul național (Y)*:

$$Y = C + S + T + M \quad (1)$$

Încetează să fie ceea ce se întoarce la firme dinspre populație – aici este vorba de *cererea agregată (CA)*:

$$C + I + G + X = CA \quad (2)$$

Astfel, egalitatea *automată* a lui Quesnay ($Y=C$) este înlocuită de egalitatea *condiționată* ($Y=Da$) a lui Keynes – i.e. iar aceasta odată cu o întreagă ideologie, față de care imaginea „fluxului circular” se reduce în context la doar o formă de exprimare. Odată cu „noua” macroeconomie, ceea ce a lui JM Keynes, se face loc dezbatelii largi, deja îndelungi și apăsate între *auto-reglarea sistemică* de tip clasic-necoclasic și nevoia de *interventionism* post-marea criză de partea lui Keynes, născătoare de *politici economice*.

Discuții și concluzii

Dar nu această dezbatere – încă o dată, îndeajuns de largă și încărcată de semnificație – este ceea ce ne interesează direct. O primă idee, decurgând din desfășurările istorice în gândirea economică, este aceea că astăzi, când separăm în mod aplicat *macroeconomia* – raportată la macro-sistemul economiilor naționale – de *microeconomie* – descrierea agenților economici individuali – putem constata ceea ce apărea într-o altă dualitate, și aceasta aparent pe același *criteriu de scară*: economia națională, versus internațională. În fapt, poate de la D. Ricardo încoace înțelegem ce este economia internațională numai odată ce ne era clar conturul științific al economiei naționale. La fel și între micro- și macro-economie: i.e. numai odată cu *macroeconomia* înțelegem (de ce) diversitatea agenților economici, agenți pe care însă *microeconomia* este cea chemată să îi studieze distinct. Si într-un caz, și în celălalt vorbim de fapt de *criteriul de scară*, care cheamă nevoia a două discipline concomitent.

Se întâmplă astfel însă pentru cel puțin o altă latură definitorie a agenților economici ce nu poate fi recută cu vederea: odată ce diversitatea agenților economici apare „construind” macrosistemul, de cealaltă parte existența agentului economic individual se vede serios, chiar literalmente pusă la îndoială în lipsa mediului său ambient, care rămâne (mai mult sau mai puțin în ultimă instanță) tot macro-sistemul sau economia națională.

În următorul rând, fie și la „*diferența de scară*” a înțelegерii macro-sistemului între Quesnay și Keynes, câteva lucruri se confirmă și au fost înțelese la fel de bine de ambele părți. Astfel, același macro-sistem apare mai simplu, sau mai complicat, dar dubla determinare a acestuia cu agenții economici scoșă la lumină este peste tot unul și același adevăr: i.e. dacă esența problemei rămâne de rezolvat între firme și indivizi echilibrul se dezvăluie și el ca unul relativ simplu; dacă tabloul se complică, problema echilibrului evoluează pe măsură.

Este vorba însă de unul și același adevăr atâtă vreme cât *fluxurile* – a căror înțelegere este una comună autorilor – însotesc obligatoriu și rămân specifice agenților economici; obligatoriu însă fluxurile devin comunicarea căt se poate de concretizată și materială între

agenți diferit definiți și descriși – i.e. ce ar fi agentul economic individual în lipsa fluxurilor de la și către alți agenți economici ? Fluxurile sunt caracterizate de varietate/diversitate în măsură cvasi-direct comparabilă celei a agenților economici. Sau , ar fi de recunoscut aici ceva mai mult. Prin flux se înțeleg, până astăzi, *transferuri de bunuri și monetare* între agenții economici, iar totalitatea lor formează *circuitul (macro)*.

În realitate am putea vorbi de mai multe moduri de a înțelege diversitatea – dacă nu chiar de „mai multe diversități” în cazul fluxurilor. Spre exemplu, revăzând diagramele de mai sus cel mai simplu ar fi să ne imaginăm că am vorbi de macro-flux bănesc – ceea ce, dintru început, este incorrect, sau mai degrabă s-ar apropia de „corect” dacă am considera sensul contrar al săgeților. Fluxul monetar se numără într-o diversitate substanțială a fluxurilor, fluxurile ne-monetare fiind prin definiție materiale și astfel multiple fizic. Putem astfel vorbi de diversitatea atât a producțiilor prin produsele lor, cât și de diversitatea fluxurilor aferentă fiecărei producții individuale, în cadrul căreia factorii de producție sunt consumați pentru a obține, în schimb, altceva – iar producția, concept, este aici numai un exemplu.

Următoarea concluzie revede *agentul economic* într-o lumină cel puțin paradoxală față de aceea a interacțiunii obligatorii și profunde cu mediul ambient: agentul economic este și el un *sistem* – de ce nu chiar un sistem economic? În spătă, acesta este autonom și un întreg, în sine. Este și un *făcător de economie*, o activitate economică cu o definiție și o descriere precise, un lucru ne-subordonat nimănui – e.g. altui agent economic sau vreunei autorități – și decizând în ceea ce îl privește fără vreo interferență externă.

Acesta este un adevar care lasă ușor loc și generalizării, pe de altă parte, a unei ideologii a sistemelor – cea care acceptă să vadă și macroeconomia drept o autonomie similară celei conferite agentului economic individual. Iar în planul ultra-pragmatic rămâne și corolarul după care o anume unitate de tip economic desfășurând activitate asemănătoare și asemănător agenților economici rămâne totuși obligatoriu în afara categoriei de agent economic atunci când funcționează subordonat unei/oricărei autorități exterioare. Generalizând, din nou, agentul economic este și rămâne apanajul economiei libere, bazată pe libera inițiativă – economia, sau acea „economie politică” de sistem totalitar, pe baze marxiste, spre exemplu, nu conține conceptual de agent economic.

De cealaltă parte, însă, făcătorul de economie își alege o activitate – tot economică – dintr-un set îndeajuns de larg care îi conferă în schimb diversitatea de reamintit și aici⁷.

⁷ Economia are într-adevăr o problemă cu departajarea a ceea ce este de ceea ce nu este activitate economică. Fiind ca seriozitatea și capacitatea/capabilitatea unei discipline științifice să se măsoare și în întinderea obiectului considerat propriu. O problemă se crează însă atunci când, ca în cazul economiei, acest obiect se întinde /extinde către a-și pierde oarecum precizia propriilor limite.

BIBLIOGRAFIE

- Andrei, LC (2019a): *Economie*, ediția a treia. 2019. Editura Economică.
- Andrei, Dalina (2019b): *Some Today Approach of the Household in the Economic Literature*. Research in Economics and Management ISSN 2470-4407 (Print) ISSN 2470-4393 (Online) Vol. 4, No. 1, 2019, www.scholink.org/ojs/index.php/rem 32 Original Paper
- Hardwick, P., Bahadur K.&Langmead J. (1992): *An Introduction to Modern Economics*. London-New York. Ed. Langman.
- Harrod, R.F. (1939). An Essay in Dynamic Theory, The Economic Journal, 49(193), 14–33.
[doi:10.2307/2225181](https://doi.org/10.2307/2225181). JSTOR 2225181.
- Keynes, J. M. (2009): *Teoria generală a ocupării forței de muncă, a dobânzii și a banilor./The General Theory of Employment, Interest and Money*. (1st edition), Bucharest, Publica, 488 pagini. ISBN: 978-973-1931-02-9.
- Mankiw, G. (1994). *Macroeconomics*. (2nd ed.) Harvard University, Worth Publishers.
- Seminar „Agenții Economici”. Capitolul 3. Biblioteca „Regie-Life”
<https://biblioteca.regielive.ro/seminari/drept/agentii-economici-179467.html>
- Univ. N. Titulescu / Facultatea de Științe Sociale: Agenții Economici. Tipologie și caracteristici. Note de curs online :
<http://www.creeaza.com/afaceri/economie/AGENTII-ECONOMICI-TIPOLOGIE-SI889.php>

FILOSOFIE

PANDEMIA ÎN LECTURA LUI GIORGIO AGAMBEN

Slava-Fulga Caramete

Abstract. PANDEMIC IN THE READING OF GIORGIO AGAMBEN. "Una voce" is the special column of the Quodlibet publishing house that has been hosting, for several years, articles signed by one of the most appreciated contemporary philosophers: Giorgio Agamben. The coronavirus pandemic caused, on its part, sharp positions, transposed into regular interventions on this topic. Since February 26, when, to the amazement of many, he spoke of the pandemic as an "invention", Agamben surprises, scandalizes, warns and urges reflection through the (so far) twenty-five comments in which he reiterates, in personal reading, the concepts of Foucauldian biopolitics. There are many who suspect him of obtuseness, reproaching him not only with a consistent dose of insensitivity, but also with an ignoble tendency to self-confirm his own theory, which would place him on the periphery of a respectable and decent, if not meritorous, philosophical approach. His opinions provoked prompt reactions in academia, most arguing with the Italian author who, true to an already established perspective, deplores the transformation of the state of emergency - be it health - into a paradigm of governing the states of the contemporary world. Beyond the inherent limits of any theory and one's beliefs, reading Agamben's articles *sine ira et studio* could be a welcome exercise in mental hygiene and recalibration of tact by confronting - always surprisingly - with otherness.

Keywords: Giorgio Agamben, pandemic, state of exception, vita nuda, biosecurity

Cu două săptămâni înainte de declararea oficială, de către Organizația Mondială a Sănătății, a pandemiei, dar în perioada în care anunțurile acesteia erau tot mai alarmante și mai ferme cu privire la răspândirea noului coronavirus și a efectelor sale imprevizibile, filosoful italian Giorgio Agamben se pronunța - categoric riscant - asupra caracterului relativ inofensiv al virusului Sars-cov-2, pe care îl consideră responsabil de nimic mai mult decât de „un fel de gripe”; pornind de aici, epidemia, - consideră el, bazându-se la momentul respectiv pe datele publicate de Centrul Național de Cercetări al Italiei,- cu nimic semnificativ mai serioasă decât gripele sezoniere, și pe care o anunțau deja autoritățile medicale, nu ar fi fost decât o „invenție” menită să instituie forțat și abuziv o autentică stare de excepție. Merită

menționat faptul că Italia înregistra la momentul respectiv puțin peste 300 de cazuri confirmate și 11 decese cauzate de noul virus, iar în întreaga lume, OMS conține aproape 80 000 de cazuri și aproape 3000 de decese, peste 80% dintre cazuri fiind localizate în afara Europei. Ca urmare, măsurile restrictive luate de guvernul italian păreau disproportioante, iar Agamben nu se sfiește să facă un rechizitoriu la adresa acestuia, și să avanseze, în articolul intitulat sugestiv L'invenzione di un'epidemia (Inventarea unei epidemii) teza - reluată apoi obsesiv: epidemia este doar un pretext pentru impunerea unei stări de excepție prelungită nedefinită, iar ingredientul sine-qua-non al menținerii acesteia este inocularea fricii, a panicii collective. Criza sanitară, care se prefigură palid la momentul respectiv, îi sugerează filosofului italian o punere în scenă a unui plan otrăvit, de dinamitare a construcțiilor fundamentale ale civilizației occidentale, proiect subversiv în ale cărui rețele de comunicare sunt acaparate cele mai influente și mai temute zone.

Dacă aceasta e situația reală, de ce mass-media și autoritățile fac tot posibilul pentru a răspândi o stare de panică, provocând astfel o autentică stare de excepție, cu limitări grave ale libertății de mișcare și suspendarea funcționării normale ale condițiilor de viață și de muncă în regiuni întregi?
(Agamben, 2020a, paragr. 2, tr.ns.).

În 11 martie 2020, ziua declarării oficiale a pandemiei, Agamben revine cu un text, *Contagio (Contaminare)*, în care expune succint, dar programatic și aplicat, categoriile esențiale ale filozofiei politice la care a contribuit timp de câteva decenii, printr-o abordare inedită: *homo sacer, untore, vita nuda*, suveranitate, stare de excepție, lagăr, limitarea libertăților cetățenești, suspendarea dreptului și pe care le va folosi, deloc parcimonios, în analiza periodică, de coloratură socio-politică și etică, a situației pandemice.

Punctul nevrălgic al oricărei apropiere este pericolul contaminării, or asta trebuie evitat. Dar atunci, - se întrebă el - ce ar mai putea rămâne din umanitatea noastră? O dată cu interdicțiile oficiale cu privire la reunurile inclusiv academice și culturale, în mentalul colectiv se strecoară toxică idee a periculozității raporturilor interumane directe. Ceea ce e și se pare filosofului italian și mai neliniștitor, însă, e că interacțiunile noastre par să fie hărăzite unei transformări de proporții, în care mijloacele digitale cu rol de filtru adeseori intenționat deformat devin mediatori cotideni.

Respingând destul de irreverențios acuzele mai mult sau mai puțin voalate de insensibilitate și cinism - termenul „coronasceptic” încă nu fusese inventat - pe care Sergio Benvenuto îl adusese într-o intervenție publică, referindu-se la Agamben ca la un „susținător al teoriilor potrivit căror măsurile restrictive sunt rezultatul unor instințe despoticice ale clasei conducătoare visceral pasionate de starea de excepție”¹ mai degrabă decât al unei autentice și stringente urgențe sanitare, Agamben ține să formuleze lămuriri, în o a treia intervenție, intitulată *Chiarimenti*, asupra celor expuse anterior; clarificări ce postulează, apodictic, că „*o societate care trăiește într-o permanentă stare de urgență nu poate fi o societate liberă*” (Agamben, 2020c, paragr. 3, tr.ns.) iar metafora belică, la care tot mai mult se face apel, reprezentă amorsa nu doar - eventual - a dezirabilelor acțiuni de protecție sanitară individuală, ci și, mult mai îngrijorător, a acțiunilor cu potențial dictatorial al guvernelor: „*E,*

¹ Benvenuto, Sergio, *Welcome to Seclusion* (Published in Italian on *Antinomie*, <https://antinomie.it/index.php/2020/03/05/benvenuto-in-clausura/>), 2. III, 2020. Benvenuto se declară preocupat, în articolul respectiv, atât de consecințele medicale ale pandemiei, cât și, mai ales, de consecințele economice ale restrângerii activităților.

cu adevărat, un război civil. Inamicul nu e în afara noastră, ci e în noi." (Agamben, 2020c, paragr. 4, tr.ns.) Viața nudă pare să fie valoarea supremă pentru care oamenii sunt dispuși să renunțe la tot ce e omenește, iar acest lucru este, în sine, tulburător, constată Agamben. Pentru că „*ce este o societate al cărei unic scop este supraviețuirea?*” (Agamben, 2020c, paragr. 2) Cum se mai poate salva o societate devotată ideii de salvagardare exclusiv a vieții biologice?

Primul lucru pe care îl arată clar valul de panică care a paralizat țara este că societatea noastră nu mai crede în altceva decât în viața nudă. Este evident că italienii sunt dispuși să sacrifice practic orice, condiții normale de viață, relații sociale, muncă, chiar prietenii, afecțiuni și convingeri religioase și politice pentru a nu se îmbolnăvi. Viața nudă - și teama de a o pierde - nu este ceea ce îi unește pe oameni, ci îi orbește și îi separă. (Agamben, 2020c, paragr. 2, tr.ns.)

Reacțiile conformiste pe care oamenii le au față de aceste măsuri guvernamentale, ușurința cu care o întreagă societate a renunțat la cutumele vieții sociale sunt, pentru Agamben, mărci ale vulnerabilității funciare a corpusului social, vulnerabilitate exploataabilă de orice Leviathan modern, pentru că „*pe spaima pierderii vieții se poate întemeia numai o tiranie*” (Agamben, 2020d, paragr.2, tr.ns.). Distanțarea socială, impusă din motive sanitare - și pe care o numește „un eufemism semnificativ”, ce se preconizează a fi noul mod de organizare a societății, - nu stimulează solidaritatea, ci, mai degrabă, simulează o masă solidară, o agregare rarefiată de indivizi al căror comportament se ajustează în funcție de solicitările „urgenței” - ceea ce, o dată în plus, e de neacceptat. După cum, de neacceptat sunt și măsurile legate de limitarea libertății de mișcare a celor cu vârste peste 70 de ani, izolarea și cartografierea serologică a celorlați, interzicerea ritualurilor pentru cei decedați, controlul prin telefon – toate acestea marcând „*trecerea pragului ce desparte umanitatea de barbarie*” (Agamben, 2020e, paragr. 1, tr. ns.), după cum consemnează în articolul *Una domanda*.

Poate însă că cea mai controversată secvență a lecturii pandemiei e cea reprezentată de articolul intitulat *La medicina come religione (Medicina ca religie)*. Un articol interesant, al lui David Cayley, care, plecând de la definiția celebră a lui Carl Schmitt „suveran și cel care decide asupra stării de excepție” și completarea lui Ivan Illich: „*medicul e cel care decide*”, pune în joncțiune concepte ale medicinii și ale biopoliticii foucauldiene, îi inspiră lui Agamben un set de reflectii pe marginea rolului și statutului medicinii în lumea contemporană, în timpul pandemiei cu precădere. Medicina este, declară el, noua religie a lumii. Dintre cele trei sisteme de credință, cele trei „religii” cum le numește el, ale Occidentului modern, creștinism, capitalism, știință, științei îi este recunoscută întăietatea, poziție datorată și unui conflict subteran între primele două și ultima, fructificat exemplar de științe. Indubabil însă, specia cea mai practică și mai dogmatică a științei este medicina, căreia îi sunt asociate simboluri, iconuri și indici ce-i atestă osatura ritualică și mitologizarea subsecventă. Corespondențele ilustrate sunt surprinzătoare - deși pe alocuri forțate, chiar revoltătoare: împrumutate din biologie, concepțele fundamentale ale medicinei pot fi citite prin grila cvasi-religioasă a unui inedit cult zoroastian, ce presupune divinități binare: un principiu al răului, boala, ai căruia agenți specifici sunt virusurile și bacteriile, și un principiu al binelui, care nu este sănătatea, ci vindecarea, recuperarea și ai căruia agenți sunt medicamentele și terapiile. Un cult devenit permanent și omniprezent, pentru că nu mai este vorba de a lăua ocazional medicamente, sau de a face sporadic vizite la medic, ci întreaga viață trebuie să ne-o închinăm clipă de clipă acestui cult, intrucât inamicul, virusul, este întotdeauna prezent și trebuie combătut neîncetat. Practica cultului nu mai este gratuită și voluntară, ci devine obligatorie din punct de vedere normativ. „*Religia medicală*” a preluat fără rezerve din creștinism urgența eshatologică – ea îmbină criza perpetuă a capitalismului cu ideea creștină a unui timp de sfârșit; în plus, aşa cum se întâmplă în capitalism și spre deosebire de creștinism, religia medicală nu oferă perspectiva măntuirii și răscumpărării - recuperarea este

doar provizorie și, oarecum, secvențială, întrucât Dumnezeul cel rău, virusul, nu poate fi eliminat odată pentru totdeauna; mutațiile acestuia generează eforturi suplimentare în imprevizibila cursă pe care o suscitat. (Agamben, 2020f, passim)

Pe cale de consecință, biosecuritatea a devenit prioritarea oricărui guvern contemporan, arma supremă a politicii, toagăl lui Moise care distrugă răul și învinge ispите, paradigma în favoarea căreia toate celealte exigențe sociale și culturale trebuie, la nevoie, sacificate. Starea de urgență - specie convenabilă a stării de excepție, pe care o teoretizase Carl Schmitt deja, - scrie Agamben - poate permite proiecțarea unei paradigmă de guvernare a cărei eficacitate va depăși orice formă normală de guvernare. Biosecuritatea s-a arătat deja capabilă să determine încreșterea absolută a tuturor activităților politice și a tuturor relațiilor sociale ca formă maximă de participare civică.

În discuție este o întreagă concepție a destinelor societății umane dintr-o perspectivă care, în multe privințe, pare să fi adoptat ideea apocaliptică a sfârșitului lumii din religiile care sunt acum la apusul lor. După înlocuirea politiciei cu economia, acum, pentru a asigura guvernarea, chiar și aceasta trebuie integrată în noua paradigmă a bioscurității, în fața căreia va trebui să sacrificăm toate celealte exigențe. Este legitim să ne întrebăm dacă o astfel de societate poate fi încă definită ca umană sau dacă pierderea relațiilor sensibile, a feței, a prieteniei, a iubirii poate fi cu adevărat compensată printr-o securitate de sănătate abstractă și, probabil, complet fictivă. (Agamben, 2020g, paragr. 5, tr.ns.)

Ceea ce observa Michel Foucault în a doua jumătate a secolului trecut ca fiind marca modernității în politică, și anume înțelegerea speciei umane și a individului uman ca miză a strategiilor politice, este acum mai mult decât evident, consideră Agamben. Foucault susținea că, deși scopul declarat al bioputerii este maximizarea vieții, ea are și o parte întunecată: când miza este viața în sine, orice poate fi justificat de către stat, iar în umbra unor idei mărețe se pot coagula forțe extremiste și pune în practică comportamente nocive. Se impune să recunoaștem aceste structuri în realitatea pandemiei, ne îndeamnă Agamben, ca antidot la narcозa suspectă ce ni se livrează în doze crescând de către agenții disimulați ai bioputerii:

Omul dispără astăzi, ca o față de nisip ștearsă pe țărm. Dar ceea ce îi ia locul nu mai are o lume, este doar o viață goală, tăcută și fără istorie, la mila calculelor puterii și științei. Dar poate doar de la această distrugere poate apărea altceva într-o zi înceț sau brusc - nu un zeu, desigur, dar nici măcar un alt om - un animal nou, poate, un suflet altfel viu ...” (Agamben, 2020h, paragr.33, tr.ns)

Dacă împotriva distanțării sociale s-a pronunțat frecvent și vehement, considerând că aceasta va genera relații interumane debilitante și fracturi ireversibile la nivelul societății, în ceea ce privește celealte măsuri Agamben s-a mulțumit să le considere aspecte insignificante ale unui protocol derizorius; aceasta până când purtarea măștii a devenit obligatorie peste tot, inclusiv în spații deschise. Inaccesibilitatea vederii chipului devine, acum, pentru filosoful italian, echivalentul dispariției simțului comunității, întrucât chipul rezidă în configurația identitară personală și civilă, locul de origine al cetățeanului.

O țară care decide să renunțe la propria față, să-și acopere fețele cetățenilor cu măști peste tot este, atunci, o țară care a șters toate dimensiunile politice de la sine. În acest spațiu gol, supus în fiecare moment unui control nelimitat, mișcă acum indivizi izolați unul de celălalt, care și-au pierdut fundația imediată și sensibilă a comunității lor și pot schimba doar mesaje îndreptate către un nume fără chip. Pentru un nume fără chip. (Agamben 2020i, paragr. 5, tr.ns.)

Opt luni de la izbucnirea pandemiei și Italia are deja peste 600 000 de confirmați, aproape 40 000 de decese, cu toate eforturile guvernului de a împiedica răspândirea virusului. Date statistice irefutabile, care pe Giorgio Agamben îl impresionează doar pentru că acestea figurează ca argumente – insuficiente și neconvincătoare, consideră el – ale autorităților, pentru a justifica prelungirea stării de urgență și încălcarea drepturilor și libertăților cetățenești:

Pe baza acestor date, libertățile constituționale au fost suspendate, populația a fost îngrozită, viața socială anulată, sănătatea mentală și fizică a oamenilor grav amenințată. (Agamben, 2020j, paragr.3, tr.ns.)

O observație concisă, voit lucidă și tăioasă, dar halucinantă, revoltătoare pentru mulți.

Poate pentru a reduce din impresia de atitudine de frondă asumată, în intervenția din 6 noiembrie, avea să scrie un poem metaforic cu titlu *Si abolito ammore*, în care palpită o înțelegere sensibilă și totuși pesimist-reservată a vremurilor prin care trecem, pentru că valorile omenești, prea omenești: iubirea și libertatea, sănătatea și legea, credința și rațiunea, adevărul și viața, omul însuși - ar putea fi toate, la limită, abolite. Ceea ce rezistă uzurii pandemice sunt informațiile, datele reci și starea de urgență pe care ele o conservă. Nu doar că nu vor dispărea; mai mult, ele par să fie secvențele unei genetici potențiale, trans-umane, încă nedeplin neconcretizate, al cărei ecorșeu, sibilinic formulat, Agamben îl anunță încă din scrisori anterioare.

De altfel, deriva în care se zbate umanitatea este departe de a se fi consumat; ea este alimentată prodigios de tentațiile totalitar semnalate în toate domeniile vieții, iar ceea ce se întrevede nu e deloc limișitor:

De fapt, este posibil ca astăzi să asistăm la un conflict între capitalismul occidental, care a coexistat cu statul de drept și democrațiile burgheze, și noul capitalism comunist, din care acesta din urmă pare săiasă învingător. Cert este, însă, că noul regim va uni cel mai inuman aspect al capitalismului cu cel mai atroce aspect al comunismului etatist, combinând înstrăinarea extremă a relațiilor dintre oameni cu un control social fără precedent. (Agamben, 2020k, tr.ns.)

În ce punct suntem, aşadar? - se întreabă G. Agamben și ne invită, în volumul² care reunește o parte dintre intervențiile sale cu privire la pandemie, să reflectăm la consecințele acțiunilor guvernamentale asupra felului în care se reconfigurează relațiile de putere și la destinul democrațiilor contemporane, a constituțiilor, drepturilor și libertăților fundamentale. Ce avem de pierdut în urma acestei pandemii și a gestionării atât de controversate a ei de către autorități? Tot ce ne era familiar, firescul cotidian și, mai ales, pe noi însine – susține Agamben, în articoul *Filosofia del contatto* (*Filosofia contactului*). Acest lucru se întâmplă pentru că contactul fizic, atingerile, nu asigură doar cogniții cu privire la celălalt, ci, mult mai important, ne certifică propria existență și sensibilitate. Distanțarea socială pare să rămână moștenirea dificilă, problematică a pandemiei, pentru că deși impactul rutinei impuse acum este greu cuantificabil, măsurile restrictive ar putea genera ulterior comportamente evitante, amputări ale moralei și alterări ale spiritului civic – adică un tablou predilect al posibilității

² Volumul *A che punto siamo? L'epidemia come politica*, care reunește articolele lui Giorgio Agamben publicate între februarie - iunie 2020 la editura Quodlibet, a apărut în luna iulie 2020, la aceeași editură. A fost tradus în limba română și a fost publicat la editura Alexandria Publishing House, în același an, cu titlu *Epidemia ca politică*.

unei stări de excepție recursive, atenționează Agamben, al căruia pandant e controlul social paroxistic.

Măiestria seducătoare a lui Giorgio Agamben de extrage și de a dezvăluui arhetipuri fundamentale ale istoriei occidentale, de a le identifica apoi în structurile inaparente ale fenomenelor și evenimentelor actuale, face din el un contemporan incomod. Iscoditor și radical, el testează, prin discursuri percutante, rezistența la stres a hegemoniilor și contrahegemoniilor din diverse arii ale vieții, mobilizează și canalizează generoase resurse argumentative, contribuind astfel la resurecția și consolidarea spiritului critic.

Ce i se poate reprosa, totuși, lui Giorgio Agamben este incapacitatea sau, poate, refuzul de a se repoziționa într-o problemă - cea a pandemiei de coronavirus - care a căpătat proporții cataclismice, un gerontocid pe care ar fi fost de așteptat, dacă nu să-l condamne ori să-l deplângă, măcar să-i recunoască magnitudinea. E adeverat, îi recunoaște dimensiunea inumană și impactul multinivelar, însă, de dragul întregului, pierde din vedere fragmente ce se dovedesc inseparabile. Consecvența consternantă a lui Agamben riscă să fie percepută ca o regretabilă captivitate în plasa unor raționamente falacioase, confruntate cu o realitate cutremurătoare. Nu de puține ori, de-a lungul celor zece luni de pandemie, Agamben a fost acuzat de cinism, insensibilitate, perspectivă îngustă, văstă și de orgoliu nejustificat, de o condamnabilă relucanță și de o inacceptabilă tendință de autoconfirmare, de elan donquijotesc sau de irelevantă științifică, de coronascepticism sau de negaționism. De câte ori i s-a oferit ocazia însă, și-a susținut opiniile de pe poziții de disidență pandemică, declinându-și cu (aparentă) onestitate orice pretenție de expertiză medicală și subliniind faptul că ceea ce îl preocupa sunt consecințele etice și politice extrem de grave ce decurg din această situație, care vedem că se prelungesc constant, punând la grea încercare resorturile democrațiilor lumii.

Spectacolul pandemic în care ne jucăm fiecare rolul, cu mai mult sau mai puțin respect pentru deciziile impuse, din spirit civic, din frică sau din grija pentru aproapele nostru, merge mai departe. Biopolitica rămâne matricea proteică în care ne mișcăm cu toții, ființe fragile, efigii ale lui *homo sacer*. Legătura de dependență dintre politică și viață biologică, transpusă în fenomene de anvergură, precum politicizarea medicinii și medicalizarea politiciei, se metamorfozează și ea o dată cu digitalizarea și trecerea în mediul virtual - securizant, dar nu întotdeauna securizat - a celor mai multe dintre activitățile omenești.

E posibil ca această criză sanitară să reprezinte un pretext pentru lansarea și verificarea unui subversiv mecanism disciplinar la nivel planetar – cum pretind nu doar Foucault, Agamben, Henry-Lévy sau Esposito, ci și susținătorii fervenți și mult mai puțin corect informați ai teoriilor conspirațiilor, dar e mult mai probabil că avem de-a face cu un fenomen real și periculos, pentru înfruntarea și depășirea căruia e imperios să avem suficientă determinare, răbdare și înțelegere pentru a coopera și a deveni fragmentele complementare ale unei genetici sociale consecutive idealului de om. Giorgio Agamben ne invită la vigilanță. Dar doar dublată de compasiune, ea poate fi șansa noastră de a ne vindeca și de a ne salva.

BIBLIOGRAFIE

- Agamben, G.(2020a). *L'invenzione di un'epidemia*, Quodlibet, Una voce, 26 februarie 2020. Citit de la <https://www.quodlibet.it/giorgio-agamben-l-invenzione-di-un-epidemia>
- Agamben, G.(2020b). *Contagio*, Quodlibet, Una voce, 11 martie 2020. Citit de la <https://www.quodlibet.it/giorgio-agamben-contagio>
- Agamben, G (2020c). *Chiarimenti*, Quodlibet, Una voce, 17 martie 2020. Citit de la <https://www.quodlibet.it/giorgio-agamben-chiarimenti>
- Agamben, G. (2020d). *Riflessioni sulla peste*, Quodlibet, Una voce, 27 martie 2020. Citit de la <https://www.quodlibet.it/giorgio-agamben-riflessioni-sulla-peste>
- Agamben, G.(2020e). *Una domanda*. Quodlibet, Una voce, 14 aprilie 2020. Citit de la <https://www.quodlibet.it/giorgio-agamben-una-domanda>
- Agamben, G. (2020f). *La medicina come religione*, Quodlibet, Una voce, 2 mai 2020. Citit de la <https://www.quodlibet.it/giorgio-agamben-la-medicina-come-religione>
- Agamben, G. (2020g). *Biosicurezza e politica*, Quodlibet, Una voce, 11 mai 2020. Citit de la <https://www.quodlibet.it/giorgio-agamben-biosicurezza>
- Agamben, G. (2020h). *Quando la casa brucia*, Quodlibet, Una voce, 5 octombrie 2020. Citit de la <https://www.quodlibet.it/giorgio-agamben-quando-la-casa-brucia>
- Agamben, G. (2020i). *Il volto e la maschera*, Quodlibet, Una voce, 8 octombrie 2020. Citit de la <https://www.quodlibet.it/giorgio-agamben-un-paese-senza-volto>
- Agamben, G. (2020j). *Alcuni dati*, Quodlibet, Una voce, 30 octombrie 2020. Citit de la <https://www.quodlibet.it/giorgio-agamben-alcuni-dati>
- Agamben, G. (2020k). *Capitalismo comunista*, Quodlibet, Una voce, 15 decembrie 2020. Citit de la <https://www.quodlibet.it/giorgio-agamben-capitalismo-comunista>
- Agamben, G. (2020m). *Filosofia del contatto*, Quodlibet, Una voce, 5 ianuarie 2021. Citit de la <https://www.quodlibet.it/giorgio-agamben-filosofia-del-contatto>

DEŞERTUL FIINȚEI. O ANALIZĂ FENOMENOLOGICĂ ȘI PSIHANALITICĂ A SUBIECTIVITĂȚII ÎN GESTELL

Marcel Hosu

Abstract. *THE DESERT OF BEING. A PHENOMENOLOGICAL AND PSYCHOANALYTICAL ANALYSIS OF SUBJECTIVITY IN THE GESTELL - The paper analyses the impasses of subjectivity in the historical epoch of the Gestell. The text makes a parallel between the concept of *bestellen*, which shapes the fundamental relationships between subjects in the Heideggerian Gestell — in which everything is transmuted into a *Bestand* — and the Lacanian conception of demand, which is theorised in parallel and in opposition to desire. The paper traces the historical shift from *Gegenstand* to *Bestand*, highlighting some problems with the way in which Heidegger conceives this transition, and then concludes by presenting the possibility of breaking out of the “chain” of orders — *Kette des Bestellens* — presupposed by the logic of the Gestell. This rupture can be done by means of Lacan’s concept of desire, irreducible and inarticulable in nature, or, the paper argues, by the way in which Heidegger overhauls and renders anew the concept of *Möglichkeit*.*

Keywords: Heidegger, Lacan, Gestell, subjectivity, demand, desire, Möglichkeit.

„În Gestell-ul eficacității domină deșertificarea. Cine află deșertul ființei?” (GA 98, S. 42). În acest fel se exprimă Heidegger în notițele sale din anii 1948/49, perioada care precedă nemijlocit prelegerile sale din Bremen despre *das Ding* („Lucrul”), *das Ge-stell* (termen pe care îl voi lăsa netradus în acest articol), *die Gefahr* („Pericolul”) și *die Kehre* („Întoarcerea”) — o serie de patru prelegeri care sintetizează într-un mod surprinzător de condensat gândirea sa de după război. Această întrebare cu caracterul său destul de apăsat, „cine află deșertul ființei?”, a întrerupt într-o anumită măsură lectura mea, nu doar datorită muzicalității ei aparte, care punctează o anumită ruptură, ci și pentru că ascunde o altă, nepronunțată dar insistență întrebare, în spatele unei deghizate gestații: „care este sensul acestui *cine*?“

Acest *cine*, plasat probabil între retorică și fenomenologie, poate să însemne pur și simplu nimeni. Deșertificarea rămâne în mod esențial neexperimentată. Pe de altă parte poate să fie o trimiteră înspre tensiunea existentă în evoluția gândirii heideggeriene, care se observă în trecerea de la termenul de *dasein* la cel de *om*, substituție importantă în terminologia lui Heidegger, care renunță treptat la conceptualul central al gândirii sale de la finalul anilor '20. Avem de a face, cu un *cine*, a cărui apariție ne trimită la o continuă destrucție și critică a subiectivității umane, care subîntinde dar și depășește ansamblul operei heideggeriene.

Fragmentul pe care l-am citat se termină cu lipsa unui răspuns. Immediat după acest pasaj, găsim în notițele lui Heidegger câteva fraze despre o istorie a lumii fără lume — eine

Weltgeschichte ohne Welt (GA 98, S. 42). Frazele acestea, citite împreună cu întrebarea care le precedă — și care poate fi accentuată într-un mod diferit: „cine *află* deșertul ființei?” — aduc aminte de două pasaje cheie din prelegerile din Bremen, care pun în lumină diferența între *a află* (*erfahren*) și *a explică* (*erklären*).

„Lumea este, în măsura în care ea lumește”, anunță Heidegger un bine-cunoscut dar eliptic gând de-al său către finalul prelegerii *Das Ding* (GA 79, S. 19): „Aceasta înseamnă: lumirea lumii nu poate fi nici *explicată* prin altceva, nici fondată de către altceva” (GA 79, S. 19). Există o limită a explicării. Dar acest fapt nu are nimic de a face cu imposibilitatea găsirii unor explicații, corecte sau eronate, și care deseoară pot sau chiar trebuie să fie găsite, ci cu un raport cu lumea bazat exclusiv pe ceea ce Heidegger numește în acest context o voință de explicare (*Erklärenwollen*). Acest *Erklärenwollen* ratează aproape a priori natura fenomenului *lume* și a lumirii ei și reduce lumea — spun acum anticipativ — la o cerere asfixiantă care predetermină modul în care orice fenomen poate să apară.

Un pasaj paralel, dar aplicat temei pe care vreau să o abordez, putem găsi în prelegerea *Das Ge-stell*: „Supunerea comenzi [termenul prin care a fost tradus *das Bestellen*, care înseamnă însă în mod uzuial *a comanda*] nu se lasă nicidcum *explicată* [...] Nu trebuie să ne permitem să vrem să explicăm comanda (*das Bestellen*), în care să găsește esența situației disponibile (*Der Bestand*) [a mărfii sau a stocului am putea spune]. Trebuie deopotrivă să încercăm să *aflăm* (*erfahren*) esența ei încă negândită” (GA 79, S. 31). Regăsim în acest pasaj diferența dintre a *explica* — aplicată aicii fenomenului de cerere sau comandă — și o anumită *experiență* fenomenală de altă natură.

Cuvânt *Erfahrung*, pe care l-am tradus aici prin experiență, ne poate induce în schimb foarte ușor în eroare. El are în diferite momente ale operei lui Heidegger valențe aproape contrare. Nu voi insista acum asupra unei radicale critici pe care el o face oricărei filosofii a experienței. Doresc în schimb să citez întregul pasaj referitor la imposibilitatea explicării acestei *lumiri a lumii* (*das Welten von Welt*) — expresie care sună din păcate destul de straniu într-o limbă aşa de rigidă morfologic precum română. Citez: „Acest imposibil nu rezidă în faptul că gândirea umană nu ar fi capabilă de asemenea explicații și justificări. Inexplicabilul și ne-întemeiabilul lumirii lumii rezidă în faptul că lucruri precum cauze sau motive rămân necorespunzătoare lumirii lumii. De îndată ce recunoașterea *cere* o explicare, aceasta nu depășește esența lumii, ci cade mai prejos decât ea. Voința umană de a explică nu poate să ajungă în simpla simplitate a lumirii” (GA 79, S. 19).

Ceea ce subliniază acest pasaj, este persistența necontenită a *voinței de a explică* din munca filosofică însăși, care se instaurează nefast de ușor în cercetări încă nestribătute și aduce în impas multe chemări pe care le-am putea numi autentice. Am putea spune că această decădere și fugă într-o *voință de explicare* vine dintr-o anumită lașitate, care reduce la nivelul unei cererii ceva care ar fi putut să se păstreze la nivelul unui eveniment — al unui Ereignis.

Refuzul și critica acestei *voințe de explicare* se face simțită nu doar prin spusele lui Heidegger, ci prin însuși textul său, care rezistă în mod statoric acestei tentații și deseoară frustrează așteptarea cititorului care caută explicații acolo unde ele nu pot exista din motive structurale.

Trebuie notat că ideea deșertificării este prezentă în opera lui Heidegger cu mult timp înaintea acestei remarci din *Schwarze Hefte* cu care am început prezentul articol. La începutul textului *Depăsirea metafizicii* din 1936 găsim pasajul: „Faptul că omul [...] trebuie să străbată deșertificarea pământului, poate fi un semn că metafizica se întâmplă (*ereignet sich*) din ființă însuși, iar depășirea metafizicii din depășirea ființei. [...] Dacă lucrurile stau aşa, atunci nu putem să ne imaginăm că în baza unei idei de final a metafizicii, ne plasăm în exteriorul ei. Metafizica depășită nu dispără. Ea se întoarce și rămâne dominantă ca diferență persistentă a ființei față de ființare” (GA 7, S. 70).

Deșertificarea pământului provine din metafizică, ne spune printre altele acest pasaj. Ea se întinde inclusiv asupra ontologiei. Acestei continue dominații îi este atribuit și fenomenul de *Erklärenwollen*. Supunerea comenzi (*das Bestellen*) nu se poate însă explica, cum ne spune pasajul din *Das Ge-Stell*, pentru că însăși explicația aparține în mod imanent unui tip de comandă (GA 79, S. 31). Astfel fel decade de exemplu și un anumit mod de a face teologie în domeniul comenzi, prin faptul de a cere dovezi de existență: „Natura și istoria, omenescul și cerescul”, tot ceea ce este se supune comenzi, concluzionează Heidegger (GA 79, S. 31). Faptul că natura se dezvăluie sub modalitatea calculului, citim mai târziu în *Întrebarea privitoare la tehnică* (GA 7, S. 24), este o urmare directă a absolutizării acestui *Erklärenwollen*, care reduce posibilitatea unui alt tip de raport cu lumea, dincolo de cerere și de o voință de explicare.

Proiectul meu, de a prezenta *cererea și dorința* din perspectivă lacaniană, pentru a le alătura conceptului heideggerian de *Gestell*, este forțat să țină cont de implicațiile acestor remarcă. Nu este întâmplător, faptul că statutul cunoașterii și al explicațiilor are în psihanaliza lacaniană un loc nu aşa de înstrăinat gândirii heideggeriene, dat fiind faptul că orice cunoaștere ultimă este întotdeauna una presupusă, în franceză *supposé* — sau, am putea spune în germană, cu un sens deloc îndepărtat, *ge-stellt*. Dacă pentru Lacan *celălalt* este presupus a ști, pentru Heidegger cunoașterea exactă reprezintă un mod istoric al ființei de a se dezvălu, amândoi gânditorii dezvăluind, fiecare în felul său, o anumită captură a subiectivității umane la nivelul cunoașterii.

Înainte de a trata mai pe larg despre termenul de *Bestellen* pentru care am folosit până acum traducerea consacrată de supunere a comenzi, aş vrea să vorbesc despre o problemă de care am rămas surprins în aceste texte, și anume: diferența oscilantă între conceptul de *Bestand*, tradus prin situare-disponibilă, dar care înseamnă în mod ușor marfă, și *Gegenstand*, care se traduce prin obiect.

În directă continuare a acestei probleme voi trata și legătura strânsă dintre metafizică și ceea ce Heidegger numește gândirea imaginară (*das vor-stellende Denken*). După cum se poate remarcă, limba germană permite să facem destul de ușor legătura dintre toți acești termeni: *Be-stellen* și *Be-stand* (comandă și marfă), *Gegen-stellen* și *Gegen-stand* (a pune în opoziție, respectiv conceptul de obiect) și *vor-stellen* (care poate fi tradus *ad litteram* prin a pune în față, dar care înseamnă a imagina sau a prezenta).

La finalul prelegerii *Das Ding* Heidegger pune întrebarea: „Când și cum ființează lucrurile *ca lucruri*? Ele nu ființează prin mașinată oamenilor. Dar ele nu ființează nici fără vigilența muritorilor. Primul pas înspre această vigilență este pasul înapoi din gândirea imaginară, și deci explicativă, în gândirea care gândește și care își amintește — *das andenkende Denken*. Pasul înapoi dintr-o gândire în alta nu este bineînțeles o schimbare de perspectivă. Nu ar putea fi niciodată aceasta, pentru că toate perspectivele, inclusiv modurile lor de a fi schimbate, rămân captive în sfera gândirii imaginare” (GA 79, S. 20).

Critica acestei gândiri imaginare va ajunge să fie plasată de către Heidegger în centrul scrierilor sale despre tehnică și joacă un rol foarte important în modul său de a concepe ceea ce înseamnă *Gestell*.

Eu am avut întotdeauna tendința de a localiza conceptul de imaginari — împreună cu cele de subiect și de obiect — în ceea ce Heidegger numește epoca modernă, care dintr-o perspectivă *seinsgeschichtlich* precedă epoca *Gestellului*. Am putea vorbi în gândirea lui Heidegger despre patru epoci ontologice diferite în care ființa se dezvăluie istoric diferit: 1) ca *idee*, 2) ca *ens creatum*, 3) ca *obiect opus* subiectului și 4) ca *Bestand*, în care orice fel de opozиție este anihilată. Am fost prin urmare surprins să citeșc în notitele lui Heidegger din 1948/49 următoarele: „De abia prin *Gestell* se poate afla imaginariul în esența sa. Doar în acesta aflăm distanța pe care orice imaginari trebuie să o ia față de *Ereignis*” (GA 98, S. 167).

În *Depășirea metafizicii* Heidegger scria deja: „Marfa (*der Bestand*) în starea ei (*in seinem Stand*) este bazată în mod esențial pe plasarea imaginarului (*das Stellen des Vorstellens*)” (GA 7, S. 72). Vedem aici, ca în multe alte exemple, că filosofia lui Heidegger nu produce neapărat o forțare a limbii germane, ci dimpotrivă, cum se naște direct din ceea ce s-a sedimentat etimologic în interiorul ei — un gest similar întoarcerii la literă.

Cu doar câteva fraze înainte putem citi: „Obiectul (*Gegenstand*) este unitatea și constanța *Be-standului*” (GA 7, S. 72). Această frază, care condensează ce am spus adineatori, ar trebui să ne surprindă, dată fiind poziția lui contrară din *Întrebarea privitoare la tehnică*, fără de care textul nu poate fi înțeles: „Tot ceea ce se situează în sensul *Bestandului* nu se mai situează în fața noastră asemenei unui obiect (*Gegenstand*)” (GA 7, S. 17). Avem deci de a face cu o opozitie sau nu? Pasajele par să se contrazică. Depășirea obiectului ca și concept metafizic pare să stea la baza concepției lui despre *Gestell*. Dar în același timp ni se prezintă o legătură indisolubilă între obiect și marfă. Cum să rezolvăm această contradicție?

Una din cele mai importante lămuriri cu privire la acest subiect se găsește la începutul prelegerii *Das Ge-stell* unde Heidegger vorbește despre lipsa de distanță: *das Abstandlose*. Conceptul de *Bestand* este introdus prin intermediul acestui alt concept, al lipsei de distanță: „Lipsa de distanță (*das Abstandlose*) are situarea ei proprie (*seinen eigenen Stand*). Situarea ei se transformă în întâmpinarea înfiorătoare a indiferentului atotprezent” (GA 79, S. 25).

Acolo unde domină acest *Bestand* se dezintegrează și caracterul de prezență al obiectului. Ruptura istorică între *Bestand* și *Gegenstand* este aici enunțată explicit. Cu toate astea, citim cu doar câteva rânduri înainte: „Prea ușor avem impresia, că distanța rezidă, pornind de la noi, în opozitie. Atunci când prezența se transformă în obiectivitatea imaginară (*Gegenständigkeit des Vorstellens*), se impune deja, chiar dacă în mod discret, dominația lipsei de distanță” (GA 79, S. 24f.).

Această lipsă — o problemă fundamentală pentru Heidegger, care începe să fie preocupat din ce în ce mai mult de problema spațiului, lăsând în urmă focusul principal asupra problemei timpului — este lipsa de distanță a obiectivității imaginare. Cum am subliniat deja adineatori, de foarte multe ori în pasaje cheie ale operei lui Heidegger, imaginarul ajunge să ocupe scena centrală. Heidegger merge atât de departe încât să scrie în notițele din acei ani: „Suma gândirii mele: ea constă în cel mai simplu pas, din gândirea imaginară (*vorstellend*) în gândirea mișcătoare (*be-wegend*)” (GA 98, 57).

Imaginarul fixează sămburele metafizicii. Metafizica este fondul camuflat al tehnicii. Tehnica, spune Heidegger în *Depășirea metafizicii*, este metafizica în forma ei desăvârșită. „Imaginarul uman, cu amprenta sa metafizică regăsește peste tot o lume formată în mod metafizic” (GA 7, S. 71).

Împânzirea conceptuală din jurul conceptului de *Gestell* începe să se deznoade. Mai citez doar un pasaj din notițele sale: „În urmarea obișnuinței îndelungate în interiorul metafizicii, orice vorbire și orice scriere este valabilă ca reprezentând-imaginând sau ca trezind efectivitatea în producere și cerere. Cum să fie acolo ascultată sau citită o vorbire mișcătoare?” (GA 98, S. 284).

Aș dori să revin la începutul prelegerii *Das Ge-stell* pentru a încadra aceste clarificări și observații într-un context mai larg. Cred că va reieși parțial și de ce am ales să abordez tema dorinței în acest context relativ strâin psihanalizei, și anume, al fenomenologiei heideggeriene. Citez pasajul în întregime: „Dominația obiectivității nu asigură distanță. În ea se ascunde deja insistența lipsei de distanță. Dacă distanța rezidă în întâmpinare, atunci, sub dominația lipsei de distanță, nu ne mai privește nimic. Totul decade în indiferent, chiar dacă peici pe colo ne mai interesează una alta. Întâmpinarea indiferentului este avansul în nesemnificativ, care, nici aproape, nici de departe, merge, rămâne, stă și cade. Lipsa de distanță îl

privește pe om într-un mod atât de definițioriu, încât este întâmpinat de către o non-distanță uniformă în aceeași măsură de peste tot” (GA 79, S. 25).

Ceea ce mi se pare interesant în această descriere, nu sunt doar implicațiile unei ontologii a spațiului, ci și anumite rezonanțe clinice, conturând într-un mod destul de precis ipoteza că indiferența ar avea o altă sursă decât simpla lipsă de interes. Indiferența nu este o lipsă, ci mai degrabă un fenomen pozitiv, și anume, un anumit mod al lucrurilor de a se arăta, care acoperă fără rest plaja existenței. Din această prezență rezultă o lume a lipsei de distanță, care are ca efect o atitudine fundamentală indiferentă.

Cum trebuie deci gândită cererea și comanda care guvernează fără rest marfa acestei lumi? „Comanda converge către un singur lucru, versus unum — spune Heidegger în *Das Gestell* — și anume: să instaureze prezența în totalitatea ei ca *Bestand*” (GA 79, S. 32).

Bestand pentru cine?, ne putem întreba. Nu pentru om, ne spune Heidegger. Nu omul se află la capătul acestui „lanț al comenzilor” (*Kette des Bestellens*). Totul este *gestellt*, nu pentru fi, ci pentru ca altceva să fie *gestellt*. „Înspire ce se îndreaptă acest lanț al comenzilor?” se întrebă Heidegger. Răspunsul: „Înspire nimic [...] doar se afundă” (GA 79, S. 28f).

Omul nu este cel care pune ciclul comenzilor în mișcare pentru sine, căci este și el parte integrantă din acest *Bestand*. Acesta e punctul cheie al criticii heideggeriene: captura omului, care se crede stăpân absolut, în interiorul unui mecanism care îl are pe el însuși ca supus. Având impresia că se află la capătul unui lanț al comenzilor, am putea spune în limbaj lacanian, omul nu face decât să își ignore captura în interiorul unui alt fel de lanț: al semnificantilor.

O critică legitimă care ar putea fi adusă acestei teze, ar putea scoate în evidență faptul că spiritul *Gestellului* nu pare să fie determinat de indiferență, ci dimpotrivă, de un consum neîncetat și de o dorință de mai mult. Remarca este bineînțeles justificată. Esențialul rezidă în schimb în faptul că acest tip de consum corespunde indiferenței și substituibilității mărfurii. Consumul este unul din cele mai la îndemâna moduri în care omul se apără împotriva radicalității unei dorințe autentice și a mutațiilor fundamentale pe care această dorință, care nu poate fi captată în cele două lanțuri, o provoacă ființei omului. Subiectul, un concept recuzat complet de către Heidegger, poate fi regândit și redefinit pornind de la problema dorinței. Un posibil punct de pornire fenomenologic în acest drum poate fi găsit în analiza heideggeriană a termenului *Möglichkeit*.

Heidegger vorbește în *Depășirea metafizicii* despre lipsa de sens (*Sinnlosigkeit*) a îndeletnicirii umane din lumea tehnică (GA 7, S. 97 u. S. 94) — prin tehnică înțelegându-se aici esența ontologică a tehnicii și nicidecum lucrurile tehnice în sine, și cu atât mai puțin o deschidere autentică față de știința contemporană. Poziția lui ar putea să pară cinică, dacă nu o amplasăm acolo unde a fost gândită, și anume, într-un registru ontologic. Nu poate fi vorba în critica *Gestellului* despre o întoarcere în timp. Chiar dacă putem vorbi despre un anumit ruralism în ceea ce privește persona lui Heidegger, care poate fi problematic în contextul politic al Germaniei trecute și actuale, filosofia lui nu implică o respingere a tehnicii în sensul îngust al termenului. Este vorba despre raportul dintre om și scoaterea din ascundere care în tehnică este redus la un *Bestellen*.

Omul comandă ceea ce are *nevoie* ca muritor, ar putea spune Heidegger, astfel încât să supraviețuască. Dar lucrul de care el sau ea are *nevoie* nu revelează deja modul de apariție sau de scoatere din ascundere a lucrului de care are *nevoie*. Lemnul ca material al *Bestandului*, nu este același lucru, ontologic vorbind, cu o pădure sau un codru care dăruiește lemn sau aer: „Unui ținut i se cere în chip insistent să se livreze extracției de cărbune și minereu — scrie Heidegger în *Întrebarea privitoare la tehnică* — Pământul iese acum din

ascundere în calitatea lui de bazin carbonifer, solul în aceea de zăcământ de minereu. În alt fel apare câmpul pe care îl cultiva în trecut țăraniul, cultivarea care pe atunci însemna încă prețuire și îngrijire” (GA 7, S. 15f.). Nu eficiența cultivării este diferența esențială, ci modul în care câmpul iese din ascundere pentru om. Altfel formulat: ceea ce câmpul este. Nevoie de hrană nu este niciodată o nevoie dezgolită, desprinsă de o lume specifică, ci parte integrantă, dar secundară a lumii în care omul trăiește.

Nu e vorba în acest exemplu de o diferență calitativă între diverse lumi, ci despre diverse tipuri de scoatere din ascundere, care au implicații fundamentale diferite asupra subiectivității constituite prin accesul la ceea ce se arată de la sine.

Mentionez un alt exemplu care continuă același gând și care structurează mersul eseului *Das Ding*. Exemplul de *Ding*, sau de lucru, pe care Heidegger îl analizează, este cel al unui ulcior. Precum dăruirea de aer și de lemn în cazul codrului, la fel este constituit și ulciorului ca *Ding* în jurul conceptului de dăruire. >Golul< ulciorului, forma sa care conține și păstrează apă, ulei sau vin, și >revârsarea< acestora sunt ceea ce determină ulciorul ca ulcior (GA 79, S. 10). Ulciorul este ulcior în dăruirea sa, și este mijlocită acestui *Ge-schenk*, acestui dar, că Heidegger ajunge să expliciteze unul din conceptele centrale ale filosofiei sale târzii, și anume cel de *Ge-viert*. *Geschenk* înseamnă cadou, verbul *schenken* a dărui, iar prefixul *Ge-* folosit atât în cuvântul *Ge-stell* cât și în *Ge-schenk* și în *Ge-viert* înseamnă o adunare, o subsumare. Adăugarea prefixului *Ge-* cuvântului *Berg* (munte) creează *Gebirge* (masiv muntos). *Geviertul*, construit în marginea acestui *Geschenk*, este însumarea celor patru instanțe sau registre ale ființei: „În dăruirea apei, în dăruirea vinului sălașluiesc cerul și pământul [...] darul revârsării este băutura muritorilor [...] revârsarea este acea a băuturii dăruite zeilor nemuritori” (GA 79, S. 11f.).

Vedem în acest exemplu vastitatea ascunsă în spatele conceptului de *Ding*, care deschide și astăzi o lume întreagă. Ne putem în schimb întreba: nu este alegerea lui Heidegger una complet arbitrară? Există tot timpul o dimensiune a darului, un *Ge-schenk*, când vorbim despre un *Ding*?

Eu aş răspunde afirmativ. Logica particularului și a ceea ce a poate fi numit în mod fals universalul trebuie aici inversată. Miza heideggeriană nu este de a da un exemplu de *Ding*, ci de a arăta cum printr-un simplu și singular lucru se arată o dimensiune esențială a ființei, și anume, faptul că dăruirea aparține ființei în mod intrinsec. Formulat într-un alt fel: ființa însuși este întâmpinată ca donație.

Există în ființă un exces ireductibil: „de ce există ceva mai degrabă decât nimic?” se întreba Leibniz. Ființa nu este *totul* ci *mai multul* — τὸ πλέον, îmi permit să îl parafrasez în mod eronat pe Parmenide. Acest exces nu este în schimb o promisiune a ceva mai mult, ci ființa însăși, gândită ca exces.

Mă întorc la întrebarea: de ce are *nevoie* omul? Nevoie se arată ca nefiind subsumabilă conceptului de comandă. Cu atât mai mult, problema pare să fie pusă de Heidegger într-un sens contrar: omul este cel de care e nevoie în comanda *Gestellului*: „Bărbații și femeile trebuie să se plaseze locului de muncă. Ei sau ele sunt comandanți. Ei sau ele sunt priviți de o anumită punere (*stellen*), care îi plasează, *adică îi cere* [...] Asupra acestui sens al cuvântului *stellen* trebuie să ne oprim — spune Heidegger — pentru a afla, ceea ce se întâmplă în fiecare *Bestellen*, prin care se formează *Bestandul*” (GA 79, S. 26f.)

Dincolo se de *nevoie* se află *cererea*, cel puțin în limbaj lacanian. Cererea este numită aici de către Heidegger ca stănd la baza tipului de comandă caracteristic *Gestellului*. A fi supus unei cereri, a cere celuilalt, sau a răspunde unei cereri sunt fenomene care determină până în cele mai adânci moduri interacțiunile umane, dar nu le epuizează.

În *Întrebarea privitoare la tehnică* ne spune Heidegger: „omul nu poate deveni niciodată o simplă marfă” (GA 7, S. 19). Omul este interschimbabil în interiorul *Gestellului* (GA 79, S. 37), dar omul, spune el mai departe, aparține întotdeauna într-un mod complet

diferit *Gestellului* față de o simplă mașinărie. „Neomenescul este neomenesc”, citim în *Das Ge-stell* (GA 79, S. 37).

Motivul acestei diferențe ireductibile îl putem afla tot din *Întrebarea privitoare la tehnică*, unde este dezvoltată problema în felul următor: Omul rămâne întotdeauna om, datorită faptului că participă în mod inevitabil scoaterii din ascundere (GA 7, S. 19). Tehnica este și ea un mod de a scoate din ascundere, de a da glas ființei, de a produce un eveniment de adevăr (GA 7, S. 25) — una din tezele centrale ale lui Heidegger — dar dezascunderea însăși nu este niciodată făcută de către om (GA 7, S. 19). Altfel formulat: Omul, luând parte ladezascundere, rămâne om, tocmai pentru că dezascunderea însăși nu este săvârșită de către el: „Acolo unde omul își deschide ochiul și urechea, acolo unde își desferecă inima, unde el se eliberează întru gândire și aspirație, întru plăsmuire și făptuire, întru rugă și prinos, acolo el se găsește deja în neascuns. Starea sa de neascundere a și survenit ori de câte ori ea îl cheamă pe om în modurile scoaterii din ascuns care îi sunt adecvate. Atunci când omul, în cadrul stării de neascundere, scoate din ascundere într-un chip care îi este propriu ceea ce urmează să ajungă la prezență, el nu face decât să corespundă apelului stării de neascundere, chiar și atunci când el se refuză acestui apel” (GA 7, S. 19).

Cum se leagă toate acestea de problema dorinței? —al treilea și ultimul termen lacanian din triada *nevoie*, *cerere* și *dorință* care a condus ultima parte a textului meu, și cu care aş dori să închei.

Voi spune despre dorință, pornind de la Seminarul V al lui Lacan, numit *Formațiunile inconștientului*, că ea trimit, nu la pre-verbal, ci la un „dincolo de verb” (1998, p. 329). Dorința, ne spune Lacan, este ireductibilă și nearticulabilă (1998, p. 329). De fiecare dată când dorința se manifestă în vorbire, când este deci exprimată și articulată, ea devine o simplă cerere. În mod contrar în schimb: doar prin intermediul cererii putem să ne apropiem de dorință nearticulabilă a omului (1998, p. 329).

Cu acestea în minte, aş vrea să revin pentru ultimă oară la ceea ce Heidegger numea o gândire mișcătoare, plasată în opoziție cu captura reprezentativă (*darstellend*) sau imaginară (*vorstellend*) a gândirii. În *Scrisoarea despre „umanism”*, text scris de asemenea după război, cu doar câțiva ani înainte de textele pe care le-am citat până acum, Heidegger exprimă o poziție, care ar putea să pară surprinzătoare, bazându-se pe un desăvârșit joc de cuvinte legat de termenul de *posibilitate*, în germană *Möglichkeit*.

Gândirea implică o anumită mișcare, scoasă în evidență de dublul genitiv prezent în expresia *gândire a ființei*: o gândire care pe de o parte *aparține* ființei, trimițând către o descentralizare a omului în raport cu gândirea sa, pe de altă parte, gândire a ființei în sensul unei gândiri care *ascultă* ființa. — Acești doi termeni, a *asculta* și a *aparține*, în germană *hören* și *gehören*, creează un îmbitor din lingvistic, care ascunde în spatele său un element generativ, un fond neașteptat al gândirii, din care ființa însăși ia naștere: „A purta de grijă, în esență ei, unei persoane sau a unui lucru — spune Heidegger în continuare în *Scrisoarea despre „umanism”* — înseamnă: a o iubi, a o îndrăgi” (GA 9, S. 316).

Cuvântul folosit de Heidegger aici este *mögen*, care poate fi tradus prin a îndrăgi, a iubi, a dori, dar și a fi în putere. *Vermögen* înseamnă putință, iar esența putinței, ne spune Heidegger, este acest *mögen*, această îndrăgire fundamentală, care lasă ceva să fie în esență și în proveniența sa (GA 9, S. 316).

Ceva ajunge să fie, datorită acestei capacitați (*Vermögen*) a dorinței (*mögen*) de a se manifesta. Vedem că de îndepărtat de sensul uzuial este termenul heideggerian de ființă. Ființa ca *vermögend-mögend*, ca putință îndrăgitoare, cum a fost deja tradus acest termen, este *das Mögliche*: posibilul. Jocul de cuvinte, surprinzător inclusiv pentru un vorbitor nativ de limba germană, se termină aici. El scoate în evidență o legătură neașteptată între niște cuvinte uzuale ale limbii germane, *mögen* și *Möglichkeit*, dezvelind o înrudire uitată.

Ce înseamnă acest *posibil*? Vedem cum exemplul ilustrează ceea ce Heidegger a încercat să critice pe tot parcursul lucrărilor sale despre tehnică: un sens metafizic al cuvintelor și o viziune reprezentatională a limbajului. Citim în text în continuare: „sub imperiul >logicii< și al >metafizicii< cuvintele noastre >posibil< (*möglich*) și >posibilitate< (*Möglichkeit*) sunt gândite doar în opozиie cu >realitatea<, adică pominind de la o anumită interpretare metafizică a ființei, ca *actus* și *potentia*. [...] Atunci când vorbesc despre o >forță calmă a posibilului<, nu mă gândesc la posibilul unei doar reprezentate *possibilitas* [...] ci la ființă însăși, care îndrăgind, are putință asupra gândirii, și astfel asupra esenței omului” (GA 9, S. 316).

Rămâne de văzut în ce măsură poate fi legată această lectură a posibilului cu conceptualul psihanalitic al dorinței. Ceea ce cred în schimb că am reușit să arăt, este o anumită afinitate a criticii heideggeriene a *Gestellului* — ca fiind un raport suprasaturat al omului cu ceea ce iese din ascundere — care implică necesitatea diferențierii între multiplele planuri prezente în vorbirea umană. Această vorbire nu poate într-o primă fază să facă nimic mai mult, decât să sesizeze imposibilitățile inerente limbajului ei metafizic.

Termenul de subiect al dorinței, pus în balans cu deplasarea topologică a esenței omului în raport cu ființa, ne poate amplasa în urma acestui *cine* care parcurge deșertul ființei.

BIBLIOGRAFIE

- Heidegger, M., (GA 7). *Die Frage nach der Technik* în *Vorläufe und Aufsätze*, Vittorio Klostermann Verlag, Frankfurt am Main, 2000.
- Heidegger, M., (GA 7). *Überwindung der Metaphysik* în *Vorläufe und Aufsätze*, Vittorio Klostermann Verlag, Frankfurt am Main, 2000.
- Heidegger, M., (GA 9). *Brief über den Humanismus* în *Wegmarken*, Vittorio Klostermann Verlag, Frankfurt am Main, 1976.
- Heidegger, M., (GA 79). *Das Ding* în *Bremer und Freiburger Vorträge*, Vittorio Klostermann Verlag, Frankfurt am Main, 1994.
- Heidegger, M., (GA 79). *Das Ge-stell* în *Bremer und Freiburger Vorträge*, Vittorio Klostermann Verlag, Frankfurt am Main, 1994.
- Heidegger, M., (GA 98). *Anmerkungen VI—IX*, Vittorio Klostermann Verlag, Frankfurt am Main, 2018.
- Lacan, J., (1998). *Les formations de l'inconscient*, Éditions du Seuil, Paris.

REFERENTIAL ȘI CONȘTIINȚĂ MORALĂ

Ionuț Isac

Résumé. RÉFÉRENTIEL ET CONSCIENCE MORALE. Dans son dernier livre, *Le référentiel, univers obligé de médiatisation* (1975), le penseur suisse Ferdinand Gonseth (1890-1975) introduit la notion du référentiel, qui signifie, d'un point de vue très général, l'ensemble des préalables qui font le cadre d'une certaine activité systématique. Par rapport aux référentiels, on peut juger et situer les gens, les choses et les événements du monde dans lequel nous vivons. Vu dans sa double trame, qui est à la fois objective (la réalité du monde extérieur au sujet) et subjective (la figuration subjective interne du sujet), le référentiel individuel comporte, selon Gonseth, une longue série d'actes (p.ex. des adaptations, transformations, restructurations etc.) qui visent la réalisation de concordances avec les autres référentiels. Ainsi, le référentiel individuel implique des éléments opérationnels, des structures, des activités internes et des manières d'être. Mais, parmi les très nombreuses situations possibles dans les interactions des référentiels, il y en a au moins une qui suscite l'intérêt de l'éthicien; c'est ce qu'on pourrait nommer le cas du faux référentiel (ou bien, du référentiel falsifié). Il ne figure pas parmi les situations envisagées par Gonseth, qui énonce, toutefois, le „référentiel pathologique”. Si l'on considère la pathologie psychique comme une certaine manière de falsifier involontairement le référentiel, opérée par le sujet clinique, la falsification volontaire d'un référentiel représente néanmoins un obstacle, mais cette fois-ci artificiel, construit par un sujet immoral qui vise l'obtention des avantages sans mérite par manipulation. Notre étude se propose d'explorer cette perspective particulière sur la relation du référentiel avec la conscience morale.

Ultimele decenii ale secolului al XIX-lea și primele de la începutul secolului XX au marcat o revoluție în cunoașterea științifică, fiind puse în discuție fundamentele logicii, matematicii, fizicii, precum și ale altor domenii de cercetare specializată. Metalogica și teoria sistemelor logice, teoria relativității și mecanica cuantică au reprezentat mutații remarcabile ale modalității în care subiectul uman personificat de savantul-cercetător se raporta la realitatea exterioară, prin intermediul unor noi formule de calcul și interpretări,

însă în mod special, cu ajutorul unui instrumentar alcătuit din aparat de măsură care constituiau o parte integrantă a fenomenelor studiate. Pe parcursul secolului care a urmat, aprofundările filosofice rezultate din această revoluție majoră în știință au înnoit gândirea, cunoașterea și spiritualitatea la scară europeană și mondială, în particular prin reconsiderarea presupozиțiilor metafizicii kantiene, atât în ce privește filosofia cunoașterii, cât și consecințele acesteia asupra filosofiei moralei sau esteticii. Rândurile de mai jos se doresc a fi un scurt rezumat al cătorva idei semnificative emise în spațiul helvetic de limbă franceză de către gânditorul elvețian Ferdinand Gonseth (1890-1975), matematician, profesor și cercetător, filosof și scriitor de renume internațional, a cărui concepție filosofică originală are drept bază și factor de inspirație revoluția științifică la care ne-am referit mai sus.

În vizionarea acestei distinse personalități, conceptul de *referențial* ocupă locul de prim rang pentru vizionarea sa metodologică și filosofică. Referențialul reprezintă ansamblul explicit sau implicit al prealabililor, în absența căror o activitate sistematică oarecare nu ar putea avea loc. Într-o atare acceptiune, referențialul constituie cadrul de desfășurare al acestei activități. Astfel, s-ar putea spune că un referențial constituie cadrul cunoașterii (sau al cunoștințelor), prin intermediul căruia situația și judecăm indizii, lucrurile și evenimentele, fie că acest cadru a fost dobândit prin cultură, educație (învățare) – aşadar, prin influență socială, colectivă – fie pe baza unei experiențe individuale autodidactice (autoeducație, autoformare).

După cum observă A. Ory¹, referențialul gonsethian – individual sau colectiv – scapă observației directe. Cineva își poate face o idee despre organizarea și modul lui de funcționare doar în mod indirect, observând anumite fenomene supuse influenței acestuia. Remarcabil e faptul că subiectul uman, în general, nu este deloc conștient că posedă un referențial, grăție căruia se situează pe sine, într-un anumit fel, în lume, și prin care și se situează și pe ceilalți „locuitori” ai lumii în raport cu sine și pe unii față de alții. Dacă dorim să preluăm o licență blagiană, spunem că pentru persoana umană oarecare, referențialul este asemenea aerului și istoriei, ale căror greutăți nu se percep direct.

După cum atestă observațiile realizate în domeniul cercetării științifice și al psihologiei dezvoltării, referențialul individual se compune din:

- *elemente operaționale* (structuri de cunoaștere, credințe, opinii, amintiri; „a ști să faci”, tehnici de comunicare, obișnuințe);
- *structuri* (care grupăază și organizează elementele operaționale, prefigurând facultățile de judecare);
- *activități interne* (in-formarea și integrarea elementelor noi ale cunoașterii; menținerea și adaptarea structurilor);
- *moduri de a fi* (care circumsciru și orientează întregul: căutarea elementelor noi, deschiderea la experiență și la comunicare, explorarea în vederea sporirii autonomiei personale)

Conform concepției autorului vizionii idoneismului, subiectul uman poartă cu sine un *proiect de existență* (*projet d'être*) sau un *proiect de viață* (*projet de vie*) pe care îl desfășoară grăție referențialului său. Este o vizionare oarecum asemănătoare cu aceea a lui Kepler (observă Ory), care îi atribuia spiritului uman o „forță structurantă” (*vis formatrix*) pentru a se adapta și

¹ Vezi A. Ory, *Le dernier livre de Ferdinand Gonseth*, în „Intervalles”, Revue culturelle du Jura bernois et de Bienne, № 27, Iunie, 1990, pp. 117-131.

a se auto-depăși atunci când se confruntă cu o problemă peste capacitatele sale². Important este să avem mereu în vedere nu doar *structura*, ci și *evoluția* referențialului, *dinamismul* lui de-a lungul timpului.

În ultima sa lucrare publicată în timpul vieții, *Referențialul, univers obligat la mediatizare*, Gonseth scria că „Referențialul deține forța unui sistem de referință pentru toate orizonturile de realitate și formele de activitate prezente într-o anumită situație”; de asemenea, despre semnificația termenului, el nota următoarele: „Cuvântul referențial semnifică multimea (explicită sau implicită) a prealabililor în absență cărora o activitate sistematică oarecare nu ar putea avea loc”³. Dar ideea de referențial, în complexitatea ei sincronică și diacronică, nu poate fi pe deplin înțeleasă fără o alta – aceea a *orizontului de realitate*.

Ce este, însă, „orizontul de realitate”?⁴

F. Gonseth a elaborat teoria „orizonturilor de realitate”⁵ pornind de la principiul complementarității în interpretarea-standard a Școlii de la Copenhaga, care afirma lucruri inedite și stranii pentru gândirea fizicii clasice: pe de o parte, obligativitatea luării în considerare a instrumentelor de măsură, indispensabile evidențierii fenomenului cuantic; pe de altă parte, acceptarea ideii că aceste instrumente, prin simplul fapt al utilizării lor, impun o tratare din perspectiva mecanicii clasice. Noutatea și complexitatea foarte mare a „fizicii noi” (prin această sintagmă desemnăm mecanica cuantică și teoria relativității) obligă spiritul științific la regândirea conceptelor fundamentale, în primul rând, conceptul de *realitate*.

Examinând atât multitudinea datelor experimentale ale fizicii din prima parte a secolului XX cât și succesiunea în timp a teoriilor acestei științe, se dezvăluie convințătoare ideea că realitatea nu este „dată” într-o cunoaștere încheiată (așa cum socotise fizica clasică), ci se dezvăluie treptat, într-o succesiune de structuri și niveluri ale cunoașterii. Din punctul de vedere epistemologic – care poartă cu sine ample consecințe onto-antrhopologice –, Gonseth identifică trei „orizonturi de realitate”: al *cunoașterii naturale*, al *fizicii clasice* și al *fizicii cuantice*.

Pornind de la conceptul de *schematizare*, unul dintre comentatorii clasici ai lui Gonseth (Edmond Bertholet⁶), demonstrează modalitatea în care gânditorul elvețian ajunge la sintagma „orizonturilor de realitate”. În concepția lui Gonseth, schematizarea semnifică punerea în acțiune a structurilor de „filtrare” a datelor realității, prin intermediul cărora actele cognitive se reveleză ca acte de *apropriere* a acestor date. Perspectiva epistemologică kantiană a „lucrului în sine” este astfel nuanțată, fiindcă între „lucrul în sine” și „lucrul pentru noi” diferența se relativizează, desființând prăpastia de netrecut întâlnită în operele maestrului de la Königsberg: „Chiar dacă un lucru este specificat în el însuși, niciodată nu îl vom cunoaște în virtutea acestei specificări. Între al său «în sine» și al său «pentru noi» rezidă toată diferența pe care o intercalează modalitățile noastre informaționale”⁷. Renunțarea la postularea incognoscibilului realității exterioare are ca efect risipirea misterului schematismului transcendental kantian, a „miracolului” concordanței datelor senzoriale și a categoriilor

² Ibidem, pp. 119-120.

³ Vezi F. Gonseth, *Le référentiel, univers obligé de médiation*, Éditions l'Age d'Homme, Lausanne, 1975, pp. 31, 22.

⁴ Ideile din paragrafele următoare au fost publicate într-o versiune anterioară în studiul I. Isac, *Quelques considérations sur le concept d'«horizons de réalité» chez Ferdinand Gonseth*, în NOESIS, XXX-XXXI, 2005-2006, p. 139-147.

⁵ Ibidem, *Remarque sur l'idée de complémentarité*, în „Dialectica”, nr. 7-8/1948, pp. 413-420.

⁶ Vezi E. Bertholet, *La philosophie des sciences de Ferdinand Gonseth*, Éditions l'Age d'Homme, Lausanne, 1968.

⁷ Ibidem, p. 247.

înțelectului. Actul cognitiv pătrunde misteriosul și, aparent, impenetrabilul „în sine”, îl relevă, parțial și treptat, la niveluri și palieri mereu noi, mai evolute și precise decât cele precedente.

Schematismul motivează, în mod pozitiv, caracterul neîncheiat și provizoriu al cunoașterii; el explică, de asemenea, faptul că realul nu poate fi investigat, „apropiat”, decât prin aprofundări succesive. Or, „Ideeua aprofundărilor succesive nu se poate traduce decât printr-o metaforă susceptibilă de a relativiza atât ideea aprofundării [încorporându-i-le pe acelea de *palier* și de *limită* – subl. ns. I.I.], cât și ideea de succesiune, care nu trebuie să exclude simultaneitatea și juxtapunerea. Dialectica gонsetiană se servește de cuvântul *orizont*, al căruia prim avantaj este acela de a se putea aplica domeniului abstract, fără a-și anula apartenența la concretul informației naturale”⁸.

Sintagma „orizont de realitate” corespunde spiritului general al operei lui Gonseth. Evitând atât *realismul naiv*, după care concepția noastră despre lume nu reprezintă decât „amprenta” în noi a lumii obiectiv-reale, respectiv *idealismul solipsist*, conform căruia realitatea este „artefactul” spiritului nostru – altfel spus, o „proiecție” a structurii noastre mentale –, conceptul „orizontului de realitate” realizează sinteza subiectivului și obiectivului, prin regădirea raportului dialectic subiect-obiect. Acceptând principiul denunțarea aparenței transcendentale și a iluziei transcendentale pe care o facuse Kant, interpretarea profesorului din Sonvillier proiectează asupra kantianismului clasic conținutul psihoinformational al științei contemporane, aşa încât, scrie Bertholet, „Întrepătrunderea subiectivului și a obiectivului este atât de profundă la Gonseth, încât nu va mai exista pentru subiectul însuși imperativul punerii în practică a zicelei «cunoaște-te pe tine însuți» fără a trece prin dubla cale a intimității și alterității [...] Este necesară apariția unui orizont comun, a unui orizont al realității mediate de la mine la celălalt prin anumite gesturi, comportamente, limbaje, ca tot atâtea indicii care generează un anumit dialog semnificativ sau o anumită experiență semnificativă”⁹.

Aspectul problematic care survine aici privește raporturile dintre nivelurile sau orizonturile succesive de realitate. Obiectul fizicii clasice (mai exact spus, *orizontul ei*) este o extensie omogenă și o perfecționare teoretică a orizontului natural al realității (al informației naturale); pentru orizontul cuantic, el joacă rolul de orizont „aparent” (aşa-numitul „orizont A”). Or, ideea de *complementaritate* (ca evidențiere succesivă și „conjugată” a caracterului *corpuscular*, respectiv *ondulatoriu* al microsistemului cuantic, în funcție de aranjamentul experimental) intervine tocmai ca specificare a modului manifestării în orizontul superficial a obiectelor unui orizont profund (aşa-numitul „orizont P”). Fenomenul care are loc la nivelul orizontului profund poate fi cunoscut prin reflectarea lui la nivelul unui orizont superficial, iar complementaritatea indică relația dintre manifestările fenomenologice ale proceselor din orizontul profund. Dacă în orizontul fizicii clasice, corpuscul și unda sunt entități diferite și *contradictorii*, atunci ele sunt *complementare* ca „urme” ale unui orizont profund – modalități diferite de manifestare ale microobiectelor, în condiții experimentale mutual exclusive. Astfel, *opozиїile поларе* se transformă în *опозиїи комплементаре*.

În acest punct, E. Bertholet face o observație importantă, în spiritul gândirii gонsetiene: procedurile aprofundării orizonturilor de realitate (i.e. trecerea de la cel superficial la cel profund, apoi, eventual, la altul mai profund §.a.m.d.) nu se realizează în spirit predicativ-normativ, conform unei căi „asigurate”, preexistente. Dacă ar fi așa, fizica cuantică nu s-ar deosebi cu nimic de metafizica speculativă tradițională, cultivatoare a

⁸ Ibidem, p. 248.

⁹ Ibidem, pp. 257-258.

discursului deductiv-apodictic. Dimpotrivă, aceste proceduri riscă mereu imprevizibilul, pe care experiența (și experimentul) îl pot aduce oriunde și oricând, printr-o informație mai amplă sau printr-un nivel superior de precizie al cunoașterii științifice. Este necesar să survină – cel puțin parțial –, un element ireductibil la nivelul structurilor orizontului A; altfel, nu se va face simțită nicio nevoie de transgresare a acestuia la un alt orizont de realitate (îl vom numi P, așa cum procedează Gonseth)¹⁰.

Conceptul de „orizont de realitate” presupune distincția dintre sensul *diacronic* (fiindcă cele două orizonturi, al fizicii clasice și al fizicii cuantice, sunt „succesive” conform ordinii apariției lor în câmpul cercetării științifice) și sensul *sincronic* (deoarece orizonturile respective apar ca suprapuse sau concomitente la momentul analizei metodologice a faptului științific precis, într-un stadiu corespunzător al cercetării și interpretării). De asemenea, ele nu sunt izolate de contextul mai larg al informației naturale și evidențelor apartinătoare¹¹.

În concepția lui Gonseth, ideea complementarității are o valoare *metodologică*: polaritățile conceptuale ne vor sugera posibilitatea teoretică a unui orizont de realitate în care ele să fie tratate ca aspecte *complementare*. Astfel, introducerea eficace a ideii de complementaritate ia forma unei „experiențe metafizice”, prin transformarea opozitiilor polare în opozitii complementare. Gânditorul elvețian corelează orizonturile de realitate și cunoaștere cu orizonturile intervenției și acțiunii eficiente asupra naturii, deschizând – după cum subliniază I. Pârvu – perspectiva judecării corelației structurale cunoaștere-realitate prin criteriu *praxiologic*. „Ideeua directoare a lui Gonseth poate fi enunțată astfel: faptul trecerii unui anumit prag de precizie [ca acela al fizicii clasice – n. ns. I.I.] pune sub semnul întrebării nu realitatea în sine, ci acordul (schematic) realizat anterior între real și spirit. Realizării acestui acord îi corespunde un orizont de realitate, constituit și organizat pentru coagularea unui anumit ansamblu de experiențe și cunoștințe”¹². Ne aflăm aici în fața unei particularizări la situația fizicii contemporane a cunoscutei idei gонsethiene, conform căreia subiectul cunosător se străduiește permanent să caute un acord între „realul neîncheiat” și „spiritul în devenire”.

Să revenim acum la ideea referențialului. Orizontul subiectului și orizontul de realitate survin, unul pentru celălalt, prin *medierea* a ceea ce Gonseth numește *referențial*. În acest sens, termenul de „referențial” reprezintă conceptual-cheie care unifică întreaga sa vizion filosofică (a se vedea noțiunile de „proiect de a exista” sau „proiect de a fi”, explicitate în diverse lucrări, de către P.-M. Pouget)¹³.

De la un individ la altul, referențialii diferă în funcție de starea psihică, de sensibilitate, orientarea în viață, experiența trăită. Fie numai interpretarea componentei obiective a unui referențial, presupusă indubitatibilă, se face prin intermediu filtrului subiectiv, purtând pecetea unor varii împrejurări particulare. Să luăm exemplul hărților așezărilor geografice, asociat cu cel al orarelor și itinerariilor de parcurs ale mijloacelor de transport în comun. Dacă, în principiu, ele nu pun probleme deosebite pentru deplasările cuiva în localitatea de origine/domiciliu, lucrurile se complică atunci când cineva (de pildă, un turist) călătorește prin

¹⁰ Ibidem, p. 252.

¹¹ Ibidem, p. 249.

¹² E. Bertholet, *op.cit.*, p. 251.

¹³ Vezi, de pildă, P.-M. Pouget, *Le rôle de la contradiction dans l'œuvre de Ferdinand Gonseth*, în „Bulletin” de l’Association Ferdinand Gonseth, nr. 166, Septembrie 2017, pp. 15-28; *idem*, *Les concepts-clés de la philosophie ouverte*, în „Bulletin” de l’Association Ferdinand Gonseth, nr. 167, April 2018, pp. 35-44. Principiile idoneismului (sau ale „filosofiei deschiderii”) profesate de Gonseth, au fost formulate și rafinate în scopul stabilirii celui mai eficace raport între o cunoaștere care se deschide spre lume și o lume care se descoperă cunoașterii (*ibidem*, p. 36).

localități diferite într-o altă țară, necunoscută, unde trebuie să comunice cu angajați ai punctelor de informare turistice în alte limbi decât cea maternă, posibil aflându-se în stare de oboselă accentuată ori derută, cauzată de diferențele de fus orar, eventual să fi pierdut o conexiune terestră sau aerienă spre destinația următoare! Nu mai amintim tristele situații când turiștii suferă violențe din partea răușăcătorilor ocazionali ori, cu bune intenții, intră în conflicte cu autoritățile locale... Dimensiunea subiectivă a percepției referențialului și a transpunerii sale în practică într-o anumită împrejurare a vieții (o etapă a „proiectului de a exista”) aduce cu sine tot felul de probleme, care pot pune sub semnul întrebării veridicitatea unor interpretări, semnificații și decizii personale. Sau, dimpotrivă, le pot valida și incuraja.

Fiecare dintre noi are un referențial propriu, unic, indisociabil de personalitatea sa, asemănător amprentelor digitale sau genelor cromozomice. Există, deci, referențiali mai mult sau mai puțin elaborați, mai mult sau mai puțin eficace, mai supli ori mai rigizi, mai adaptați sau mai inadaptați la exigențele unei anumite activități¹⁴, care fac diferența în oricare dintre situațiile anterior amintite și în toate celelalte, cu amănunte inepuizabile într-un studiu științific. Există însă, și referențiali care prezintă deficiențe, „malformații” grave, ajungând să pună în pericol viața curentă a oamenilor: „Un referențial patologic nu ar putea fi un obstacol grav pentru desfășurarea unei existențe normale?”, se întrebă, oarecum retoric, Gonseth. Răspunsul este, în general, subînțeles; doar gradul sau dificultatea obstacolului mai comportă comentarii. Maladia psihică modifică într-o măsură mai mică sau mai mare cadrele și criteriile percepției și cunoașterii realității, procesul elaborării judecărilor și evaluărilor necesare bunului mers al vieții. Însăși cunoașterea, la modul patologic, este deformată de meandrele deformărilor psihice și orientată spre alcătuirea unor referențiali nerealni, prezenți în mintea bolnavului ca adevăruri autentice, incontestabile, pe care încearcă să le impună celor din jurul său, fără a fi conștient de irealitatea lor aberantă. Cazuistica psihopatologică, ajunsă la îndemâna oricui printr-un număr imens de varii publicații pe plan mondial – multe analize de caz și studii fiind scrise pentru a fi înțelese de nespecialiștii domeniului –, exprimă prin însuși numele ei preludiul anxietății declanșate de întrebarea lui Gonseth în mințile cititorilor, cu deosebire pentru cine nu a văzut cu ochii lui ce înseamnă patologia minții umane.

Or, la modul general, comunicarea dintre indivizi depinde de existența referențialilor comuni (altfel spus, în termenii teoriilor comunicării, a repertoriului semantic comun și a universului comun de valori). Concordanța insuficientă a acestora produce neîntelegeri și blocaje care pot compromite actul empathic, generatoare de eforturi considerabile pentru partenerii procesului de comunicare. În funcție de constituirea referențialului, se formează opinia pe care o are cineva despre un anumit subiect – factor de asociere sau de scizionare a oamenilor. Problema *compatibilității opiniilor* este problema *compatibilității referențialilor* – o chestiune crucială, crede A. Ory, pentru cei care se preocupă de natura și modul de funcționare a relațiilor dintre indivizi.

Evoluția vieții oamenilor aduce cu sine modificări continue ale referențialilor, pe măsura intersecțării fluxului de stimuli care pleacă de la configurațiile momentane ale referențialului, influențând acțiunile și gândirea, cu fluxul de stimuli informaționali care vehiculează informații venind din lumea exterioară, organism și conștiință. Cu cât subiectul este mai angajat în viața activă și în reflectie, cu atât mișcarea stimulilor este mai intensă. Or, afirmă Ory, continuând aceste idei, „*Istoria referențialului este aceea a unei participări constante la ființă (săptul de a fi) și la devenirea subiectului*”¹⁵; este o succesiune neîntreruptă

¹⁴ Vezi A. Ory, *op. cit.*, pp. 120-121.

¹⁵ *Ibidem*, p. 120.

de adaptări, transformări, restrukturări și auto-depășiri. Toate aceste schimbări sunt, în general, pozitive; de obicei, ele conduc la progrese în viața oamenilor, ajutându-i să-și îmbunătățească performanțele individuale, să-și clarifice sensul vieții și să-și sporească satisfacțiile pe parcursul trăirii ei. „Referențialul, scrie Gonseth, se proiectează în anticipările lui și se reflectă în reconstrucția pozițiilor sale anterioare [...] O mutație a referențialului poate fi însoțită de un progres în obiectivitatea judecării și în justețea/ corectitudinea comportamentului. Se poate întâmpla chiar ca o mutație a referențialului să fie condiția necesară de îndeplinit pentru depășirea anumitor obstacole sau îndepărtarea anumitor erori”¹⁶.

Dar este aceasta situația întotdeauna? Să ne oprim la cazul cînd, din cauza unui deficit moral-caracterial, insul alege să își „falsifice” referențialul (în sensul generic al dublei sale relații cu sine și cu lumea), cu scopuri neoneste, însăși celorlalți drept autentic, pentru a-i induce în eroare și a profita de bunăvoița lor. Persoana respectivă se poate însăși celorlalți drept un om hamic, sincer, meritos, însă ghinionist, lovit de soartă, fapt pentru care ne roagă, dacă nu chiar ne imploră, ajutorul. Sau, dacă se simte stăpân pe situație, se erijează în eternul învingător, surâzând radios-imperial, impunându-ne condițiile sale, atunci când ajungem să depindem de el, într-un fel sau altul. În toate aceste situații, „proiectul său de a exista” este unul deficitar, bazat pe minciună, manipulare și creare a unor situații existențiale nemeritate (la nivel simplu-elementar – simularea pauperității sau/ și a nedreptățirii, auto-victimizarea în urma unor pretinse agresiuni ale cuiva; la nivel mai complex – manipularea vieții colective, familiale, de grup sau/ și instituționale, prin imaginarea, crearea și arogarea unor false merite, generatoare de amenințări, conflicte, posibile destrămări ale destinelor celor din jur, eventual premeditarea unui comportament fraudulos pe plan înalt, cu grade și mai ridicate de periculozitate etc).

Atunci, insul își dedublează referențialul, rezultând, pe de o parte, o schemă internă, cunoscută numai de el („adevărul ascuns”), pe de altă parte, o schemă externă, prezentată celorlalți așa încât să-i convingă de veracitatea pretențiilor sale („simulacru vizibil”), de natură a produce o mutație regresivă în cadrul referențialului, atât la nivelul obiectivității judecării cât și la acela al corectitudinii comportamentului individual și colectiv. Din punctul nostru de vedere, în cazul acestui tip de referențial fraudulent, activitățile interne ale subiectului și „modul de a fi” al său sunt sursele principale ale de-formării acestuia. Clasica schemă „idoneică” a „celei mai bune adevcări la real” („la meilleure convenance avec le réel”) este denaturată, întrucât adevcarea vizează un real alienat și alienant prin intermediul manipulării celorlalți. Un astfel de referențial este dezadaptativ, atât pentru autorul lui cât și pentru ceilalți. De multe ori, el are drept cauză o boală psihică, dar consecințele sale socioculturale sunt mult mai largi. De la escrocheria ieftină, moral-sentimentală, până la trădare și crimă, registrul referențialilor falsificați este, practic, inepuizabil, cauzând ravagii istoric inestimabile în conștiința individuală și socială.

Cum putem recunoaște și combatte un asemenea referențial falsificat, construit artificial de către o persoană (sau mai multe), posibil (însă nu obligatoriu) bolnavă/e psihic?

Din punctul de vedere al credinciosului¹⁷ – cu plaje largi de coincidență sau chiar suprapunere peste punctul de vedere al laicității – se poate aplica maxima lui Gonseth: „Credința este ceea ce trebuie să se adauge întregului pentru ca întregul să nu fie absurd”. Înșelătorul poate fi foarte iscusit, însă, cu toate acestea, la un moment dat, credinciosul (ca și

¹⁶ F. Gonseth, *op. cit.*, pp. 173, 146.

¹⁷ Vezi, în acest sens, B. Morel, *Gonseth et le discours théologique*, în *Gonseth aujourd’hui. Actes du colloque*, Bienne, 1990, AFG, 1992, pp. 143-149.

indiferentul ori ateul, de altfel) care observă cu atenție și analizează situația lucid, ajunge să se îndoiască de veracitatea comportamentului persoanei/ persoanelor în cauză. De ce? Fiindcă, pentru a-și atinge scopul manipulator, acestea sunt obligate să utilizeze în mod repetat o „strategie de fundare”, asemănătoare structural-simbolic cu discursurile metafizicii dogmatice de altădată; altfel spus, să le repete celorlalți periodic dogmele cu valoare sacrosanctă (sau „miturile fondatoare”, dacă dorim) ale nenorocirii sau supremației proprii în fața celorlalți; să utilizeze un discurs pseudo-teologic camuflat, ale căruia rezonanțe false și „lumești” transpar prin pretențiile sale fantastice și exagerate, finalmente insuportabile. Aceste repetiții constituie „semnalul de alarmă” care îl pune în dubiu pe subiectul atent și critic; el nu va întârzia să construiască mintal „filtre” de probă, cu scopul demantelării intențiile neoneste ale manipulatorului.

Subiectul dubitativ, aflat într-o situație „tulburătoare” (cum o numește Morel), trebuie să opereze cu judecății morale clare și să ia o decizie pe baza lor, prin alegerea între două alternative, adică: sau a continua să ia în considerare pretențiile simulanților, cu riscul oricăror consecințe neaveneite ulterioare sau a nu mai accepta aceste pretenții și a le respinge, cu inițiativa luării măsurilor cuvenite pentru îndreptarea păcatului (minciunii, falsului etic), pe linia „strategiei de angajare”. Din punct de vedere practic, acest fel nu este însă, de cele mai multe ori, definitiv și univoc realizabil, ci doar provizoriu – dată fiind inepuizabilitatea deformărilor moral-comportamentale la scară temporală –, aşa încât „demascatorul” se poate găsi oricând în aceeași situație, fiind obligat să o ia de la capăt. Pentru el este importantă distincția operată de autorul citat între „problemele pe care le rezolvă” și „problemele cu care trebuie să trăiesc” (ca urmare a posibilului eșec al strategiei rezolutive). Situația referențialului dezadaptativ face parte din ultima categorie, aferentă „căii intimității”, care se dezvăluie teologului și moralistului a fi o „artă de a trăi”¹⁸.

Pentru a ieși din dilemă, intervine puterea forului interior, subiectiv („calea intimității”, cum o numește Gonseth), cu virtuțiile sale morale, afirmate nu numai prin operații logico-rationale, dar și prin introspecție și sensibilitate. Calea intimității, scrie Morel, nu este numai aceea a introspecției, care rămâne în limitele cunoașterii discursivee; mai mult de atât, „Ea este, de altfel, întregul univers al sensibilității, de la emoțiile superficiale până la bulversările profunde, de la mâniile și entuziasmele fără viitor până la transformările radicale și durabile ale subiecțivității”¹⁹. Reușita inițiativei „demascării” și îndreptării celor vinovați (cel puțin ca intenție) semnifică afirmarea idoneității din punct de vedere subiectiv-introspectiv, însă și „sensibil” (în sensul arătat mai sus), ceea ce dă seama numai indirect de „calea alterității” (de data aceasta, inaccesibilă, fiindcă este imposibilă punerea voinței lui Dumnezeu la probă, în vederea ieșirii din dilemă).

Dintr-o perspectivă mai generală, gânditorul elvețian avansează pentru problematica relației dintre știință, filosofie și credință/ religie un punct de vedere complex și ponderat, întemeiat pe metodologia idoneismului, deschisă la experiență²⁰. Conținutul relației dintre cunoașterea științifică și credința religioasă circumscrică tematica referențialului, întrucât

¹⁸ Ibidem, p. 146.

¹⁹ Ibidem, p. 145.

²⁰ Ideile din paragrafele care urmează reproduc, în versiune revizuită, considerațiile din studiul nostru *Optiunea etică a deschiderii la experiență: Ferdinand Gonseth despre legitimitatea credinței religioase în lumea contemporană*, în (coord. Marinela Rusu) *Creativitatea și dezvoltarea personală. Dimensiuni psihologice și filosofice*, vol. I. Lucrările Conferinței Internaționale „Creativitatea și dezvoltarea personală”, ediția a XI-a, Academia Română, Institutul de Cercetări Economice și Sociale „Gh. Zane” Iași, 22 octombrie 2020, Editura PERFORMANCE, Iași, 2020, pp. 12-15.

acesta depinde în mare măsură de limbaj. Or, în interiorul limbajului, *verbul* se dezvăluie numai prin intermediul referențialului general, ca sinteză a referențialurilor parțiale (individuale și colective), care evoluează împreună cu formele de cunoaștere și informația cuprinsă în ele. Cuvânt sau Logosul divin coborât în lume se întruchipează în formele sau modurile trecătoare ale existenței umane. Apărarea fanatică („profană”) a acestor forme determină compromiterea adevărului Cuvântului, adică îndepărtarea de substanța valorică a credinței²¹. Este situația în care se absolutizează un anumit referențial, pierzându-se din vedere sau neglijându-se valoarea sa relativă. De aici rezultă fenomenele de erodare și eludare a credinței, deriva existențială, refugiu în exacerbarea manifestărilor eului și.a. (inclusiv cazul referențialului-simulacru, „falsificat” sau „fabricat” de insul aflat în căutarea unor avantaje nemeritate și iluzorii, care nu mai crede nici în Dumnezeu nici în oameni, doar într-un sine vidat de semnificație, încercând să-i manipuleze pe ceilalți în virtutea unei prezumtive superiorități personale față de toți și de toate).

Nu numai cunoașterea științifică, ci și fenomenul difuzării pe scară largă a informației prin mass-media își are consecințele sale nefaste: pe de o parte, pierderea de substanță, de autenticitate informațională, prin simplificare; pe de altă parte, o alterare și o falsificare a semnificațiilor informației vehiculate. Sunt elocvente în acest sens comentariile deprimante (lansând falsă concluzie a încheierii sensului existenței umane) făcute în *media* acum câteva decenii, cu ocazia misiunilor astronauților pe Lună. Comentariile respective se situau pe fondul lucrărilor apărute în anii 1969-1970, semnate de autori celebri, laureați Nobel (André Wolf, François Jacob și Jacques Monod), ale căror concluzii diseminau, în registru sceptic-pesimist, ideile hazardului apariției (și a eventualei dispariții) a speciei umane, inexistența atât a destinului cât și a datoriei omului.

Strategia idoneismului pentru surmontarea acestei situații a fost expusă de autorul ei în mai multe rânduri, în lucrări precum *Morale et méthode; Le moment éthique, levain de la morale* și.a.²². Ea se bazează pe ideea de referențial, care trebuie înțeleasă corect și responsabil, prin asumarea unui set de reguli. Procedura descrisă de Gonseth conține esențializat exigențele etice ale metodologiei cercetării deschise la experiență:

1. Prin raportarea la situația în care ne găsim, ne formăm și adoptăm un anumit referențial;
2. Acest referențial poate să se schimbe cu rapiditate, în cazul modificării raportului nostru cu situația respectivă, în ansamblul ei;
3. La trecerea de la un referențial la altul, noi păstrăm anumite exigențe inalienabile;
4. O schimbare a referențialului poate fi însoțită de un progres în obiectivitatea judecății și în corectitudinea comportamentelor.

Foarte importante sunt și explicitările lui Gonseth despre rolul referențialului, în legătură cu angajamentele eticei cunoașterii și cercetării științifice. De pildă, raportarea la un

²¹ Vezi F. Gonseth, « Science, philosophie et foi », în *Le référentiel, univers obligé de médiatisation*, p. 123.

²² Vezi, de exemplu, F. Gonseth, *Morale et méthode [Morală și metodă]*, în „Revue universitaire de science morale”, nr. 12-13, 1970; *Idem, Le moment éthique, levain de la morale [Momentul etic, ferment al moralei]*, în „Revue universitaire de science morale” nr. 14-15, 1971, pp. 55-76. În continuare, vom cita din această lucrare în versiunea electronică disponibilă la adresa <http://www.agf.logma.ch/FGMELM.PDF>, accesată la data de 21.02.2020.

referențial oarecare nu oferă garanții absolute, fiindcă informația aferentă acestuia rămâne mereu într-un anumit stadiu de inexactitate și incompletitudine. De asemenea, referențialul este la discreția impactului cu neprevăzutul experienței, care îl poate pune oricând în discuție. Mai mult, există situații când schimbarea referențialului reprezintă condiție obligatorie de îndeplinit pentru depășirea anumitor obstacole sau corectarea anumitor erori. Însă rolul crucial pentru susținerea referențialului unui subiect aflat „în situația” dată îl are *verticalitatea* (cum ar fi, de pildă, intenția de a ajunge la adevăr și multitudinea actualizărilor sale)²³: „Absența oricărei verticale, scrie Gonseth, mă lasă în viață «răului de a fi», adică a neliniștii, amețelii, dezgustului profund”²⁴.

Instanța de control (dacă dorim) a pretențiilor autorului referențialului inautentic este tocmai această *verticalitate*, înțeleasă de laic ca suma standardelor stabilite de valorile morale imanente, ale lumii de aici, iar de credincios drept nivelul exigențelor autoritatii divine, ale cărei comandamente au o substanță nu numai pur morală, existențial-imanentă, ci și una „ființial”-transcendentă. În situația pierderii de către individ a reperelor referențialului fundamental, care constituie axa sa în această lume, exprimată prin inalienabilă valoare de adevăr, sistemul său de judecată se află în stare de rătăcire, fiind „dez-axat”²⁵. Odată cu pierderea acestor repere, individul se rătăcește în noianul propriilor sale capcane pe care le întinde altora, își schimbă atitudinea *ad hoc*, transgresând orice normă și regulă de conduită după nevoile proprii.

Unde apără moralitatea, mai exact spus, *obligația morală*, care atrage cu sine toate consecințele faptelor morale și caracterului moral? Pentru a respecta principiile constituiri referențialului (ca sinteză a obiectivului și subiectivului), Gonseth situează acest loc în zona interacțiunii dintre *universul subiectivității* și *universul socialității*²⁶. A crede că moralitatea se poate reduce la bunul plac al subiectului este o eroare, probabil la fel de gravă ca aceea de a crede că ea se rezumă la observarea normelor externe, prescrise social. Se cunoște situațiile în care ajung indivizi (uneori și colectivitățile) atunci când încearcă să impună arbitrar norme morale (sau, mai bine zis, imorale) în fața altora, în speranță că acestea vor putea fi argumentate *post-factum*, fundate într-un anumit fel. Ei ajung să credă că sunt aceia care dau Legea (cu majusculă) și că în afara lor nu mai este nimic (de ex. Dumnezeu, diverse norme morale, legale, de bun-simț etc.). În viziunea filosofiei idoneismului, pluralitatea sistemelor morale de-a lungul spațiului și timpului nu demonstrează că morală (și moralitatea) n-ar exista, că fiecare individ este liber să facă ce dorește; din contră, ele reprezintă proba universalității exigențelor moralității.

În interiorul moralității, „verticalitatea” se manifestă printr-un moment de asceza morală – *momentul etic* –, reprezentat de *obligația morală resimțită și consimțită în comun*. Acest moment etic nu este un moment temporal propriu-zis (un interval de timp), ci amprentă sau pecetea factorului de moralitate asupra momentului respectiv; el este „fermentul” (*le levain*) al moralei, este impulsul inalienabil al persoanei umane, care o poartă de la bine spre mai bine și o face să progreseze moral – fapt necesar mai ales în condițiile unor schimbări sociale rapide și radicale. Atunci, în scopul ca morală să nu se degradeze, cu consecințe nefaste pentru indivizi și colectivități, libertatea de alegere se va asocia sentimentului de

²³ „Le moment éthique, levain de la morale”, p. 7.

²⁴ *Ibidem*, p. 9.

²⁵ *Ibidem*, p. 13.

²⁶ Vezi F. Gonseth, *Science, philosophie et foi*, pp. 132-133.

responsabilitate față de ceilalți și față de sine, purtând pecetea indelebilă a momentului etic²⁷. Aceasta este o morală deschisă la experiență, deschisă la etica pentru care a te depăși pe tine însuți reprezentă o veritabilă lege²⁸.

Profesorul elvețian consideră că sentimentul existenței normale aparține unui minimum de credință în ce privește prezența noastră în lume și destinația pe care o avem. Nu există nimic pe lume care să poate compensa, pentru creațura umană, anularea progresivă a oricărei forme de credință. La întrebarea-cheie: *La foi est-elle encore légitime?* [,Credința – este ea încă legitimă?], răspunsul său e neechivoc: *credința este ceea ce trebuie să se adauge întregului, pentru ca întregul să nu fie absurd*²⁹.

Revenirea asupra acestei probleme repune în discuție coordonatele vieții umane, eliberând-o din claustrarea artificială a pretinsei lipse a destinului și datoriei – aşa cum socotiseră de cuvintă să procedeze unii savanți-filosofi, altminteri foarte apreciați la timpul lor; în același timp, îi redă acesteia valorile cardinale, dintre care recunoașterea transcendenței (ca „alteritate înaltă”) semnifică prin excelență asumarea morală responsabilă a unui destin și a unei datorii.

Să revenim, în încheiere, la problema de bază invocată aici. Putem dobândi o apreciere mai lucidă a riscurilor inerente *actului de a exista*, dacă ne vom întreba: este exclus ca geneza unui referențial să conducă la o malformație de o anume gravitate? Fie că avem în vedere referențialul psihopatologic, fie doar pe cel fals-imoral (relația sau corelația dintre ele rămâne să fie stabilită), se ajunge la situația unor distorsiuni ale vieții individuale și colective care merită reflecția noastră. Întotdeauna, referențialul individual se raportează la cel colectiv, înțeles ca ansamblul integrat al referințelor pe care colectivitatea le poartă cu sine și de care se folosește, conștient sau nu, în scopul de a-și regla comportamentul (extern și intern) și a se situa în lume³⁰. Cazurile paradigmatic ale referențialului colectiv sunt referențialii lingvistici și referențialii științifici, deschiși la experiență, cunoastere, schimbare. Niciun referențial individual nu se poate constitui decât ca parte integrantă a unui anumit referențial colectiv și reciproc, un referențial colectiv nu poate dura/ persista și nu se poate înnoi decât dacă integrează o mulțime de referențiali individuali. Finalmente, moralitatea înseamnă a crede într-un „celălalt”, într-un terț care mediază relațiile dintre persoane și grupuri (fie normă morală, fie legea juridică sau/ și canonul religios).

²⁷ F. Gonseth, “Le moment éthique, levain de la morale”, p. 19.

²⁸ *Ibidem*, p. 5.

²⁹ Idem, “Science, philosophie et foi”, p. 138.

³⁰ A. Ory, *op. cit.*, p. 121.

KIERKEGAARD ȘI SHAKESPEARE. ESEU DE FILOSOFIA LITERATURII

David-Augustin Mândruț

Abstract. *KIERKEGAARD AND SHAKESPEARE. ESSAY ON THE PHILOSOPHY OF LITERATURE.* Our article aims at shedding some light on some of Shakespeare's most important tragedies and motifs through the lenses of kierkegaardian concepts, but also with the help of Heidegger's fundamental ontology, which is the follow-up of Kierkegaard's philosophy and theology, an attempt at a kierkegaardian ontology. We will be looking for example at Macbeth's guilt, but also at Hamlet's madness, i.e. melancholy and despair. Our tools will be the concepts of anxiety, and of course, despair, but also some passages about Shakespeare from Fear and Trembling will be of use for us. Heidegger is following Kierkegaard's tradition of the concept of anxiety as nothingness, and we want to show how Shakespeare anticipated some of the main problems in the philosophy of Kierkegaard, mainly anxiety's feature of sympathy and antipathy. We can also argue that, following some recent authors, that the life of Kierkegaard resembles the tragedy of Hamlet. Here I am talking about their madness and the Regine-Ophelia relationships. Michel Foucault's book on madness will provide us with the infrastructure necessary in order to analyze the thematization of Hamlet's madness. Shakespeare's also anticipates a great existential themes, but also psychological ones, namely the demonic. Here I am referring to Kierkegaard's demonic compared with Shakespeare's Richard III. The demonic, on its therapeutical side is always accompanied by the enclosing-reserve, the inability to talk, the feature, we argue, opposed to Heidegger's notion of open-ness, *Lichthung*.

Keywords: *tragedy, existentialism, Kierkegaard, Heidegger, Shakespeare, madness, despair, anxiety, melancholy, Foucault.*

Este important să precizăm că viața lui Kierkegaard poartă amprenta unei tragedii de sorginte shakespeareană. În acest caz particular, ne referim bineînțeles la tragedia lui Hamlet, prințul Danemarcei. Astfel de exemple în care biograficul se intersecează cu literarul sau cu filosoficul regăsim și în cadrul nebuniei lui Nietzsche. Clipa nebuniei lui Nietzsche este asemănătoare unei scene din romanele lui Dostoievski, respectiv momentul îmbrățișării calului bătut, mai exact vizul lui Raskolnikov din *Crimă și Pedepsă*. În magistrala ei teză de doctorat, Ileana Mălăncioiu trasează paralele concludente între lupta care s-a dat în inima lui Dostoievski în momentul prezenței sale pe eșafodaj – scena pseudo-execuției –, și câteva scene din *Procesul* lui Kafka. Ne propunem să ne oprim, în continuare, la o serie de congruențe ideatice între operele lui Shakespeare și Kierkegaard.

Întrebat în ultimul an al vieții sale, respectiv în 1855, dacă a fost influențat de tragedia lui Hamlet, Kierkegaard îi răspunde nepoatei sale, Henrietta Lund, că

“da, dar pentru mine a fost ceva cu totul diferit, ceva ce tu nu poți înțelege acum, dar o vei face în curând.”

Kierkegaard avea să moară în același an. Shakespeare l-a influențat pe danez pe trei mari direcții, una dintre ele fiind chiar viața lui personală. Într-adevăr, Kierkegaard s-a identificat adesea cu personajele shakespeareiene. Totuși, mai pregnant s-a simțit influența acestuia din urmă în psihologia implicită a danezului și, pe alocuri, în estetica sa. Un capitol aparte al acestui eseu se va ocupa de chestiunea demonicului și a modului în care putem regăsi rădăcinile sale în opera lui Shakespeare. În ce privește melancolia lui Kierkegaard, pe care o vom compara cu cea a lui Hamlet, relația celui dintâi cu Regine Olsen pare să fi fost simptomatică în raport cu tragedia dintre Hamlet și Ofelia (Ruoff, 1968, p. 343). În sfârșit, după cum observă și Agnes Heller, doar Goethe mai este la fel de des citat în opera kierkegaardiană ca Shakespeare. Autoarea pune în evidență faptul că danezul era familiarizat cu operele fundamentale ale dramaturgului englez, mai ales cu tragediile, dar și cu unele comedii, deși nu ctea în limba engleză. Să reținem, aşadar, mai ales tragediile lui Shakespeare preferate de danez, și anume Hamlet, Macbeth, Lear, Richard al II-lea și Richard al III-lea (Heller, p. 361).

Pentru Kierkegaard, demonicul reprezintă, într-un anume fel, o repudiere a particularului, respectiv, a imperativului religios, dar și a universalului, definit ca obligație etică. Prin această tematizare a demonicului, precizează Kierkegaard, Shakespeare este de-a dreptul un erou. Datorită coliziei dintre religios și etic, demonicul se revoltă împotriva existenței până ce ajunge la disperare. Exemplul cel mai concluziv, oferit chiar de Kierkegaard pentru a ilustra geniul lui Shakespeare, îl reprezintă caracterizarea lui Richard al III-lea din *Frică și Cutremur*, prezentat a fi întruchiparea demonicului în sine. Richard al III-lea îl respinge atât pe Dumnezeu cât și pe om, atât particularul cât și universalul, sfidează, aşadar, atât religia cât și etica. El intră astfel într-o relație intimă cu răul, devenind antiteza exactă a cavalerului credinței, portretizat prin Avram, care are o relație absolută cu Dumnezeu, suspendând teleologic eticul. Richard al III-lea, de cealaltă parte, suspendă eticul pentru a intra în relație absolută cu el însuși, ceea ce reprezintă demonismul (Ruoff, 1968, p. 349).

Kierkegaard găsește un exemplu similar în Macbeth, la care vom reveni ceva mai târziu, despre care danezul afirmă că acesta reprezintă o tragedie în care se disperă pentru păcatul individului. Macbeth ar fi, în consecință, un exemplu de controversie demonică (Ruoff, 1968, p. 349). Tot după Heller, există în opera kierkegaardiană trei abordări diferite ale demonicului, respectiv, cea estetică, cea etică și cea terapeutică. Abordarea estetică va fi analizată în continuare și, apoi, cea terapeutică. Cât despre abordarea etică, am pomenit deja cazul lui Richard al III-lea. Demonicul ar fi, în cele din urmă, o nelibertate care se închide în ea însăși. Ajungem astfel la conceptul fundamental kierkegaardian de închidere în sine. O închidere care este acompaniată, în mod simultan, de ceea ce a fost deja numit de către Hegel și apoi Herbart prin “refulare” pentru a deveni, apoi, un mod fundamental, constitutiv al funcționării psihicului uman pentru Freud. Prin urmare, refularea kierkegaardiană ar consta în faptul că demonicul coincide cu însăși închiderea în sine. Interiorizând, el refulează, pentru ca, mai apoi, refusatul să se “întoarcă” într-o clipă singulară, adică într-un fel de „deodată”.

Heller susține că Hamlet este și el într-o oarecare măsură demonic, și anume, conform primei definiții a acestuia. El suferă răul. Hamlet nu se poate închide față de adevară tocmai din cauza faptului că îl caută, o căutare disperată am putea adăuga. Iar tocmai această disperare, împreună cu pandantul său, care este plăcileală demonică, ne permit să tematizăm melancolia hamletiană. Dar despre aceasta, puțin mai încolo (Heller, p. 369).

În cadrul cercetării noastre ne propunem ca obiectiv secundar compararea concepțiilor filosofice despre anxietate ale lui Søren Kierkegaard și Martin Heidegger. Activitățile care vin în mod natural să susțină obiectivul propus vor fi acelea de a stabili asemănări și deosebiri între concepțiile celor doi autori, fără a uita că danezul a exercitat o influență profundă asupra multora dintre conceptele de bază ale analiticii existențiale din celebra lucrare a lui Heidegger, *Ființă și Timp* (Heidegger, 1927/2003). Așadar, ne dorim să prezentăm câteva idei fundamentale din textul lui Kierkegaard din 1844, intitulat *Conceptul de anxietate*, problemele care urmează a fi amorsate și care vor diferenția între anxietate și frică. Ne gândim mai ales la caracterul dual al anxietății, acela de antipatie simpatică și de simpatie antipatică, și nu în ultimul rând la categoria estetică-metafizică, încărcată cu valențe psihologice, care poartă numele de „demonic”, acompaniată bineînteleas de corolarul său, un concept auxiliar celui de demonic, care este, cum am văzut, închiderea în sine. În schimb, în chestiunea amorsării problemei heideggeriene a anxietății, vom încerca să prezentăm modul în care și el delimitizează în mod categoric frica de angoasă. Vom încerca, ceva mai mult, și anume să vedem cum poate anxietatea fi înțeleasă în orizontul stranișării, precum și modul în care aceasta revelează nimicul ontologic care deschide, la rândul său, calea tematizării heideggeriene a morții prin conceptul de ființă-introducere.

Kierkegaard afirmă din capul locului că, din punct de vedere psihologic, anxietatea trebuie să fie diferențiată de frică, ea neavând un obiect precis – fiind anxietate de nimic –, pe când frica are mereu un obiect concret, fiind frica de ceva anume. Heidegger va sublinia, apoi, că această frică se referă mereu la o entitate intramundană, deși frica este un fenomen mai complex de vreme ce filosoful german afirmă că, pe lângă frica de o entitate intramundană, există și frica pentru periclitarea proprietății existențe, și anume pentru *Dasein*-ului care suntem de fiecare dată noi în sine. Astfel, la Kierkegaard, anxietatea va fi definită drept realitate a libertății, ca posibilitate a posibilității, fiind din nou menționată componenta de libertate a anxietății, cum este precizată și în mitul căderii, dar și posibilitatea de a păcătui (Kierkegaard, 1844/1998, p. 78).

Este, credem noi, momentul acum să punem un bemol care să reorientizeze miza cercetării noastre. Gelu Ionescu afirmă în eseurile sale despre Shakespeare că dispoziția afectivă în jurul căreia se articulează tragedia *Macbeth* este frica (Ionescu, 2017, p. 152). Noi susținem că nu este vorba despre o dispoziție afectivă oarecare ci chiar de dispoziția afectivă fundamentală în jurul căreia se joacă piesa, și anume angoasa, pe care urmează să-o analizăm în detaliu prin prisma celor doi filosofi, pentru a înțelege mai bine vina tragică a lui Macbeth. Geniul literar al lui Shakespeare anticipatează chiar caracterul de antipatie simpatică și de simpatie antipatică a angoasei în Actul I, Scena I, în care apare celebra replică „*fair is foul and foul is fair*”¹ (OC 9, 2014, p. 329). Prin această replică este reliefat caracterul dual al angoasei, ambivalența sa sau, în termeni pur psihanalitici, faptul că ne temem de ea, dar, în mod simultan, nu îi putem „da drumul”, fiindcă o iubim. Să ne amintim de vinovăția doamnei Macbeth, care își pierde somnul și vede cuțite peste tot, dar și episodul în care chiar Macbeth își privește mâinile însângerate, gest care îl va bântui și pe Nietzsche în urma căderii sale psihice.

Anxietatea este o simpatie antipatică, dar și o antipatie simpatică, expresie preferată și de fenomenologul francez Henri Maldiney, care dedică un seminar întreg analizei lucrărilor lui Kierkegaard. Chiar și limba comună susține această afirmație, anume că avem de-a face cu

¹ “E urât în ce-i frumos/ S’ viceversa, deci pe dos./ Zburăm prin aer puturos”.

o dulce anxietate, cu o dulce neliniște, sau chiar cu o ciudată anxietate, una timidă (p. 78). Prin această metaforă de care se folosește poetul religiosului, se încearcă determinarea ambivalenței anxietății, în sensul în care ea produce și plăcere și durere, simultan, fiind un prilej de suferință, dar și de creativitate. După cum afirmă danezul, nu putem să îi dăm drumul anxietății, fiindcă, deși ne provoacă suferință, noi o iubim.

Kierkegaard constată că putem întâlni anxietatea și la copil fiindcă, în cazul acestuia, spiritul este deja instituit ca raport care se raportează la sine (vezi definiția sinelui din *Boala de moarte*), incluzând sufletul și corpul într-o sinteză. La animale nu acesta este cazul și, ca atare, nu vom putea vorbi de o anxietate, după cum susține și Kierkegaard, întărind afirmația lui printre-o notă de jurnal în care explică faptul că inclusiv oamenii de știință ai vremii sale ajung la concluzia că animalele nu pot fi anchioase, frica prevalând în cazul lor (Kierkegaard, 1844/1996, p.184). Această anxietate care se întâlnește la copil ia forma căutării monstruosului, a enigmaticului. Sentința finală dată de Kierkegaard este aceea conform căreia, cu cât mai puțin spirit, cu atât mai puțină anxietate. Afirmația aceasta va fi reluată în *Boala de moarte*, dobândind noi valențe în punctul în care se afirmă că gradul de conștiință amplifică implicit gradul de disperare. Mai mult, aflăm că anxietatea este necesară pentru copil deoarece el nu se poate lipsi de dulcea ei „îmbrățișare” (p. 78). Conștiința devine într-adevăr o povară greu de îndurat pentru personajele tragice ale lui Shakespeare, povară care apasă inima, dacă ar fi să ne orientăm după definiția hegeliană a neburiei (Hegel, 1807/2010, p. 215). Putem aminti aici momentele de-a dreptul psihotice în care se găsește cuplul Macbeth precum și toate halucinațiile (eriniile) care îi bântuie. Excesul de conștiință, amplificarea sa la dimensiuni pe care individul nu le mai poate duce, îl conduce pe Hamlet la celebrul soliloquiu, un sau-sau ontologic în care prințul danez se întrebă dacă nu cumva non-existența este preferabilă existenței.

Revenind, filosoful danez încearcă să își întărească afirmațiile, folosindu-se de un exemplu cotidian, din limba vorbită, în care ni se spune că anxietatea este anxietate de nimic. Atunci când vorbim de anxietate, ne însărcinăm tocmai nimicul (Kierkegaard, 1844/1998, p. 79). Chiar și Martin Heidegger va afirma faptul că, după ce trecem printre-un puseu de anxietate și cineva ne întrebă ce a fost de fapt, noi susținem tare și categoric că nu a fost nimic. Macbeth este, din nou, un argument exemplar pentru această afirmație fiindcă, dacă ar fi fost înfricoșat, i-ar fi fost frică de ceva precis, în schimb el este anxiu, tocmai pentru că nu știe din ce direcție ar putea veni pericolul. El este într-o stare de expectativă continuă, convins că dezastrul se va abate categoric asupra casei sale.

Poetul religiosului admite, de asemenea, că anxietatea este expresia dorului (Kierkegaard, 1844/1998, p. 96). Aici ne putem aminti și de stranietațea heideggeriană, în sensul că, pentru filosoful german, anxietatea este definită chiar prin stranietațe, prin faptul de a nu te afla în cămin, acasă. Însă, considerăm noi, poate chiar acesta este sensul anxietății provenite din dor și din nostalgie, de a nu fi găsit acel cămin de care aparținem. Freud susține, și el, că în cadrul acestui travaliu al stranietații, familiarul se transformă în nefamiliar (OE 10). Ne putem gândi aici la aparițiile spectrelor din Hamlet sau a halucinațiilor cu cuțite din Macbeth.

Pentru a circumscrise problema kierkegaardiană a anxietății, vom încerca în continuare să prezintăm în detaliu categoria demonicului, legată strâns de închiderea în sine, o închidere susceptibilă și de interpretări ontologice. Aflăm, din *Frică și Cutremur* (1843/2002), că totuși Kierkegaard ar avea, totuși, un precursor al ideii de demonic, care se concretizează în persoana lui Shakespeare, prin intermediul personajului din *Richard al III-lea* numit Gloucester (Kierkegaard, 1843/2002, p. 184).

Revenind la demonic, Kierkegaard ne sugerează faptul că de îndată ce păcatul originar este intuit, individul va rămâne în păcat. Cele două forme ale sale sunt anxietatea de rău și anxietatea de bine (demonicul). Robia păcatului este o relație neliberă față de rău, în timp ce

demonicul este relația neliberă față de bine (Kierkegaard, 1844/1998, p. 162). Trebuie să notăm faptul că filosoful danez acordă mult mai mult spațiu de lucru anxietății de bine, demonicului, poate tocmai fiindcă această formă este cea mai intensă – cea mai agoniacă am putea spune sau, într-un limbaj psihiatric – și ar reveni unei anxietăți catatonice.

Demonicul poate fi privit din punct de vedere estetic-metafizic. Fenomenul se încadrează sub categoria de nenorocire și de soartă, putând fi privit cu faptul de a te naște debil mintal, ne spune Kierkegaard, fenomen față de care avem o atitudine compătimitoare. Dacă demonicul ar fi o soartă, oricine ar putea avea parte de el (Kierkegaard, 1844/1998, pp. 162-163). Demonicul a mai fost privit în istorie, dar și judecat din punct de vedere etic, drept ceva care relevă de un punct de vedere medical. Demonicul are o anvergură mult mai mare deoarece omul este o sinteză de suflet și spirit, iar orice tulburare a unuia dintre componentele cheie, conduce la o tulburare a celorlalte și deci a întregului.

Demonicul este anxietate de bine. Libertatea este instituită ca nelibertate pentru că a fost pierdută. Posibilitatea libertății este, și aici, anxietatea. Demonicul este nelibertatea care se închide în sine. Prin urmare, demonicul este închidere în sine, ceea ce ni se revelează acum aproape involuntar. Închiderea în sine poate fi înțeleasă și prin mușenie (p. 165). În acest context, Kierkegaard anticipatează tradiția psihiatrică contemporană atunci când constată că demonicul, pe care îl putem compara cu psihoticul, devine periculos tocmai atunci când tace (și face!), observație consemnată și de psihanaliza lacaniană.

Martin Heidegger declară din capul locului, atât în *Ființă și Timp* cât și în *Scrisoarea despre umanism* sau în *Despre esență adevărului* (Heidegger, 1988, p. 131), că *Dasein*-ul trebuie înțeles ontologic prin conceptul de deschidere. Acest loc de deschidere este punctul în care, se înscrive ființă însăși. Locul de deschidere trebuie înțeles ca *Lichtung*, un loc de deschidere-luminătoare a ființei. Or, putem sugera că în cazul demonicului, al închiderii de sine, contactul cu *Lichtung*-ul, cu locul privilegiat de deschidere luminătoare a ființei este pierdut. Bineînțeles, în sensul unei transgresioni, aş explicitații acestui concept kierkegaardian prin prisma ontologiei fundamentale heideggeriene.

Revenind la închidere și la demonic, aflăm că atunci când libertatea se atinge de închiderea de sine, aceasta devine anxioasă. Ajungem în cele ce urmează la un punct nodal al analizei noastre, punct susceptibil de interpretări inclusiv psihanalitice, care susține că particularitatea anxietății demonice se caracterizează prin faptul că demonicul posedă două voințe: o voință care tinde spre revelarea de sine, cealaltă, care tinde spre închiderea în sine. Cele două voințe pot fi explicate și prin pendularea continuă a lui Hamlet între nebunie și normalitate, o nebunie de nord-nord-vest, cum susține Ileana Mălăncioiu (2013). Într-un limbaj psihanalitic freudian, putem afirma că tendința refuzată se opune tendinței refuzatoare, din conflictul celor două rezultând anxietatea psihică. Închiderea în sine este revelare involuntară, întoarcere a refuzului într-un limbaj psihanalitic.

Demonicul este deodată-le, instantaneul. Să nu uităm că, în cadrul analizei sale, Kierkegaard amorsează sau mai bine zis reamorsează o temă de inspirație paulinică, anume cea a clipei, și anume, în calitatea ei e moment oportun, adică de *kairos*. Analiza sa pornește de la premisa că sinele este, astfel, o sinteză dintre etern și temporar, iar punctul nodal de legătură între cele două extreme ar fi, corespunzător spiritului, tocmai clipa. În acest sens am putea înțelege demonicul drept deodată-le, în sensul platonicianului *exaiphnes*. Pe de altă parte, deodată-le este o expresie legată de alt aspect al închiderii în sine, adaugă poetul religiosului. Analogia noastră cu psihiatriea se pare că nu rezistă în cazul lui Kierkegaard, deoarece el susține că, dacă demonicul ar fi fost ceva somatic, clinic, acesta nu ar mai fi fost niciodată instantaneu.

Instantaneul deurge, aidoma demonicului, din anxietatea de bine. Binele înseamnă aici continuitate deoarece prima expresie a măntuirii este continuitatea, or, clipa unică, deodată-le ieșe din succesiunea de acumuri ale înțelegerei natural-aristotelice a timpului, criticată și de

Martin Heidegger. În raport cu conținutul în sine, deodată-le poate însemna groaznicul, deși efectul lui poate să pară observatorului drept comic. În privința aceasta, fiecare individualitate își are porția ei de instantaneitate, la fel cum fiecare individualitate își are porția ei de idei fixe (Kierkegaard, 1844/1998, p. 175).

Demonicul este și lipsa de conținut, adică plictisul. Am putea deci vorbi inclusiv de o plictiseală demonică, temă care va fi analizată și de Heidegger, în *Conceptele fundamentale ale metafizicii* (1928/2019, p. 118). Să mai observăm, în continuare, că plictiseala demonică este și marca melancoliei hamletiene. Kierkegaard ne atrage atenția, în *Boala de moarte* (1849/2006), asupra fanteziei care apare în urma plictiselii și care face ca lucrurile să pară mai mari decât sunt (p. 73). Fantezia lui Hamlet ajunge la mărimi insurmontabile dar și insuportabil de îndurat pentru conștiința umană, ceea ce conduce la nebunie. Kierkegaard se înscrive astfel pe linia lui Blaise Pascal, cel din *Cugetări*, unde imaginația este definită ca un rău imanent. Din punct de vedere estetic, demonicul poate fi înțeles drept mimetic. Lipsa de conținut, plictisul sunt și ele o formă a închiderii în sine.

Noi am asociat demonicul cu o anxietate clinică deoarece Kierkegaard susține în capitolul referitor la libertatea pierdută din punct de vedere somato-psihic că sensibilitatea surescitată, ipohondria rezistentă, isteria², toate acestea ar putea fi doar niște simple fațete ale demonicului. Anxioșii demonici se agață unii de alții mai puternic decât în cea mai fraternă prietenie, susținându-se reciproc. Sociabilitatea este, și ea, o consecință a prezenței demonicului. Un demonism pur mimetic, care aduce oamenii „împreună”, un veritabil precursor al viitoarei idei girardiene de dorință mimetică.

Martin Heidegger constată, la rându-i, aceeași problema pe care a observat-o Kierkegaard, și anume că în limbajul comun nu se distinge între angoasă de frică. Să ne amintim doar că, pe vremea lui Kant și Hegel, cele două însemnau unul și același lucru. Interpretarea friciei ca situație afectivă fundamentală a revelat faptul că ne este de fiecare dată frică de o anume ființare intramundană care amenință să ne pericliteze existența: ursul cu care ne-am întâlnit în pădure, de pildă. Ființarea intramundană intră în proximitatea noastră venind dintr-o zonă bine determinată, încât prima noastră reacție este constituită de o formă de retragere la sesizarea pericolului imminent ce se apropie de noi. Fuga pricinuită de frică nu are cătuși de puțin caracterul unei returnări radicale și aceasta din cauza faptului că returnarea se confruntă direct cu ființarea intramundană, contopindu-se cu ea. Dimpotrivă, returnarea pe care o aduce cu sine nu returnarea ci cădere se întemeiază în angoasă, care la rândul ei, face posibilă frica. Pe scurt, angoasa este condiția de posibilitate pentru a simți orice fel de frică.

Lucrul în fața căruia survine angoasa nu reprezintă deci o ființare intramundană. De aceea el nu poate avea vreo menire funcțională. Amenințarea nu are caracterul unei capacitați de a produce daune determinate care îl lovesc pe cel amenințat într-o privință la fel de determinată și care vizează o anumită putință de a fi. Nedeterminare de fond are rolul precis de a accentua faptul că ființarea intramundană care ne amenință nu este relevantă. Nimic din ceea ce, în interiorul lumii, este simplu-prezent sau se află la îndemână – *zuhandene* - nu poate funcționa în calitate de lucru de care angoasa se angoasează, pentru a spune astfel. Într-o situație angoasantă, noi nu întâlnim cutare sau cutare lucru care, fie el amenințător, care are doar o destinație funcțională (Heidegger, 1927/2003, p. 252).

De aceea angoasa nu privește un aici sau un acolo determinate, din care amenințătorul să se apropie. Lucrul în fața căruia survine angoasa este caracterizat prin aceea că

² Să nu uităm că în *Sau-Sau* melancolia este numită isteria spiritului.

amenințătorul nu este, de fapt, nicăieri. Angoasa nu știe lucrul de care se angoasează, asemenea lui Macbeth. De aceea, ceea ce amenință nici nu se poate apropiă de proximitatea noastră dintr-o direcție anume, el este deja aici și totuși nicăieri, atât de aproape încât rămânem întuitori, respirația ni se taie, și totuși (nu) este nicăieri. Am putea deja spune că, în acest punct, Heidegger anticipatează conceptualul lui Marc Richir de prezență fără prezent asignabil, concept la care fenomenologul francez ajunge în urmă sondării celei de a treia reducții fenomenologice, derivat probabil și conceptual lacanian de lipsă a lipsei.

Acel nimic și nicăieri devine, ce-i drept, manifest prin chiar lucrul în fața căruia survine angoasa este chiar lumea ca atare, care nu este un lucru. Totala nesemnificativitate care se face cunoscută prin nimic și nicăieri nu înseamnă că lumea este absentă ci că ființarea intramundană este în ea însăși atât de lipsită de importanță, încât, pe baza acestei nesemnificativități a ceea ce este înlăuntrul lumii, doar lumea în mundaneitatea ei pare că este cea care se "impune". Când angoasa se stinge, după cum am precizat deja, avem obiceiul de a spune că nu a fost nimic – *the rest is silence* al lui Hamlet. Această afirmație provine din viața cotidiană și are rolul de a întări teza conform căreia obiectul angoasei este nemicul. Lucrul de care angoasa se angoasează nu este nemic de ordinul ființării la îndemână, intramundană. Lucrul de care angoasa se angoasează este tocmai faptul de a fi în lume.

Pentru Heidegger, faptul de a se angoasa deschide în chip originar și direct lumea ca lume. Lucrul de care angoasa se angoasează nu este un fel de a fi determinat sau o posibilitate determinată a *Dasein*-ului. Angoasa aduce *Dasein*-ul în fața faptului de a fi liber pentru autenticitatea ființei sale, ca posibilitate care este el însuși, "din capul locului". Însă, în același timp angoasa este, încă o dată, ființa căreia *Dasein*-ul îi este remis ca simplu fapt de a fi în lume (Heidegger, 1927/2003, p. 254).

Faptul de a te angoasa este un mod fundamental al faptului de a fi în lume. Angoasa individualizează astfel *Dasein*-ul. În cadrul fenomenului angoasei nu ne simțim în largul nostru, ne simțim oarecum straniu. Acest straniu este specific aceluia nemic și nicăieri al angoasei. Să ne reamintim aici de modalitatea de tematizare kierkegaardiană a straniului, în cadrul căreia se susține că angoasa este o simpatie antipatică și o antipatie simpanică. În acest context, Macbeth este din nou exemplar. Stranietațea semnifică, de asemenea, faptul de a nu te afla „acasă”. Angoasa recuperează *Dasein*-ul din contopirea cu lumea sub dominația căreia el a căzut. Familiaritatea cotidiană se spulberă. *Dasein*-ul este individualizat în chiar sensul faptului de a fi în lume. Faptul de a sălășlui îmbracă modul existențial al ne-aflării acasă. Aceasta este, după Heidegger, sensul stranietății, fenomen tratat și de către Sigmund Freud într-un eseu despre E.T.A. Hoffmann (OE 10), pomenit mai sus. Un alt exemplu de stranietate este descris de Freud în punctul în care îl menționează implicit pe Poe, cel din *Îngropat de viu*. Pentru Freud faptul de a fi îngropat de viu reprezintă dorința de reîntoarcere în pântecele matern.

Din punct de vedere existențial-ontologic, stranietațea este amenințarea care atinge *Dasein*-ul pornind de la el însuși. Faptul de a fi în lume, aparent linistitor și familiar, este de fapt un mod al stranietății *Dasein*-ului însuși. Numai pentru că *Dasein*-ul se angoasează în temeiul ființei sale este posibilă declanșarea componentei fizioleice a angoasei. În angoasă rezidă, prin urmare, posibilitatea unei deschideri privilegiate tocmai pentru că ea individualizează *Dasein*-ul (Heidegger, 1927/2003, pp. 257-258).

Putem concluzia succint prin faptul că încercarea noastră de a cerceta asemănările și deosebirile dintre concepțiile celor doi gânditori se bazează pe faptul că problematizările conceptualui de anxietate devin teme recurente în operele lor. Într-adevăr, problema anxietății l-a preocupat pe Kierkegaard încă în operele sale cele mai timpurii. O va spune chiar el în textul retrospectiv care este *Sau-Sau*, text care tematizează pentru prima oară anxietatea în legătură cu analiza capodoperei lui Sofocle, *Antigona*, demers inițiat deja de Hegel și continuat de Lacan (1960/1997, p. 243). Această temă îl va obseda pe danez până la moartea

sa dat fiind faptul că el consideră că anxietatea și disperarea ca fiind cele două condiții esențiale și necesare ale vieții creștinului. În cazul lui Heidegger, amorsarea problemei anxietății ține de scriserile sale timpurii, în special în *Conceptul de Timp* (1924/2000) și *În prolegomene la istoria conceptului de timp* (1925/2005), care reprezintă primele încercări de schițare a ceea ce avea să se transforme, în 1927, în *Ființă și Timp*. Anxietatea apare, de asemenea, în *Ce este metafizica?*, text acuzat adesea de nihilism, dar care are de fapt rolul de a continua în mod firesc analitica existențială începută în *Ființă și Timp*. În final, pentru a circumscrie mai clar limitele prezentei analize, menționăm aici analogiile posibile cu alți autori de orientare existențială, dar și cu fenomenologii care au pus problema anxietății cum ar fi Sartre, Tillich sau Scheler.

Trecând în cele ce urmează la tematizarea propriu-zisă a melancoliei hamletiene și a celei kierkegaardiene, ne vom opri asupra a două surse principale. Prima se referă la cartea lui Foucault despre nebunie, care prezintă într-un capitol dedicat nebuniei în epoca clasică modul în care era aceasta văzută atunci precum și caracteristicilor sale principale. Toate asta ne vor servi drept sprijin pentru înțelegerea melancoliei hamletiene. Al doilea mod de a analiza melancolia este mai degrabă creativ decât teoretic și constă în analiza melancoliei hamletiene din perspectiva conceptualui de disperare kierkegaardiană. Să începem, aşadar, cu contextualizarea melancoliei hamletiene prin lenta foucauldiană.

În secolul XVI, noțiunea de melancolie era prinsă între definirea ei prin simptome și un anume principiu de explicare ascuns în însuși termenul care o desemnează. În privința simptomelor, găsim toate ideile delirante pe care un individ le poate formula despre el însuși, în sensul că unii melancolici cred, de exemplu, că sunt animale, alții că sunt vase de sticlă, alții se tem de moarte și sfârșesc uneori prin a se sinucide (Foucault, 1972/2005, p. 248). Această preocupare constantă privitoare la fenomenul morții este simptomatică în cazul lui Hamlet, care ilustrează o autentică ființă într-o moarte, anticipând astfel perspectiva heideggeriană.

Sydenham atrage atenția asupra faptului că melancolicii sunt uneori oameni cumpătați și cu bun-simț, care au o forță de pătrundere și o agerime extraordinară, precum Hamlet. Chiar Aristotel afirmă că melancolicii au mai multă minte decât ceilalți oameni. Cazul lui Kierkegaard, desigur, pe care dorim să îl aprofundăm în continuare, fiind simptomatic.

În epoca studiată de Foucault, se consideră că melancolicul are toate simțurile pervertite de o umoare melancolică răspândită în creier, delirul parțial fiind legat de bila neagră. De unde și tendința lui Hamlet pentru morbid, care se juxtapune cu această psihopatologie.

Boerhaave definește melancolia ca un delir lung – ilustrat, am putea spune în chip poetic, prin celebrele soliloquii hamletiene – în care cuvintele par aruncate în aer, ridicând, astfel, niște probleme fundamentale. Un mod îndărătnic și fără de febră, prin care bolnavul este preocupat de gânduri obsesionale: *to be or not to be*. Dufour, în schimb, va pune accentul în definiția sa pe particularitățile tristeții și rolului ei de a explica caracterul specific delirului. Melancolicii iubesc singurătatea și fug de companie. În acest sens, este simptomatic dolul pe care l-a resimțit Kierkegaard după moartea mamei sale, timp în care a rătăcit, singur, prin păduri. În cazul lui Hamlet, singurătatea se consolidează prin faptul că unicul lui aghiotant este înțeleptul Horațiu, voce a rațiunii sale.

Foucault precizează că, până la începutul secolului XVII, dezbaterea asupra melancoliei a rămas fixată în tradiția celor patru umori și a capacităților sale esențiale. Foarte interesant, pentru Fernel, umoarea melancolică ar fi înrudită cu pământul și cu toamna, fiind severă consistentă, rece și uscată a temperamentului. În cazul melancoliei, cauzalitatea substanțelor este din ce în ce mai des înlocuită cu transmiterea unor calități care, fără nici un ajutor, trec în mod imediat de la corp la suflet, de la umoare la idei, de la organe la comportament (Foucault 1972/2005, p. 249).

Există, dincolo de această mecanică a calităților, o dinamică proprie unei forțe care insistă în fiecare dintre acestea. Astfel, frigul și uscăciunea pot intra în conflict cu temperamentalul, din această opozиie născându-se primele semne de melancolie. Prin analogie, intensitatea melancoliei va fi direct proporțională cu lupta dintre cele două instanțe.

Detaliul interesant pe care îl aflăm în continuare este că acest conflict poate să apară în chiar interiorul unei calități: o calitate se poate modifica ea însăși în dezvoltarea sa, devenind astfel contrariul a ceea ce era. Există, sugerează Foucault, un fel de dialectică a calității care, liberă de orice constrângere substanțială, de orice atribuire primitivă, înaintea, paradoxal, prin răsturnări și contradicții. În sfârșit, calitățile pot fi modificate de accidente, circumstanțe, condițiile vieții, în sensul că o ființă uscată și rece poate deveni caldă și umedă dacă felul său de a trăi o îndeamnă în această direcție (Foucault, 1972/2005, p. 250). Acest joc dintre cald și umed este simptomatic pentru clipele de ne bunie ale lui Hamlet, dar și pentru cele de luciditate.

Eliberate de suportul substanțial în care rămăseseră prizoniere, calitățile vor putea juca un rol organizator și integrator în conceptul de melancolie. Pe de o parte, ele vor decupa, dintre simptome și manifestări, un anumit profil al tristeții, al posomorellii, al încetinelii, al imobilității, al plăcăselii demonice, am putea spune, folosindu-ne, și aici, de formula kierkegaardiană. Pe de altă parte, ele vor contura un suport cauzal care nu va mai releva de fiziologia unei umori ci de patologia unei idei, a unei temeri, a unei terori precum dilema existențială și răzbunarea pe care Hamlet încearcă să o dezamorseze prin ezitările sale, inspirate de idealuri umaniste³. Unitatea morbidă nu este definită pornind de la semnale observate sau de la cauzele presupuse ci undeva, la jumătatea drumului. Deasupra unora și a altora, este perceptată o anumită coerentă calitativă, care își are propriile sale legi de transmitere, de dezvoltare și de transformare.

Foucault sugerează că, în cazul lui Willis, explicația melancoliei este împrumutată în întregime din lumea animală, însotită de niște proprietăți mecanice, și anume, în sensul în care Descartes spunea ca animalul este un *automaton*. Melancolia este, pentru el, o ne bunie fără febră sau o furie însotită de teamă și de tristețe.angoasa dulce este, în acest sens, simptomatică la Hamlet. În măsura în care este un delir, originea sa rezidă într-o dizarmonie la nivelul spiritului sau la nivelul creierului. La nivelul spiritului, dezechilibrul poate fi explicat prin teoria kierkegaardiană a sinelui. Foucault se întrebă dacă această teamă și neliniște – anxietate, după Kierkegaard, care îi definește pe melancolici drept triști șimeticuși – poate fi explicată prin niște simple mișcări. Melancolia nu poate fi tratată ca o paralizie, o apoplexie, un vertij⁴ sau o convulsie. În fond, nici nu poate fi analizată ca simplă demență de vreme ce delirul melancolic presupune aceeași dezordine în mișcarea spiritelor. În melancolie, spiritele sunt antrenate de o agitație, o agitație slabă, însă, fără putere sau violență. O astfel de tulburare, comună tuturor delirurilor, nu poate produce la suprafața corpului nici mișcări violente, nici strigătele observate în fazele de manie sau de frenzie. Melancolia nu ajunge niciodată la furie ci la o ne bunie în limitele propriei sale neputințe.

Dacă ar trebui căutate motivul formal și cauzele materiale ale melancoliei, acestea s-ar afla în aburii prin care urcă săngele la creier și care ar fi degenerat într-o formă acidă și corozivă. În aparență, o întreagă melancolie a spiritelor, o întreagă chimie a umorilor ghidează

³ Kierkegaard a fost student la Wittemberg.

⁴ Conform ediției Hong, Kierkegaard trebuia să mai adauge în *Boala de moarte* un capitol despre amețelă și vertij.

analiza lui Willis. De fapt, firul lui director este asigurat mai ales de calitățile imediate ale răului melancolic, anume de o deriziune neputincioasă și apoi de această umbră a spiritului, cu asprimea ei acidă, care corodează inima și gândirea. Chimia acizilor nu este o explicație a simptomelor ci mai degrabă o opțiune calitativă, o întreagă fenomenologie a experienței melancolice (Foucault, 1972/2005, p. 252).

Șaptezeci de ani mai târziu, spiritele animale și-au pierdut din prestigiul lor științific în favoarea investigării elementelor lichide și solide ale corpului. Creierul era considerat sediul tuturor maladiilor de tipul melancoliei sau maniei. Aici, în creier, se considera că a fixat Creatorul sufletul, spiritul, geniul, imaginația, memoria și toate senzațiile. Toate aceste funcții vor fi schimbate și pervertite, chiar diminuate și distruse dacă săngele și umorile care se întâmplă să păcătuască în cantitate și în calitate nu sunt duse la creier într-un mod uniform și temperat. Căci ele pot circula cu violentă și impetuozitate (manie) sau, dimpotrivă, să se miște foarte lent, greoi, lenevind. Tocmai această curgere leneșă, aceste vase obturate, acest sânge gros și încărcat pe care inima se străduiește să-l răspândească în organism și care pătrunde cu greutate în arteriolele atât de fine ale creierului (unde circulația trebuie să fie foarte rapidă pentru a menține mișarea gândirii), tocmai această aglomerație supărătoare explică melancolia.

Pentru Lorry, cele două importante forme de explicație medicală, prin solide și prin fluide, se juxtapun și, sfârșind prin a se despărți, permit distincția între cele două feluri de melancolie. Cea care își găsește originea în solide este melancolia nervoasă, aceasta fiind o senzație deosebit de puternică, care zdruncină fibrele care o primesc. Ca urmare, tensiunea crește în celealte fibre, care devin mai rigide și totodată susceptibile să vibreze mai mult. Dar senzația poate să se accentueze, iar atunci tensiunea devine atât de mare în celealte fibre încât acestea nu mai sunt capabile să vibreze. Starea lor de rigiditate fiind aşa de mare, ea oprește curgerea săngelui și imobilizează spiritele animale. Pe scurt, melancolia s-a instalat deja.

În cealaltă formă de melancolie, cea lichidă, umorile sunt impregnate de bilă, ele devenind mai dense. Încărcat cu aceste umori, săngele se îngreunează și stagnează în meninge până când comprimă organele principale ale sistemului nervos. Melancolia hamletiană aparține primei categorii, celei care își are originea în solide, Hamlet fiind înfierbântat de-a lungul piesei de conflictele inimii sale împărțite, care îi spune simultan să se răzbune, ca, mai apoi, acestea să fie estompate de idealurile sale umanist-creștine. Este conflictul care provoacă și dilemele sale existențiale (Shakespeare, OC 2).

Rigiditatea fibrei nu mai reprezintă, în acest caz, decât consecința unui fenomen pur umoral. Deși Lorry distinge cele două melancolii, de fapt este vorba despre același ansamblu de calități care asigură melancoliei unitatea sa reală, depliată succesiv în două sisteme explicative. Numai edificiul teoretic s-a dedublat, fondul calitativ de experiență rămânând același (Foucault, 1972/2005, p. 253).

Unitatea simbolică formată de lâncezeala fluidelor, de întunecarea spiritelor animale și de umbra crepusculară pe care o răspândesc asupra imaginilor lucrurilor, de vâscositatea unui sânge care se târâște cu greu în vase, de îngroșarea aburilor deveniți negricioși, vătămători și înțepători, de funcții viscerale, care se văd încetinite și parcă încleiate, această unitate mai degrabă sensibilă decât conceptuală sau teoretică îi dă melancoliei marca proprie.

Travaliul teoretic, mai mult decât simpla observație fidelă, reorganizează ansamblul semnelor și modul de apariție al melancoliei. Tema delirului parțial dispără din ce în ce mai mult ca simptom major al melancolicilor în favoarea unor date calitative precum tristețea, amărăciunea, gustul singurății, imobilitatea. Acest delir constituie tocmai alternanța stărilor sufletești ale lui Hamlet, inima sa împărțită. Astfel, la sfârșitul secolului XVIII vor fi cu ușurință clasificate ca melancolie nebunii fără delir, dar caracterizate de inerție, disperare, de un fel de stufoare posomorâtă.

În dicționarul lui James, deja, este vorba de o melancolie apoplectică, fără idei delirante, în care bolnavii nu vor să coboare din pat, nu merg decât atunci când sunt constrânși de prieteni sau de cei care îi servesc. Acești melancolici nu evită oamenii, însă par să nu fie atenți la ceea ce li se spune, pentru că nu răspund niciodată. Dacă în acest caz imobilitatea și linistea prevalează și determină diagnosticul melancoliei, există subiecți la care nu se observă decât amărăciune, lâncezeală și gust al izolării. Agitația lor nu trebuie să producă iluzii, nici să permită o grăbită identificare a maniei (p. 253).

După cum am anunțat, ne vom folosi de capitolul din *Boala de moarte* a lui Kierkegaard, dedicat formelor acestei boli, adică ale disperării, pentru a putea amorsa problema melancoliei hamletiene. Cu siguranță Kierkegaard a fost conștient atunci când a ales titlul cărții că pe lângă referința evidentă la Lazar, expresiile care desemnează boala din tragedia lui Shakespeare sunt foarte numeroase, aşa cum observă Papahagi (2021). O situație similară ar fi putut să aibă loc și în cazul *Faptele iubirii*, în sensul în care danezul i-a dat titlul în conformitate cu faptele apostolilor, dar în același timp penultimul capitol, despre iubirea celui mort, ne oferă o cheie de interpretare a tragediei celor doi îndrăgostiți din Verona. De asemenea, Shakespeare a scris o comedie care se intitulează *Love Labour's Lost*, care anticipă *Faptele iubirii*.

În primul rând, Hamlet se încadrează, în opinia noastră, în particularităile disperării infinității, în absența finitudinii. Aflăm despre această boală că disperarea infinității este tot una cu fantasticul și cu nemărginitul. Disperarea necesității este, desigur, absența posibilității. Hamlet se simte de aceea vinovat și angoasat fiindcă educația sa umanism-creștină nu îi oferă posibilitatea de a se răzbuna pe Claudius. Putem spune, în acest sens, că el refuliază de fapt sentimentele sale față de regicid, rezultat care va contribui la disperarea și la nebunia/melancolia acestuia. Aflăm în acest fel că posibilitatea sa unică, în sens heideggerian, este salvarea, iar de cum găsește această posibilitate, disperatul își regăsește sufletul și învie. Într-adevăr, a fi lipsit de a această posibilitate este ca și cum nu ai avea aer. Fatalismul destinului hamletian este cel care va duce în final la scena din ultimul act, în care aproape toate personajele vor mori.

Fantasticul este legat de fantezie, facultate foarte prezentă în cazul lui Hamlet. Fantasticul este sălașul reflecției, dar oare nu tocmai conștiința reflexivă produce tragedia lui Hamlet, faptul că el conștientizează tot ce se întâmplă în jurul lui cu o acuratețe psihologică nemăsurată? Că el vede adevarata latură a existenței și cauza care îi va pune capăt viații? Fantasticul se manifestă la Hamlet și prin excesele sale de nebunie, în care intensitatea conștiinței ajunge la mărimi de neînchipuit și care dau naștere celebrelor sale solilocii. Disperarea lui Hamlet constă tocmai în faptul că, odată cu fantasticul și cu reflexivitatea, adică cu nebunia, el merge atât de departe în abisurile conștiinței și ale meditației încât uită că are un sine. Alte două consecințe ale fantasticului ar fi “infinitizarea” abstractă, izolarea abstractă. Paradoxul eroului shakespearean constă tocmai în faptul că fantasticul, reflexivitatea duc la nebunie. Or, nebunul care constată că e nebun, se presupune că este deja vindecat. Măcar parțial.

Din punctul de vedere al modului în care este determinată disperarea în raport cu conștiința, cu nivelul intensității ei, afirmația conform căreia cu cât avem mai multă conștiință cu atât mai multă disperare vom simți, este mai mult decât valabilă în cazul tragediei lui Hamlet, aceasta fiind un leitmotiv, dacă nu chiar un posibil *motto* al piesei.

În cele ce urmează ne vom îndrepta cu pași înceții spre analiza melancoliei kierkegaardiene, a cauzelor și a manifestărilor acesteia, dar și asupra motivelor expuse în opera danezului care sunt legate de isteria spiritului.

Cu subtilitatea sa de neegalat, Kierkegaard face un fel de mărturisire cu caracter auto-biografic despre ceea ce avea să fie numita propria lui melancolie. E vorba de *Frică și Cutremur*, carte, și ea, cu caracter auto-biografic. Mulți exegeti au speculat că această cărtulie

se referă de fapt la relația sa cu Regine Olsen. Întoarcerea de situație constă, însă, în faptul că danezul poate fi portretizat și ca Avraam, dar și ca Isaac. Vom cita în continuare pasajul care menționează după noi melancolia lui Kierkegaard într-o fază incipientă, pasaj care este în același timp și un elogiu al lui Shakespeare, menit a se integra organic în totalitatea cărții:

*Mulțumescu-ți fie, mare Shakespeare, care poți spune totul, absolut totul
așa cum e în realitate! Dar de ce n-ai vorbit niciodată de această tortură?⁵
Ai păstrat-oare numai pentru tine-precum îndrăgostitul care nu-și poate
auzi numele rostit de altcineva? Căci poetul capătă puterea cu preful unui
mic secret, pe care nu-l poate dezvălu. Dar poetul nu este un apostol, el
alungă diavolul numai prin puterea diavolului.*” (Kierkegaard, 1843/2002,
p. 127)

Acest mic secret pe care îl invocă Kierkegaard se referă bineînțeles la inițierea sa într-o casă de toleranță la o vârstă fragedă, vizită de care danezul se temea că s-ar fi putut sonda cu apariția unei noi ființe umane pe lumea aceasta. Să nu uităm că danezul se considera în însemnările de jurnal din jurul anului 1849, anul *Bolii de moarte*, un fel de poet, unul chiar al religiosului, și că tocmai acest secret îl face să poată vorbi despre orice, numai despre aşchia lui din carne nu, decât într-un mod obnubilat, bineînțeles.

Literatura consacrată patologiei autorului *Conceptului de anxietate* comportă toate variantele posibile, de la analiza simplistă a aşchiei din carne (pauline), de care susferea, interpretată ca supralicitare a sensului ei sexual, la trivialitatea întrebării dacă el însuși era nebun. Kierkegaard a pus punctul pe *i* separând apele în ceea ce privește ezitările psihiatrilor danezi, aflați în dificultatea de a tranșa între melancolie, schizofrenie, paranoia senzitivă sau melancolie al cărei secret ar fi tot schizofrenia.

Danezul însuși afirma într-o notă din jurnal că nu a putut niciodată dispune de sine din cauza acestei nefericite melancolii, care a frizat, la un moment dat, un fel de nebunie parțială. El știa mai bine decât oricine că opera sa a izvorât dintr-o irezistibilă nevoie interioară⁶, fiind singura posibilitate oferită unui melancolic profund umilit.

Tot el afirmă că, timp de mulți ani, melancolia l-a făcut să nu-și poată spuna “Tu” sieși, și că întră melancolie și acest “Tu” se afla o întreagă lume imaginată, epuizată de pseudonime. Putem observa, în continuare, cum atestarea din jurnalul lui Kierkegaard confirmă faptul că inclusiv comunicarea indirectă, specifică primei perioade a creației, cea din anii 1843-1846, este rodul melancoliei. Această incapacitate de a-și spune “Tu” reprezintă, după noi, incapacitatea de a lua distanță față de sine, incapacitatea de a se privi ca o persoană (ca unicitate), melancolicul preferând, după o expresie preluată din Pavel, să se vadă ca un gunoi al lumii. Am putea vorbi aici despre carența egoului și despre reconstrucția acestuia, pe care campionul existenței o definește afirmând despre sine că formele existenței sale personale corespund diverselor forme ale producției autorului.

Psihanalistul care face apel la teza lacaniană a salvării prin operă nu trebuie să se supraestimeze. Autorul știa prea bine că a fi *Forfatter*, cuvânt ce provine din prefixul *for* și din substantivul *fatter*, tată, este o variantă a paternității. Autorul, la fel ca “autorul” vieții unui copil este cel care concepe. Scriitorul se definește, desigur, prin opera lui, dar scriitorul are aici mai degrabă dimensiunea de autor, de tată, de cel care concepe. Pseudonimele au epuizat imaginarul semnificației infamiei, al dispariției, dar producția autorului a rămas

⁵ Adică ordalia lui Avraam.

⁶ Același motiv/ cauză apare și în opera lui Emil Cioran, un alt melancolic.

adeseori marcată de moartea unui subiect, o moarte care se eternizează (Ciomoș; Turcanu, 2017, p. 89), ca în cazul bolii de moarte, care oferă varianta kierkegaardiană a conceptului de agonie și a morții fără de moarte.

Lacan afirmă despre *Conceptul de anxietate* următoarele:

“nu știu dacă se poate sesiza întru totul îndrăzneala cu care abordează Kierkegaard conceptul de angoasă; ce altceva ar putea însemna aceasta decât a afirma: sau există funcția conceptului conform lui Hegel, adică undeava o priză veritabilă asupra realului la modul simbolic, sau singura priză pe care o avem [asupra realului] – iar aici suntem obligați să alegem -, este cea pe care ne-o oferă angoasa, unică aprehensiune definitivă și ca atare a oricărei realități” (*Ibidem*).

O explicație se cere inserată în comentariul lui Lacan. Psihanalistul francez opune aici conceptul și capturarea sa, priza sa, atât prin intermediul raționalului, în sensul hegelian al termenului, respectiv, prin acela al simbolului (în termeni lacanieni), cât și prin priza veritabilă asupra realului, la Hegel. Melancolia autorului *Conceptului de anxietate* nu joacă un rol minor în această alternativă, definită ca atare de Lacan. El merge chiar până la a-l pune pe marele danez într-o poziție de alternativă în raport cu cea a lui Hegel, marcând astfel ponderea pe care Lacan voia să o acorde, în anii 1962-1963, autorului *Bolii de moarte*.

Lucrarea lui Kierkegaard despre disperare se înscrie, fără o diferență notabilă, în tradiția evanghelică de la care el împrumută expresia apostolului Ioan, legată de boala spre moarte a lui Lazăr. Melancolia religioasă pune astfel în scenă Cauza, Lucrul, *das Ding*, definit sub formă de Dumnezeu, și, ca orice melancolie, îi permite să se înscrie în ceea ce Lacan avea să afirme la Louvain espres un celebru text freudian – *Doliu și melancolie* (OE 3) –, și anume că obiectul *a* (cel al dorinței) este, de fapt, invenția lui Freud și că el însuși nu a făcut altceva decât să-l dezgroape din acest text.

Kierkegaard este un adept al ideii că tristețea constituie un păcat, concepție patristică pe care Lacan o reia, la rându-i, surprinzându-și astfel cititorul în *Télévision* atunci când afirmă că, dacă vechii moraliști plasează *tristitia* printre cele șapte păcate capitale, aceasta constituise deja esența unei vizinii mai profunde asupra naturii umane la Isidor din Sevilla, bunăoară. Vinovat, fătarnic, depravat, lepros, acestea sunt autoreproșurile care abundă în textul care comentează ruptura de Regine, unde este vorba mereu despre rolul pe care Kierkegaard îl atribuie reflecției. Tocmai acest rol, definit ca acela al derizorului, asigură cel mai bine statutul de lașitate al melancolicului din iubire (Ciomoș; Turcanu, 2007, pp.95-96).

Mai aflăm din acest articol că melancolia lui Kierkegaard s-ar trage, așa cum am precizat mai sus, dintr-un episodul tinereții sale când a frecventat o casă de toleranță. În acest sens, reflecțiile din jurnalul său sunt conclucente. Kierkegaard afirmă că posibilitatea existenței pe lume a unei ființe căreia el să îi fi dat viață îl bulversa profund, chinuindu-l zi și noapte.

Melancolia din iubire a lui Søren este conformă cu tradiția iubirii creștine. Lacan susține despre *Faptele iubirii* că ea reprezintă o veritabilă paradigmă. În această lucrare – una de cuvântările creștine, cum o numește danezul – apare și un capitol, aparent bulversant, în care se susține că aproapele trebuie iubit în același mod în care este iubit mortul, adică fără egoism, gratis și plin de credință. Chiar și Adorno, care a scris o carte despre stadiul estetic la danez, dezvoltă o teorie asupra iubirii în viziniunea acestui autor. Pentru Adorno, iubirea este rezultatul unei porunci creștine, ea conduce la absența oricărei predilecții, iar obiectul iubirii devine oarecum indiferent. Filosoful se poziționează de partea criticii freudiene, pe care o și reia. Această iubire care nu alege este în fond călăuzită de deplasarea lui *credo qui absurdum* al lui Tertulian până la un *amo quia absurdum*, comițând, în acest fel, o nedreptate față de obiectul său.

Șocul și în același timp miza acestei cărți apar semnalate într-unul dintre ultimele capitole ale sale unde Kierkegaard, care semnează de data aceasta cartea cu propriul nume, ne spune că iubirea trebuie să funcționeze față de toți oamenii ca și cum ei ar fi morți. Nimic mai exact ca această afirmație de vreme ce melancolia celui care își dorea un *paranecroi* drept cititor are cu siguranță și sensul promovării unei iubiri ca fiind moartă. E vorba în cazul acesta de una dintre formele pe care le poate lua iubirea pentru mort a psihoticului. Lacan o abordează deja atunci când pornește de la distincția dintre iubirea extatică și iubirea fizică. Iubirea kierkegaardiană ține de faptul că, pentru psihotic, o relație amoroasă care îl aboilește ca subiect este posibilă în măsura în care ea admite o eterogenitate radicală a Celuilalt. Doar că o astfel de iubire este totodată o iubire moartă.

Deși aproape de critica lui Adorno, critica lui Lacan adusă iubirii creștine comportă trei mari dimensiuni: iubirea creștină, cea curtească, respectiv, masochismul. Folosindu-se de topica sa tripartită, psihanalistul francez consideră că în iubirea creștină simbolicul, adică iubirea divină, joacă rolul de intermediar între real, adică moarte, și imaginarul care este aici corpul (Ciomoș; Turcanu, 2017, p. 102). Când moștenirea de la tată este tocmai păcatul fiului, tatăl, mai exact Numele-Tatălui, întemeiază structura dorinței pe lege. Moștenirea pe care o are în vedere Kierkegaard vine de la tatăl său și coincide cu păcatul acestuia. Filosoful danez constată într-o notă de jurnal din 1838 că vârsta înaintată a tatălui său nu a fost o binecuvântare divină ci mai degrabă o osândă. Tatăl îi apare lui Kierkegaard ca un nefericit care va supraviețui tuturor morților din familie, ca o cruce pe mormântul tuturor speranțelor sale.

Într-adevăr, atunci când Kierkegaard s-a născut, tatăl său avea 56 de ani. Blestemul lui se trage din faptul că în timp ce, copil fiind, păzea oile în Jutlanda, suferind de singurătate și frig, dar și de foame, într-un acces extrem de disperare, s-a urcat pe o grămadă de pietre și l-a blestemat pe Dumnezeu pentru condiția lui precară. Un blestem asemănător celui din *Foamea* lui Hamsun. Pasajul este demn, am putea spune, de capitolul din *Frații Karamazov* care tratează despre durerea inocentului.

Interludiul intitulat *Visul lui Solomon din Stadii pe drumul vieții* (1845) face aluzie la această greșală a tatălui. Consecința păcatului ereditar este angoasa, la fel cum rezultă și din analiza textului din 1844. Pentru a sublinia măiestria cu care s-a definit în literatură păcatul, Kierkegaard citează în *Boala de moarte* un pasaj din *Macbeth*-ul lui Shakespeare din care rezultă că într-o oarecare măsură, păcatul se hrănește tot din păcat. O afirmație susținută și în demersul argumentativ din *Conceptul de anxietate*.

Evident că greșeala paternă a existat, dar într-o modalitate în care greșeala însăși nu apare. Absența ei folcluzivă îi permite, totuși, celui mai perspicace dintre anchetatorii sufletului de dinainte de Freud (așa îl numește Lacan pe Kierkegaard), să distingă între repetare și reminiscență. În acest fel, danezul se află pe linia genealogică directă pe care se va înscrie și psihanaliza lui Freud, respectiv cea a lui Lacan, și a felului în care vor defini ele compulzia sau automatismul de repetiție. Pentru Lacan, etalonul repetiției se găsește în huisare.

În subcapitolul dedicat „merencoliei”, mai aflăm că viața psihică a melancolicului se învârte în jurul mamei. Este, de aceea, semnificativ că primele episoade melancolice ale lui Kierkegaard au survenit în 1834, după moartea mamei sale. Nu există nici o însemnare care să se refere la ea în jurnalul acestuia⁷ și nici în opera sa. Lund, numele de familie al mamei lui

⁷ La fel cum în *Caietele* lui Cioran nu apar însemnări despre Simone Boué.

Kierkegaard înseamnă și boschet sau pădurice, iar danezul în atacurile sale de melancolie se urca în trăsură și cutreiera la nesfârșit pădurile din apropiere, probabil, inconștient, din dorința de a-și regăsi mama (p. 117).

Puteam concluziona, succint, că influența dramaturgului englez asupra acestui poet al religiosului este una profundă și organică dat fiind contextul cultural romantic care încerca să revalorizeze operele lui Shakespeare în spațiul cultural german, spațiu în care se înscrie și Kierkegaard însuși. El preia demonicul de la Shakespeare, construind adesea pe operele dramaturgului concepte originale. Viața lui pare să fie ocupată dintr-o tragedie shakespeareiană, iar estetica sa a suferit, și ea, influențele bardului din Avon, mai ales în ceea ce privește ironia și umorul.

BIBLIOGRAFIE

- Cheung, K. (1984). *Shakespeare and Kierkegaard: "Dread" in Macbeth*. *Shakespeare Quarterly*, 35(4), 430-439. doi:10.2307/2870162
- Ciomos, V. & Turcanu, R. (2017). „Nu e nebun cine vrea”. *Introducere în psihanaliza lacaniană. Teoria și clinica psihozelor*. Cluj-Napoca: Editura Școala Ardeleană
- Foucault, M. (2005). *Istoria nebuniei în epoca clasică*. București: Humanitas
- Hegel, G.W.F. (2010). *Fenomenologia spiritului*. București: Univers Enciclopedit Gold
- Heidegger, M. (1988). *Repere de drumul gândirii*. București: Editura Politică
- Heidegger, M. (2000). *Conceptul de timp*. București: Humanitas
- Heidegger, M. (2003). *Ființă și Timp*. București: Humanitas
- Heidegger, M. (2005). *Prolegomene la istoria conceptului de timp*. București: Humanitas
- Heidegger, M. (2019). *Concepțele fundamentale ale metafizicii*. București: Humanitas
- Heller, A. (2000). *Two Episodes from the Shakespeare-Kierkegaard Relationship*. Kierkegaard Studies Yearbook, 361-372. doi: 10.1515/9783110244021.361
- Ionescu, G. (2017). *Cartea lui Prospero*. București: Humanitas
- Kierkegaard, S. (1996). *Papers and Journals*. London: Penguin Books
- Kierkegaard, S. (1998). *Conceptul de anxietate*. Timișoara: Amarcord
- Kierkegaard, S. (2002). *Frică și Cutremur*. București: Humanitas
- Kierkegaard, S. (2006). *Boala de moarte*. București: Humanitas
- Lacan, J. (1997). *The Ethics of Psychoanalysis*. New York: W.W. Norton&Company
- Mălăncioiu, I. (2013). *Vina tragică*. Iași: Polirom
- Ruoff, J. (1968). Kierkegaard and Shakespeare. Comparative Literature, 20(4), 343-354. doi:10.2307/1769982
- Sigmund, F. (2017). *Opere esențiale 3. Psihologia inconștientului*. București: Editura Trei
- Sigmund, F. (2017). *Opere esențiale 10. Eseuri de psihanaliză aplicată*. București: Editura Trei
- Shakespeare, W. (2014). *Opere 9. Eduard al III-lea, Mult zgomot pentru nimic, Macbeth*. București: Tracus Arte
- Shakespeare, W. (2016). *Opere 2. Hamlet*. București: Tracus Arte

SUBLIMUL DE LA TEORIE ESTETICĂ LA EXPERIENȚĂ INDIVIDUALĂ

RADU NEBERT

Abstract. *THE SUBLIME. FROM AESTHETIC THEOTY TO INDIVIDUAL EXPERIENCE.* The meaning of the „sublime” has constantly changed, since the ancient treaty *Peri Hypsos*, a first stylistic theory written by the anonymous Greek author known as Longinus. From the „elevated” style of poetry, the term suffered a semantic transgression that includes also the emotions of the soul. Aristotle's theories of motion were reassumed by the theology of the middle ages in works like *Emunah Ramah* or *Exalted Faith*, by Ibn Daud and the *Summa Theologiae* of Thomas Aquinas which adds the „beauty” to our aesthetic categories. The ambivalent feelings and affects of melancholy are strongly bounded to the sublime, as initiation and enlightenment stages of the soul through the spirit. After Nicolas Boileau's interpretation of the Longinian text, rediscovered in the 17th century, many authors like Edmund Burke, Carl Heineken, Moses Mendelssohn and Carl Grosse published their theories about the sublime, from a psychological approach or by introducing the essential role of the genius, leading us to conclude that the sublime is an individual, deeply personal experience, infinitely elevating and expanding the soul.

Keywords: *sublime, beauty, faith, melancholy, enlightenment, absolute unity, genius, soul, limit, infinite*

Un oricare studiu de familiarizare cu tematica experienței sublimului va începe, în mod necesar, cu parcurgerea unor texte esențiale, care, dacă se concretizează în ceva mai profund decât o suită de simple note de lectură, va dezvălui o varietate de teme și subiecte conexe aproape nemărginită ce poate fi ușor structurată în câteva domenii principale. Starea în care suntem transpuși atunci când ne aflăm în fața unor fenomene excepționale, este revendicată în același timp de către retorică, estetică, teologie și morală¹, de natură pur și simplu, sau chiar și

¹ Christiane Pries, elevă a lui Jean-François Lyotard, vorbește despre cinci domenii care „începând cu antichitatea au dezvoltat o infinitate aparte și continuă” și care reconstruiesc termenul de *hypnos*, după cum urmează: 1. Retorica, prin tensiunea dintre sănătățea stilului retoric și sublim, precum și dintre *physis* și *technē*; 2. Estetica, în chestiunea emancipării și ridicării sublimului din tradiții ale retoricii; 3. Teologia, privind problematica reprezentabilității lui

de către psihanaliză în perioada mai apropiată de contemporaneitate. Cercetarea de față, rezumat al unei lucrări mai ample, este structurată ca parcurs, fiind o „re-compunere” a unui tablou descriptiv al trăirii estetice a sublimului, ca „dez-văluire” fundamentată pe afinități ideative intr-un dublu context, cel al apartenenței ideilor la un curent ancorat în domeniul său și cel al „conturării” sau formării unei înțelegeri „deschise” a termenului de sublim, unde lipsa de echivoc al unei definiții pragmatice nu își are locul. Păstrarea indeterminatului, ca termen esențial în această ecuație sensibilă, este condiție atât pentru a valoriza puterea măsurii, a nemărginirii sau a infinitului, fie el mic sau mare, dar ancorat în conturul format de limită, cât și pentru a marca o stare „de aşteptare” cu toate consecințele ei asupra sufletului uman. Toate aceste mișcări sufletești, încercări ale unei capacitați de „cuprindere” a sensurilor, se manifestă asemeni unei pulsioni ce alternează permanent între contractie și extensie, transmutând discursul esteticofilosofic, de la tematizarea asupra limitelor dintre exterioritate și interioritate, într-un registru al formării conștiinței de sine, al educației. *Techne*, sau încercarea de reproducere a sentimentului sublim, „decade” într-un registru „al priceperii”, nefiind garanția instaurării trăirii, dar păstrând rolul de vehicul necesar pentru transmisiunea și „re-producerea” momentului, indiferent dacă aparține domeniului creației filosofice sau artistice. În esență, sublimul se va fenomenaliza între cele două sensuri „tradiționale” care surprind starea „în limită” (*sublimitas*) și starea de „elevare” (*hypnos* sau *das Erhabene*).

Fără îndoială, teoria estetică începe să prindă contur în perioada antichității eline. Efectul discursului retoric, poetic și filosofic asupra auditorului și a autorului deopotrivă, demarează un proces de căutare a unor răspunsuri la întrebările legate de felul în care este și poate fi afectat subiectul, concomitent cu dezvoltarea unor noi genuri ale artei dramatice, tragedia și comedia, care înlocuiesc treptat versul ritmic sau opera epică. Teoria celor trei stiluri numită și *genera dicendi*² distinge între *tipurile* de discurs, nu de *topos* al discursului, după cum urmează: *genus grande* sau „stilul înalt” de care aparțin noile opere tragică sau comice; *genus mediocre* de care legăm „cele vechi” cum sunt poezia iambică sau opera epică și în cele din urmă *genus humile*. Pe lângă măreție, grandoare și eleganță discursul trebuie să fie pătrunzător (*deinotes*) și să respecte o simplitate a mijloacelor (*ichnos*), denumită mai târziu și simplitate elevată. Termenii „nobila simplitate” sau „măreția tăcută” au fost atribuți doar mai târziu de către Johann Joachim Winckelmann, istoric al artelor, arheolog și elenist din Dresda anului 1764³.

Poetica este în mod cert primul tratat de teorie literară (cca. 335 i.e.n.), care relevă de un sistem de critică artistică și analiză stilistică bine structurate. Alături de Aristotel, găsim alți doi autori, de astă dată anonimi⁴, ale căror texte vor influența multă vreme teoria estetică, într-o certitudine cronologică indelung disputată: (Pseudo-) Longinus cu al său tratat despre sublim „*Peri Hypnos*” și Demetrios cu tratatul despre stil intitulat „*Peri Hermeneias*”. În spiritul aristotelician al unei „etici nichomahice”, care fundamentează un discurs bun între

Dumnezeu și sublimul bibliei; 4. Morala, în identificarea latentă a etiei cu estetica și sublimul ca dimensiune sufletească; 5. Natura, prin descoperirea sublimului naturii.

² Denumirea își are izvorul în pasajul „*Tria sunt omnino genera dicendi [...]*”, în Cicero, *De Oratore*.

³ Conform lui Dietmar Till în *Das doppelte Erhabene*, DeGruyter, Tübingen, 2006, pag. 44.

⁴ Preocuparea lui Constantin Balmuș (1898-1957) pentru recuperarea și în spațiul de limbă română a unor texte esențiale pentru teoria estetică, coincide cu interesul nostru pentru cei trei autori: *Longin - Despre sublim*, București 1935; *Demetrios - Tratatul despre stil*, Iași, 1943; *Aristotel - Poetica*, București 1957.

două „extreme” și anume în intervalul definit de *claritatea* și *exaltarea* discursului, am ales în studiul nostru „calea de mijloc”, prin punerea în prim plan a textului longinian. Dacă atribuim termenul de „claritate” discursului aristotelician și completăm cu „exaltarea” oratorului Demetrios prezentată în *Tratatul despre stil*, putem vorbi despre momentul nașterii teoriei estetice „printr-un al treilea”, „mijlocia”⁵ fiind idea mediană, sinteză a întregii stilistici și totodată, mijloc sau vehicul prin care se acționează asupra subiectului, tratând deopotrivă despre izvoarele, dar și efectele sublimului.

Spectacolul tragediei pune accentul pe *grandios*, *creștere* și *magnitudine* prin ornamente stilistice prezente pe tot parcursul unei opere, renunțându-se la recitativul unui singur actor care se adreseză publicului. Pentru a obține magnitudinea este necesară dramatizarea scenei, fapt imposibil de obținut dintr-o postură narrativă singulară. *Amplificarea* este obținută și prin prezența mai numeroasă pe scenă, nu doar prin creșterea emoției discursului. Prin sentimentul de *milă* și *teamă*⁶, imitația devine acțiune reală care are propria magnitudine, cu scopul declarat de a atinge starea de *catharsis*. Alteritatea este elementul inovator care aduce un plus de complexitate, personajele „ajung la cuvânt” alternativ, când unul, când *celălalt*, inducând un joc al percepției în care fiecare sentiment trebuie urmărit de către publicul spectator cu referințe reflectate în propria conștiință. Limbajul trebuie „accesorizat” în mod plăcut, cu ritm, armonie și *cântec*, accentuând nevoie de acțiune și viață ca fluctuație, în contrapunere cu starea de letargie unde stabilizarea „în lipsa” pulsivității duce la lipsa dorinței de participare.

Caracterul de *imitatio* al tragediei rămâne pentru Aristotel esențial, alături de cele șase elemente de care se va folosi oricare autor: *povestea*, *personajele*, *dicția*, *gândurile*, *spectacolul* și *melodia (harmonia)*. Elementele sunt așezate gradual, respectând o succesiune care amplifică transmisuirea și ne lasă să întrevedem finalul ca întindere dar păstrând necunoscutul deznodământului. „Natura în sine a lucrului este limita (mărimea) lui și întotdeauna lucrul mai mare, până la cuprinderea clară (a întregului ei) [...], este mărimea verosimilă și necesară pentru ca, în evenimentele care se succed, să se producă schimbarea fie din starea de nenorocire în fericire, sau din fericire în nenorocire”⁷. Rolul poetului este astfel diferit de cel al istoricului, „trăirile înalte” nu-și au izvorul în măreția evenimentului istoric, ci în instituirea sentimentelor printr-o „descărcare instantanee de percepere” a personajului receptat ca „frumos”, realizată prin virtuozitatea actorilor și implicit al autorului. *Frumosul* este pentru Aristotel un termen strâns legat de percepție, în sensul în care, atât dimensiunea fizică extrasă din raportul „mare-mic”, cât și *claritatea* virtuozității sufletești, nu trebuie să stârnească nici o confuzie, supunându-se unei ordini ușor de receptat. Virtutea rămâne și pentru personaje principala caracteristică, „elementul ancoră” în dubla tensionare a succesiunii acțiunii și a interpretării: postura tragică în care ajunge datorită unei erori de judecată (*hamartia*), declanșează „stăvălugul destinului”. Esența succesului tragediei, am putea adăuga și a artei în general, constă, prin urmare, în asocierea unei erori (a destinului) cu aşteptarea și declanșarea prin intermediar, un celălalt născut din invocarea alterității, a stării de *catharsis*. Purificarea prin artă ne aduce aproape de trăirea sublimă, însă chiar dacă starea

⁵ „Mijlocia” termen folosit în: Aristotel, *Colecția de texte filosofice*, trad. A. Frenkian, Editura de Stat, București, 1951.

⁶ Aristotel vorbește despre sentimentul de teamă și milă în *Retorica*, partea a II-a, cap. 5-8.

⁷ Aristotel: *Poetica*, în *Colecția de texte filosofice*, trad. A. Frenkian, Editura de Stat, București, 1951, pag. 186.

„în limită” este tematizată, termenul de sublim (*hypbos*) nu există în textele aristoteliciene ca atare.

În perioada de început a primului mileniu, sublimul pare că și-a asigurat locul în discursul public. În tratatul longinian despre sublim *Peri Hypbos*, cele cinci izvoare-sursă ale sublimului nu mai reprezintă simple reguli de stil, ci demonstrează interesul pentru găsirea „locului” de unde „apar” trăirile estetice și cum se relatează față de starea de spirit „în aşteptare” a publicului-auditor, fapt ce transpare și din termenii folosiți de autor: *Fericita îndrăzneală de idei* (1); *pasiunea năvalnică și însuflare* (2); *formarea de figuri [de stil]* (3); *expresia nobilă* (4); *așezarea și legarea cuvintelor* (5).

Sufletul trebuie să fie pregătit pentru sublim, trebuie hrănit cu sublimul, fiind „ecoul măreției gândurilor”. Pentru a primi „donația”, sufletul este deschis și așezat într-o stare de aşteptare, deschiderea interioară naște o vibrație, un ecou al reflexiei și propagării sentimentului de fericire în fața ideilor îndrăznețe. Totodată apare și nevoia instaurării unei tăceri, pentru a lăsa „pe celălalt” să vorbească, nu prin cuvinte determinate ci prin cuvinte „tăcute”. În îndrăzneala de idei regăsim și „determinarea” de a te transpune într-o stare de indeterminare, în care sublimul poate coborâ din gravitatea cuvintelor sau a tăcerii deopotrivă. Impactul în sfera emoțiilor este evident, deschizând trecerea la pasiunea năvalnică și însuflare, acel *pathos* care, la autorul nostru anonim, devine doar parte a sentimentului sublim, nu un echivalent. Diferența esențială este aceea că sublimul „se instaurează” iar *pathos-ul*, chiar năvalnic fiind, trebuie temperat. Oratorul sau actorul și auditorul sunt puși „în acord” într-un joc simultan al trăirilor, de exteriorizare-interiorizare, acțiune-reacțiune plus return emoțional. Lucruri mărețe, de neconcepție, stârnesc uimire, ele nu pot fi cuprinse în înțelegere. Simplitatea expresiei „*Fiat lux, et lux fuit!*” concentrează întreaga măreție a creatorului, prezența divină luminează, întoarce întunericul. Returnul emoțional va veni în acest caz sub formă de recunoaștere și mulțumire. Sensibilitatea este pusă la încercare, iar când percepțiile se contopesc și omul „își pierde mintea într-un moment de înțelepciune”, e însăși măntănat de moarte, „încât pare cuprinsă nu de o singură pasiune, ci de toate pasiunile la un loc”⁸. Dacă *înălțimea* cuvintelor corespunde sublimului, în *amplificare* ne referim la *mulțimea* cuvintelor și în contextul percepției auditive. Vizual, prin imaginile născute sub puterea emoțiilor, deosebim între discursul oratoric care *înfățișează* și cel poetic care *uimește*. Cu această uimire, primele două izvoare „aplecări firești” se intregesc, urmând să trecem de la capacitatea sufletești la „sursele stilistice” ale sublimului.

Figurile de stil ajută sublimul și sublimul ajută figurile, într-un proces de simultaneitate. Subtilitatea figurilor permite sufletului să fie mișcat fără să observe mijloacele sau să poată determina proveniența impulsului. Se vorbește mai departe despre *apostrofa* care întrerupe brusc discursul, tensionându-l; *înrebări retorice* care primește răspuns imediat; *asindetul* care accelerează ritmul prin suprimarea unor elemente de legătură dintre cuvinte; *repetiții*, *conjuncții* etc. toate procedee menite să afecteze cursivitatea sau monotonia textului, să creeze sau mențină neașteptatul. Întregul construct al operei artistice se desfășoară prin intermediul acestor figuri, formând o melodicitate ce provoacă totodată placere. *Pathos-ul*, bine moderat, se ocupă de sentimentul sublim, iar *ethos-ul* cuprinde sentimentul de placere, oferind și o

⁸ Balmus, Constantin: *Longin - Despre sublim*, Atelierele Adevarul, București, 1935, pag. 41.

oarecare siguranță prin familiaritatea caracteristică datinilor și obiceiurilor și deci al transmisiunii. Prin *ethos*⁹ facem o trecere spre *expresia nobilă* sau alegerea îngrijită a cuvintelor și frazelor, „cuvintele frumoase sunt însuși lumina gândurilor noastre”¹⁰. Vorbind, aşadar, despre *strălucire, interioritate și subiectivitate* în căutarea unei înscrierii în semnificație prin intermediul celei mai puternice forme de trăire estetică izvorâtă din interioritate. Domolirea discursului și păstrarea unei bune măsuri înnobilează simțirea ducând până la sublim. Recomandările bunei măsuri îi urmează una și mai valoroasă, poate cea mai importantă parte a tratatului¹¹: „să prețuim mai mult sublimul cu defecte decât mediocritatea fără cusr”¹². Între *regulă* și *geniu*, opțiunea conceptualului longinian este evidentă și se situează în opozиție cu mediocritatea și exesul de exactitate. Doar astfel gândurile pot depăși „hotarele lumii înconjurătoare”, trăirea extensivității devenind scop al existenței. Depășirea hotarelor poate fi obținută și prin așezarea și legarea cuvintelor într-o ordine anumită, acest ultim izvor al sublimului fiind legat de profunzimea caracteristică interiorității, prin gradul de armonie a vorbirii și dispunerea de emfază și demnitate; sufletul este ridicat și sublimul survine fulgerător. Cuvintele se sprijină pe silabele lungi „ca pe o ridicătură neclintită”. Neclintirea și uimirea sunt parte a sentimentului sublim, noblețea și elocvența fiind atribuite ale libertății. Într-o vreme a „decăderii elocvenței”, a decăderii morale în general, perspectiva instaurării unei societăți lipsite de libertate, amenință și căderea *hypnos*-ului, a sublimului.

Din tratatul despre stil *Peri Hermeneias*, vom reține doar câteva idei, autorul rămas anonim, dezvoltă o teorie a stilurilor care preia structura frazelor și câteva definiții din stilistica aristoteliciană, pe care o completează cu ideile vremii, prezентate „cu mult entuziasm”, alcătuind o teorie nouă, grupată în patru stiluri: *stilul elevat sau sublim (1)*; *stilul elegant (2)*; *stilul simplu (3)*; *stilul puternic-emotional (4)*. Demetrios, autorul sub numele căruia este cunoscut tratatul, subliniază importanța egală a fiecăruiu din aceste stiluri, alegerea unuia sau al altuia fiind strict legată de context. Adevărata elocvență aparține stilului elevat și sublim, (*megaloprepes*) în care tema aleasă are o importanță majoră, măreață. Bătăliile celebre, natura măreață sunt „introduse” într-o compoziție în care ritmul, clauzulele, perioada, ordinea cuvintelor, legăturile, figurile de stil, *hiatus*-ul etc. valorizează alături de elementele de dicție, metaforă și comparația, neologismul, onomatopeea sau alegoria. Expresia alegorică are ca efect o zdruncinare, produce uimire și groază (*phrike*). *Pathos*-ul nu este cuprins în acest stil al sublimului ci este lăsat la urmă, sub incidența emoționalului. Stilul elegant (*glaphyros*) surprinde „starea de bine sănătoasă” opusă sentimentului de groază. Convenționalul reflectă necesitatea de relaționare intersubiectivă, a protocolului manifestat în ritm, muzică și dans, în reciprocitate. Stilul simplu (*ischnos*) este potrivit „pentru scrisori”, un stil familiar, arid, fără imagini și ușor de cuprins „dintr-o privire”, un stil „informal”. Spre deosebire de acesta, stilul puternic-emotional (*deinos*), stilul afectat, apropiat oarecum de stilul grande dar „însoțit” de *pathos*, este mai potrivit discursului politic, fiind chiar numit stil „însinuant” (*innuendo*), fiind permanent în pericol, de a provoca aversiune prin frazele prea lungi, care taie respirația oratorului. Amintind în completare nevoia de conținuturi „sublim-festive” prezente în scrierile lui Hermogenes, dar și deschiderea „seriei sale” de tipuri de stil cu termenul de „claritate” (*saphenia*), putem propune trecerea la un nou capitol al parcursului

⁹ *Ethos* este aici înțeles în spiritul Greciei antice, ca termen al ordinii muzicale precise, ancorată în tradiție

¹⁰ Balmuș, Constantin: *Longin - Despre sublim*, Atelierele Adevărul, București, 1935, pag. 74.

¹¹ Ulrich v. Wilamowitz (1848-1931) în *Griechisches Lesebuch*, capitol intitulat *Regel und Genie*.

¹² Balmuș, Constantin: *Longin - Despre sublim*, Atelierele Adevărul, București, 1935, pag. 79.

nostru, prin aducerea „simplității” (*apheleia*) aproape de termenul „*simplicitas*”, într-o perioadă de tranzitie la creștinism, de la spiritualitatea *pluralității* zeilor, la aceea a *singularității* Dumnezeului unic.

Retorica simplității primește odată cu Augustin¹³ o dublă semnificație etică și estetică, născută din intenția sa de a pregăti un set de reguli, o doctrină, prin care *simplicitas* să devină mai mult decât o tehnică a retoricii și anume un mijloc sublim de transmitere a mesajului biblic. *Sermo humilis* sau „discursul obișnuit”, provine din inimă și emoționează auditoriu printr-o retorică naturală, ridicând *magnitudinea discursului* la gradul de numitor comun al eticii și esteticii, reflectând un *magnitudo animi*, apelând sufletul sincer, virtuos, drept și onest. Alternața afectului sublim în încercarea de unificare a limbajului și a sensului, duce la instalarea sentimentului de *uimire*, în locul și momentul „oferit” de simplitate pentru unificarea *Unului cu Totul*. Absolutul simplității este prezent nu numai în discursul retoric ci și în credința care situează subiectul în poziția de „așteptare”. Trecerea de la *determinat* la *indeterminat* se accentuează odată cu prăbușirea Imperiului Roman de Apus (476) și devine realitate în spațiul mediteranian, iar odată cu influența pe care o va avea noua religie mahomedană, va interveni o schimbare, prin care răsăritorul „se va curăța pe sine de tot ce este particular și determinat”¹⁴. Acest moment este unul „de disoluție a tot ce ține de raționalitate, toate acestea în consonanță cu *atitudinea sublimă orientală*”¹⁵. Aristotel „revine” prin Averroes sau Maimonide, adevărul filosofiei se manifestă acum prin religie, primind un loc în intersecția celor trei religii avraamice.

În cercetarea noastră ne-am oprit însă la un alt autor și anume Abraham Ibn Daud, filosof de origine ebraică din secolul al XII-lea, care publică la Toledo în anul 1160 un minunat text intitulat *Emunah Ramah*¹⁶ sau „Credința sublimă”. Autorul își propune încă de la început să pună în acord rațiunea, cu revelația biblică și pentru aceasta face apel la filosofia aristoteliciană, actualizând „principiul materiei și al mișcării” în teologie. Structura cărții ne invită prin capitolele sale, la parcurgerea câtorva etape, cele dedicate cunoștințelor premergătoare, cele conținând învățărurile de bază (prin care cititorul se poate „eleva”) și cele care se referă la regulile vindecării sufletului, determinând următoarea concluzie, „esență a credinței sublime”: cunoștințele omului sau filosofului, pot, împreună cu învățărurile credinței sau ale teologului, „să ridice și să vindece sufletul”. „Sufletul afectat” este un termen diferit de ceea ce înțelegem prin *pasivitate* în textele lui Aristotel, deoarece se vorbește direct despre *suferință* și *efect*. Infinitul interior se deschide prin cunoașterea lui Dumnezeu, cel care le face pe toate posibile: „în interiorul celei mai interioare interiorități, acolo unde nici o rază nu ajunge”¹⁷. „Mișcarea” este în continuare acceptată ca fiind „modificare”, o stare care descrie tendința sau direcția contrară a ceea ce este repaosul, materializat ca *principiu* și nu corporalitate. „Puterea tuturor puterilor”, devine cauză a tuturor mișcărilor, inclusiv a

¹³ Augustin de Hipona (354-430), născut în Numidia pe actualul teritoriu algerian, este cunoscut și ca Sfântul Augustin în lumea occidentală sau Fericitul Augustin în biserică răsăriteană.

¹⁴ Hegel, G.W.F., *Prelegeri de Istorie a Filosofiei*, vol.II., trad. D.D. Roșca, Editura Academiei, București, 1964, pag. 231.

¹⁵ *Ibidem*, sublinierea ne aparține.

¹⁶ Ben David Halevi, Abraham, *Emunah Ramah*, Toledo 1160, traducere și ediție îngrijită de Simson Weil, *Der erhabene Glaube*, Typographische Anstalt, Frankfurt a.M., 1852

¹⁷ *Ibidem*, pag. 13.

„mișcării de trezire”, acel *apel* care confirmă relația dintre toate stările, ființele și esențele. Sufletul devine o „împlinire a corpului”, printr-o „descompunere și transpunere interioară”, pentru că „așa cum vom vedea mai departe” corpul „este aici pentru suflet”¹⁸, iar substanță-formă necorporală esențială, este sufletul. Conform autorului, principală destinație a omului (die *Hauptbestimmung*), este salvarea sufletului prin intermediul tradiției și al credinței, dar păstrând o „îndoială interioară” care trăiește printr-un fenomen „viu”, pulsiune de *apropiere-distanțare*, aflată în căutarea adevărului suprem sau relevând de unitate, „dacă lumina adevărului apare”, deasupra noastră. „Deasupra-ul”, elevatul, este caracteristica sublimă, iar miza cărții prezente, *Emunah Ramah* și anume credința „elevată”, ne ridică spre adevăr: „iar dacă spunem că Dumnezeu există, este pentru că este în credința noastră, în adevăr”, un adevăr incontestabil pentru că este inexplorabil în substanța sa.

Moralitatea lumii trebuie adusă în acord cu voința divină, „și deoarece bunătatea lui Dumnezeu este sublimă și peste puterea de concepție a omului, rațiunea ne ordonă să ne folosim de toată puterea, pentru a-L slui și pe cât de mult este posibil să îl aducem mulțumirea noastră”¹⁹. În acest citat găsim un sublim peste puterea de concepție a omului, având un efect puternic asupra sa, pentru care suntem îndatorați și trebuie să mulțumim, în acord cu donația pe care divinitatea o transferă asupra credinciosului. Proprietățile și acțiunile lui Dumnezeu sunt numite sublime, pentru că „dacă reușim să ni le însușim, se coboară, proporțional cu infinita Sa măreție, o dragoste infinită în inima noastră [...]”²⁰. „Înfinital Marelui” este așezat și încape într-o „dimensiune infinită a micului”. Credința este ridicată deasupra necredinței, tocmai prin „folosul” adus de propunerea legilor și decizia proprie de a crede în acestea. Ierarhiile rațiunii spre înaltul înțelepciunii divine stau la baza unei mișcări de coborâre a duhului și o alta ascendentă, de rugă, uimire și mulțumire. Alternața sănătoasă a acestui transfer produce o vibrație, care aduce sentimentul, că această credință se transpune în real, este credință adevărată, elevată, sublimă. Deschiderea sufletului face posibilă revelația, momentul trecerii infinitului mare în infinitul mic, leagă interioritatea de exterioritate. Credința sublimă se arată a nu fi superstiție, ci o credință dublă, aflată în aşteptarea iluminării, o „credință a încrederii”.

Tot despre un sublim al credinței vorbește și Toma din Aquino, atunci când introduce cunoașterea filosofică într-o ecuație în care revelația divină este esențială pentru cunoașterea și crezul conținuturilor adevărurilor supranaturale. Credința creștină este „supraratională dar nu potrivnică rațiuni”²¹. Filosofia trebuie, aşadar, să treacă în serviciul teologiei, să combată și critice „fără argumente forțate”, pentru că, așa cum s-ar întâmpla în cazul unor dispute cu „necredințoși”, o argumentare pur ratională „ar dăuna sublimului credinței”²². Ideea trinității, cea a intrupării și cea a reînvierii aparțin adevărurilor supranaturale, care asemenei tematizării existenței divine, nu pot fi susținute prin simpla argumentație ratională, ca și unui fapt „evident de la sine”, ci necesită o demonstrație sau „dovadă”, fundamentată pe concepțele aristoteliciene. Prințipiu „motorului-cauză a tuturor mișcărilor”, precum și transmiterea mișcării inițiale la o serie de lucruri, respectând „necessitatea din lucrurile însăși” drept

¹⁸ *Ibidem*, pag. 31.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ *Ibidem*, pag 128.

²¹ Störig, H.J., *Weltgeschichte der Philosophie*, Kohlhammer, Stuttgart 1985, pag. 261.

²² *Ibidem*, în Aquinas, Thomas, Von der Begründung des christlichen Glaubens, Introducere.

condiție de posibilitate, este reflectată într-o ordine a treptelor ființării, a gradelor sau măsurii lucrurilor. Ultimul argument, de ordin teologic, ne duce la concluzia că lucrurile nu sunt lăsate hazardului, ci având un scop determinat, fac parte dintr-un plan intenționat. „Există, prin urmare, o esență intelligentă, prin care toate lucrurile naturale sunt ordonate conform unui scop, și acesta noi îl numim Dumnezeu”²³.

Dificultatea și provocarea, în fața căreia se află Toma, constă tocmai în păstrarea ideii lui Platon despre existența unui Dumnezeu-Creator și realizator al ideilor divine, cunoscut doar prin intermediul revelației, pe de o parte și încercarea de punere în acord a ideilor neoplatonice ale lui Augustin privind transcendența și irecognoscibilitatea lui Dumnezeu, cu conceptele lui Aristotel care permit o reprezentare umanizată a divinității, ancorată în concepte reordonate, accesibile rațiunii, pe de cealaltă parte. Problema revelației „se joacă” astfel între două concepte care își vor găsi locul doar în interioritate: cunoașterea și experiența religioasă. Dacă privim problema trăirii experienței sublimului, în mod similar, ca survenire și împlinire aflată în afara limitei corporalității, observăm că starea „în limită”, stare de trecere, presupune o îndepărțarea (uitare) de corp chiar o „împietrire” a acestuia. Observăm de asemenea și existența unui fenomen de return (transcendental). Rămânerea în uimire apare însă întotdeauna după (re-)cunoașterea existenței fenomenului și în mod simultan cu experiența propriu-zisă. Cunoașterea are loc prin compararea „în imagine” a rezultatelor receptării senzoriale cu o „bibliotecă” activă de „ceva”-uri, numite *quidditas*, esențe aflate *a priori*, „la dispoziția” noastră. Intelectul transpune mai departe acest „material” formându-l și dându-i un sens pe care să-l putem cuprinde în rațiune, „spiritul fiind nevoie să chemă fantasia în ajutor”²⁴.

Relația „om-divinitate” este similară relației „finit-infinit” de unde și chestionarea problemei Dumnezeului infinit. Caracterul *implinitului*, inclusiv al formei, nu este limitat la *substantia*, la materie, chiar dacă infinită. Concluzia în ceea ce privește divinitatea este, aşadar, următoarea: „*manifestum est quod ipse Deus sit infinitus et perfectus*”²⁵. Însă puterea divinității de a crea lucruri infinite, ar face posibilă și crearea unei rațiuni „dotate” cu puteri infinite, ceea ce este în contradicție cu principiul conform căruia nimic în afara lui Dumnezeu nu este infinit. Soluția la această „dificultate”, ar fi că natura rațiunii este asemenei naturii îngerilor o capacitate pur rațională de cunoaștere infinită, care exclude materialul (*substantia*)²⁶. Capacitatea aceasta este aceea care în cazul sublimului poate să se transforme într-o putere „care se descarcă” instantaneu, legând suflul omului cu infinitul etern al divinității, cu perfecțiunea, o împlinire fulgerătoare și totodată închidere, a „destinației” ființei umane. „Deschiderea” este urmată de o „închidere”, ca succesiune firească, finalizată cu un pasaj, o trecere, în infinitate, Dumnezeul *cauză* este unit cu Dumnezeul *destinație* prin revelație, revelația constând printre altele și în dezvăluirea acestui adevăr al Dumnezeului „înainte și după”, unit, etern și absolut.

Experiența religioasă este astfel legată și de orizontul cunoașterii, orizontul văzut, din nou, ca graniță sau delimitare, am putea spune contur, pentru că prin experiență se

²³ Aquinas, Thomas, *Summe der Theologie*, cap. I, 2, 3.

²⁴ Störig, H.J., *op. cit.*, pag. 258.

²⁵ Aquinas, Thomas, *Summe der Theologie*, Prima Pars, Questio 7, Articulus 1.

²⁶ *Ibidem*, Articulus 2.

„conturează”. În răspunsul privitor la dimensiunea infinită a unui corp²⁷, Toma din Aquin abordează problema graniței, într-un context similar „de cuprindere”. Suprafața unui corp este astfel granița sa, este desemnată de contur. Corpul însă nu poate avea dimensiune infinită, el aparținând naturii reale. Un corp infinit ar fi însă prezent „peste tot”, inclusiv ca întindere, granița acestuia nemaifiind identicul orizontului. Rațiunea este acum cea care „limitează și ajustează” conform orizontului cunoașterii (și cu ajutorul fanteziei), starea de echilibru a sufletului; credința definește ceea ce este dincolo de graniță, infinitul exterior. Granița relevă de exterioritate, însă și de interioritate, iar aici, problema „direcției” sau mai precis a infinitului „mare” respectiv a infinitului „mic” demonstrează profunzimea la care filosofia tomistă a ajuns. Din nou, precursor al observațiilor lui Kant, dar încă în contextul interiorității-exteriorității corporale, se pune întrebarea „unui mic [care este] infinit și a unui mare [care este] infinit, expus sau cunoscut pornind dinspre corp („das *thatsächlich unendlich Kleine und ebenso das thatsächlich unendlich Große vom Körper ausgesagt werden*”²⁸). Trăirea sublimă este ancorată în admiratie și încântare: „Admirația este un deziderat, de a știi ceva. Pentru că, acela admiră și este uimit, care vede efectul, dar nu cunoaște cauza; sau cunoaște cauza, dar efectul depășește capacitatea sa de cuprindere [în intelect]. De aceea este uimirea cauză a încântării, în măsura în care este legată de speranța de cunoaștere a ceea ce ne dorim”²⁹.

Cel de-al doilea termen pereche al sublimului, frumosul (*pulchritudo*), este atribuit Fiului, chiar dacă încă în registrul formei (*species*). Este poate pentru prima dată când un concept estetic rezervat creaturilor și - *in extenso* - creațiilor, primește atenția teologiei la acest nivel. Formula *integritas-consonantia-claritas* va rămâne mult timp principala referință în artele frumoase: „Pentru că trei sunt elementele care definesc frumosul: *integritatea* sau forma împlinită (lucrurile incomplete apar tocmai din acest motiv ca ne-frumoase); *proprietatea* între părțile componente sau unitatea în multitudine; în sfârșit *claritatea*, [sau strălucirea] căci ce are culori strălucitoare este deja frumos”³⁰. Frumosul are calitatea de a reda în integralitate asemănarea. Asemănarea Fiului cu Tatăl, asemănarea imaginii cu modelul, dar și o perfecțiune a completului care trece dincolo de principiul de *imitatio*. Prin alăturarea lor, materia și forma satisfac setea (dorința) pentru frumos în măsura în care sunt proporționate atent, „adaptate în mod natural”. Astfel proporția devine cel de-al doilea „instrument” prin care lucrează și devine frumosul, este așa cum se spune și cea care determină „unitatea în multitudine”. Proporția este singulară, am putea spune *unică și determinantă*, un „similar” al armoniei sau a măsurii, este „măsura în care sunt armonioase” culorile spre exemplu a unei opere de artă, sau alegerea materialelor pentru elementele componente a unui lucru. Consonanța este și cea care „netezește drumul” spre cea de-a treia componentă care definește frumosul, strălucirea sau *claritas*. Lumina joacă aşadar un rol esențial prin faptul că Dumnezeu este lumină, Fiul este strălucitor prin faptul că redă lumina Tatălui. Este însă o lumină a intelectului, a rațiunii: „*Quantum vero ad tertium, convenient cum proprio filii, in quantum est verbum, quod quidem lux est, et splendor intellectus*”³¹. Frumosul, ca sentiment divin, poate face o trecere subtilă spre sublimul înălțător al revelației, discursul

²⁷ *Ibidem*, Articulus 3.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ *Ibidem*, Prima Pars Secundae, Questio 32, Articulus 8.

³⁰ *Ibidem*, Prima Pars, Questio 39, Articulus 8.

³¹ *Ibidem*.

făcând un pas timid spre individualitate, spre o relație personală cu divinitatea în care artistul sau creatorul își prezintă opera sau creația provocând, prin intermediul manifestării bunătății spiritului, „emoții individuale”. *Împăcarea* devine astfel atributul sentimentului frumosului și *uimirea* sentimentul atribuit sublimului. Prin așezarea frumosului alături de bunătate, se păstrează încă, relația unitară dintre estetică și etică, cele două fiind percepute de către subiect simultan și nu se manifestă în mod autonom. Frumosul place pur și simplu prin faptul că este perceptu ca atare, rolul artistului fiind acela de a transmite înțelepciunea, bunătatea și adevărul divin. Se conturează astfel o conexiune dar și o diferență majoră dintre frumos și sublim, cel din urmă fiind acel sentiment aflat la polul opus al categoriilor estetice, născut din dorința de a cuprinde în intelect neînțelesul, neinteligibilul.

Poate cea mai importantă consecință a recuperării tradiției filosofiei antice în teologia creștină este deschiderea spre societate și nu în ultimul rând atenția acordată subiectului individual. Dacă în trecut atenția „muritorilor” era atât de mare asupra cerurilor, odată cu Dante Alighieri și *divina sa Comedia*, omul redevine actorul principal, supus suferințelor lumii. Istorici și filosofici se creează o legătură între spațiul latin dinainte de Hristos, conceptual creștinismului timpurii al confesiunilor Sfântului Augustin adept al iluminării prin învățătură și a măntuirii prin credință, și o perioada formării și a „salvării” conștiinței modernității ca rezultat al unui proces de autodefinire. „Suferința aşteptării” leagă parcursul spiritual de tematica sublimului printr-o stare numită „melancolie”, pasiune legată de ce „va să vină”. Călătoria îmbină o reflectare asupra vieții cu o vizionare asupra „lumii de dincolo” foarte bine ancorată într-o subiectivitate conștiință comună, în trei etape: traversarea Infernului, purificarea în Purgatoriu și primirea în Paradis.

Sursa stării de melancolie o găsim descrisă în prima operă, *Vita Nuova*, în care dragostea neîmplinită pentru Beatrice are efecte dramatice asupra vieții lui Dante, devine afecțiune cronică și motiv de reflexie, dând naștere unei prime autobiografii în literatura evului mediu. Suferința cere alinare, confesiunea este sinceră, poetul descoperă eliberarea prin creație, caută în epocă mijloace de exprimare estetică în cânturile trubadurilor, dar ajunge să creeze un poem popular, ieșit din castelul cavalerilor, coborât înspre publicul simplu prin stilul nou și proaspăt. Este nașterea poemului modern dar totodată și un pas decisiv de părăsire a limbii latine și de formare a limbii naționale literare. Virgiliu³², însotitorul imaginarii, poet roman și simbol al înțelepciunii, îl va îndruma în traversarea stării emotionale. *Rațiunea* preia astfel suferința *sensibilului* într-un parcurs al *imaginariului*. Refacerea echilibrului între aceste trei elemente este miza, întâlnirea cu Beatrice „cea pierdută” singura vindecare. Credința în viață dincolo de moarte devine necesitate de traversare a vieții, expunând subiectul la pericolul tentației de a grăbi procesul, de o consumare prematură. Jocul se desfășoară între pulsuna de moarte și dorința de viață, chestiunea fundamentală fiind situația sufletului înainte și dincolo de moarte. În reîntâlnirea cu Doamna inimii, reapar reprezentate prin culori (voalul alb, mantaua verde și *hramida* ca de foc aprinsă) cele trei simboluri „Credința, Speranța și Milostenia, alături de cununa de măslin”³³. Simbolistica face încă odată legătură cu iubirea creștină, *dragostea inimii* este împlinită și *alimentată* prin

³² Publius Vergilius Maro (70-19 î. Hr.).

³³ *Ibidem*, pag. 480, v. 31-33 și nota de subsol.

credință și speranță, Dante „gustă acum din alimentul sfânt” care îl face „mereu flămând”³⁴. Momentul euharistic îl regăsim *cu rolurile inverseate* și în *Vita Nuova*, în episodul devorării inimii, când ea temătoare începu „să mănânce lucrul acela aprins din mâna lui”. Unirea minții cu inima, a rățiunii cu sensibilitatea își are corespondentul și în *rugăciunea inimii*, numită și *rugăciunea minții* pentru că mintea coboară către inimă, simbolizând unirea cu divinitatea și pacea raiului.

În *Anatomia melancoliei*³⁵, descoperim, pe lângă un fabulos tratat ce îmbină toate cunoștințele din medicină, filosofie și teologie de la acea vreme, un autor foarte implicat și cu o stare afectivă „cel puțin apăsătoare”. Legătura melancolie-sublim se realizează aici pe cale spirituală, scrierea în sine este o încercare de cuprindere în intelect prin intermediul limbajului unei stări permanente de neliniște apăsătoare, angoasă și „paralizie corporală” totodată. Robert Burton se luptă cu această stare, așterne pe hârtie tot ce știe și descoperă despre această „maladie” pentru a o ține departe de propriul trup. Efectul parcursului prin biblioteca universală este receptat ca ajutor din afară, de la un „celălalt” cu o experiență absolută, un parcurs cu o Miză personală uriașă, de împărtășire și acces la propria mântuire. Teologul Burton care nu găsește pentru frâmântarea sa interioară o explicație în lumea spirituală sau credință, este acum ajutat de umanistul și savantul Burton. Fără să intrăm în detaliile privind arhitectonica *Anatomiei*, amintim doar structurarea în trei capitole principale, primul privind un set de cauze, definiții, simptome și programe, cel de-al doilea privind o posibilă cură, și ultimul dedicat *melancoliei iubirii* și *melancoliei religioase*. Cu o distincție clară între melancolie și disperare, tratatul se încheie totuși cu o încercare de „recădire a încrederii în vindecare”, concluzia fiind că fiecare trebuie să-și găsească propria bunăstare „bună-simțire” (*welfare*), printre-o sănătate a trupului și minții și evitarea singurătății sau lipsei de activitate. „Fii pocăit dar în același timp rational”, „vei fi în siguranță” pentru că timpul acordat pocăinței ține locul timpului în care ai fi putut păcătui”.

Starea de dezintegrare a sufletului, provocată de trăirea melancoliei, a aşteptării care „erodează”, este sursă de căutări și pentru Jakob Böhme. Sinceritatea apropiată de confesiune care poate fi descoperită în *Aurora*³⁶, prima sa scriere, uimește prin anvergura și complexitatea sa de o profunzime care îl va face pe Hegel să-l considere pe Böhme drept primul filosof german³⁷, cel care „așează lumea intelectuală în propriul său cuget, și contemplă în conștiința sa de sine, cunoaște și simte în ea tot ce odinioară era «dincolo»”.³⁸ Stilul său descriptiv este unul inflăcărat, ia forma unei expuneri pe alocuri chiar violente, o luptă disperată cu sentimentul de pierdere, am putea spune și derealizare, sub presiunea angoasei supremă a pierderii eului și a conștiinței. Sensibilitatea sa amestecă imaginiile cu reprezentările, realitatea cu ideile, toate sunt de fapt gânduri, neînchegate încă, aruncate în încercarea de cuprindere a absolutului, aflate într-o luptă disperată pentru unitate. Este o luptă pentru credință, iar credința la Böhme are nevoie de certitudine de sine, ori adevărul se află în credință inconștient, fără cunoaștere, fără concept. Iluminarea în sensul de revelație, este motivul profund al aşteptării, este întâlnirea cu „prezența și esența” Ființei Supreme,

³⁴ *Ibidem*, pag. 491. v. 127.

³⁵ Burton, Robert, *The Anatomy of Melancholy*, Oxford, 1621.

³⁶ Böhme, Jakob, *Morgenröte im Aufgang - Aurora*, Görlitz, 1612.

³⁷ Hegel, G.W.F., *Istoria Filosofiei*, vol.II., trad. D.D.Roșca, Editura Academiei, București, 1964, pag. 381.

³⁸ *Ibidem*.

succesiunea stărilor sufletești alternante, atrase când de partea întunecată, când de iluminarea „părintelui ceresc”, împărtășită citorului. Credința alungă tristețea și oferă o recompensă concretă: Dragostea divină. Un triumf al spiritului ce nu poate fi comparat decât cu starea de elevație. Cu atât mai greu putem separa ideea de melancolie ca act de repetiție ratat, de ideea sentimentului sublim. Ambele sunt stări dar în timp ce melancolia relevă de permanentă, sublimul apare doar ca împlinire sau finalitate stare care greu poate fi păstrată „în ac”. Într-un registru teologic momentul de iluminare căutat pe întregul parcurs stă sub semnul *promisiunii* dar și al Sfintei Treimi, marca teologiei creștine care va oferi mai departe filtrul speculativ. Ideea trinității divine este căutată în fiecare lucru ca esență a revelației, „substanța absolută”³⁹.

Dar cum poate să cuprindă toate gânduri într-o unitate? Spritul speculativ a lui Jakob Böhme pendulează în căutarea explicațiilor, luând de multe ori forme *pantheiste* de punere a egalului între natură și divinitate sau cu accente care își au originea în experiența sa mistică. Luptă interioară se duce folosind toate mijloacele expresiei, toate cunoștințele despre natura materială și natura divină. După satisfacerea golului semantic înțeles ca *Verdichtung*, se continuă cu o creștere (*Steigerung*) care dă sens interiorității, așteptată ca rest sau surplus și care poate ca return să lăsa o „urmă-martor” al unei împliniri. Discursul său este lupta cu melancolia instalată anterior, credința este motivarea parcursului dar mai ales salvarea sufletului, eliberarea. Ce fascinează, este prezența unei pozitivități a discursului, încrederea izvorată din credință și esențial pentru spiritul său – coborârea măreției lumii (divine) asupra omului sensibil, creând astfel o relație între măreția infinită și sensibilitatea interioară. Libertatea eternă denumește în numeroase scrisori ale sale eterna unitate, unitatea absolută, ea „este delicată, tăcută și drăgăsoasă”⁴⁰ o binefacere și alinare divină, în care „vindecarea” este marcată de *trecerea, transgresarea*, și depășirea stării de melancolie. Odată cu descoperirea capacitatii infinite a sufletului sensibil, de „a cuprinde” eternul și absolutul într-un același loc, într-o interioritate infinită „dincoace de divin”, putem spune că *momentul teologic* al sublimului a ajuns la împlinire.

Redescoperirea tratatului longinian *Despre sublim* și publicarea traducerii acestuia de către Nicolas Boileau-Despréaux în 1674, va relansa tema actualității modelului antic în literatură și arta modernă. Ca rezultat al disputei sale cu Charles Perrault, cunoscută sub numele de „*Querelle des Anciens et des Modernes*”⁴¹, nu se va declara superioritatea unei estetici a epocii moderne, dar se va demonstra superioritatea unui discurs „la nivel academic” și implicit „utilitatea” Academiei Franceze, fondată cu patru decenii înainte. Cele două modele estetice opuse, principiul de *imitatio* al anticilor ca ideal absolut al frumosului pe de o parte și principiul imaginației libere a geniului creator pe de altă parte, nu au generat o nouă teorie estetică în urma căreia una dintre „tabere” să poată fi declarată „învingătoare”. În fapt, elementul care apare ca opus principiului antic, este adus tocmai de revoluția modernității, redescoperirea antichității animează modernitatea. Principiile antichității sunt asumate treptat și incluse în noile teorii estetice. Putem vorbi despre o relație de „opozиie tensionată între tradițional și actual”⁴², „între clasicitate și inovație” fundamentată pe această formulă propusă de Boileau. În sensul oratoric, Longin este considerat mai presus decât Arstotel și Hermogene,

³⁹ *Ibidem*, pag. 399.

⁴⁰ Böhme, Jakob, *Theosofia Revelata*, vol. II. Joh. G. Gichtel 1715, *Clausis*, 3679

⁴¹ Prin lucrarea *Parallèle des anciens et des modernes*, Charles Perrault, vol. 1-4, Paris, 1688.

⁴² Till, Dietmar, *Das doppelte Erhabene*, DeGruyter, Tübingen, 2006, pag. 26.

autori cu percepție secă și lipsită de „ornamente” și fără să „cadă” în stilul grav al discursului cecilian despre sublim⁴³. Elocuția longiniană, atunci când vorbește despre sublim, este ea însăși foarte sublimă (*très-sublime*), este arta „care a depășit stilul didactic”. Această „mică lucrare” poate fi așezată în rândul marilor opere iar autorul poate sta „lângă marii maeștrii ai retoricii” pe care, putem adăuga, îi și depășește. Longin este considerat mai degrabă un filosof decât un orator, sentimentele sale despre orice marchează „nu doar un spirit sublim ci și un suflet mult elevat, deasupra obișnuitului”⁴⁴.

Spațiul sau câmpul fenomenologic al sublimului este marcat de limitele sau granițele sale, pentru început ca distanță aflată între „concepție pereche” ce dispută apartenența la regulă sau geniu a efectului operei sublime, mai târziu ca suprafață pe această limită, lipsită de un sens ontologic. Dacă tradiția poate oscila între teoria stilului și efectul ca eveniment practic înfăptuit, consumat, din punct de vedere fenomenologic suntem mai aproape de o definire între sublimul „în limită” (*le sublime*) ca fenomen de graniță și sublimul „elevat” (*das Erhabene*), care se află în mișcare, înaltă sufletul. Transmisiunea sau tradiția constată fenomenul și îl analizează stilistic, în timp ce situația *pe graniță, pe limită* se atinge prin transpunere și elevare, am putea spune „eliberare” de constrângerea regulii stilistice supuse exigentelor fiecărui curent al societății. Fenomenul estetic se desfășoară în interioritate dar și în exterioritate simultan, fără a putea determina locul exact. Concepțele intelectului rămân de asemenea în urmă, încercând să surprindă și să înțeleagă fenomenul pentru a-l putea, memora dar și recrea, prin „tehnici” stilistice care presupun cooptarea publicului încă din „procesul” creativ. Desprinderea de intelectualismul clasnicist, chiar dincolo de spațiul de limbă franceză, devine o renaștere a sublimului deschizând posibilitatea de conturare a două direcții estetice care vor domina de acum scrierile pe această temă și anume *frumosul* și *sublimul*; și nu în ultimul rând „căștigarea [prin Longin] a unui concept liber și la îndemână asupra sublimului”⁴⁵.

Edmund Burke reunește sub titlul *A Philosophical Enquiry into the Origin of our Ideas of the Sublime and Beautiful*⁴⁶, o serie de observații empirice și psihologice care reușesc să se „desprindă” de traducerea tratatului longinian. Sublimul este „împins” spre noțiuni cum ar fi teroarea și încântarea, într-o încercare declarată de a-l separa de frumosul longinian „folosit exagerat”. Emoția puternică sau blocajul, elementele „teribile” sau care „operează analog spaimei”, pasiunile ce leagă societatea, pot fi considerate prime surse ale sublimului. Urmează uimirea, frica sau groaza, stârnite de obscuritate, claritate sau forță nemărginită. Pormind de la sublimul în natură, ajungem la sentimentul de uimire, privitorul este afectat de ceea ce vede, mintea este absorbită total de obiectul său și „nu mai poate raționa” asupra sa. Marea putere a sublimului se naște de aici, fără să fie produsă de raționamentele noastre, dar care, anticipând, are o forță irezistibilă „de a mișca”. Despre abundență se vorbește în contextul „unui soi de infinitate” în fața spre exemplu a cerului înstelat rămâne afecția de măreție, fiindu-ne cu neputință să numărăm stelele sau să înțelegem aparentă învălmășeală. Lumina, și prin lumină celorile, impresionează, fulgerul la fel ca stelele au nevoie de bezna pentru a strălucii. Dar și strălucirea poate provoca bezna, prin „copleșirea organelor văzului”. Culoarea trebuie aplicată

⁴³ Boileau, Nicholas, *Traité du Sublime*, Amsterdam 1735, *Préface*, pag. 4.

⁴⁴ *Ibidem*, pag. 7.

⁴⁵ Barone, Paul, *Schiller und die Tradition des Erhabenen*, E. Schmidt Verlag, Berlin, 2004, pag. 44.

⁴⁶ Burke, Edmund, *Despre sublim și frumos*, trad. A. Teodorescu, A. Bantaș, Ed. Meridiane, București, 1981.

cu strictețe, orice exces care poate produce o urmă de bucurie sau poate sugera un lucru „ușurel sau râzăreț” distrugând senzația, căci „nimic nu ucide mai cumplit orice gust al sublimului”⁴⁷. Frumosul devine posibil doar în contextul iubirii sau al altor simțăminte asemănătoare, asupra ființelor sau lucrurilor, o capacitate „de a place” care transgresează spre tradiție și utilitate.

Muzica, spre exemplu, poate face legătura între frumos și melancolie, stare de aşteptare a unei înălțări sufletești provocate de variațiile infinite ale sunetelor, dar poate însemna mai mult, înălțând cont și de un nivel de pregătire „comun”. Putem vorbi aşadar despre o ambivalență și în cazul muzicii, așezarea în starea de aşteptare melancolică, înălțarea sufletului sau prăbușirea în topirea dorului desfășurându-se în același câmp fenomenologic al esteticii, generat de termenii pereche sau dualitatea dintre frumos și sublim, aproape de „încântare”. Nuanța privitoare la „pregătirea intelectuală” a subiectului este deosebit de importantă pentru că introduce o notă de relativitate foarte personală, experienței și psihologiei individuale fiindu-i atribuite roluri caracteristice schimbării de epocă istorică. Iluminismul depășește din nou teoria clasicismului, tehnica măsurilor și a regulilor fiind de acum subordonate principiilor receptivității „comune”, a bunului simț comun (*common sense*), păstrând loc totodată și publicului „elevat”. Rămâne totuși o contradicție evidentă între spiritul iluminist pozitiv și admirăția pentru „groaza sublimă”, parte întunecată și negativă, generând o teroare copleșitoare, având ca efect o „pierdere de sine” devastatoare. Încercarea unei explicații „mecaniciste” a fenomenului, prin tensiuni dureroase ale nervilor sau a musculaturii afectate de pasivitatea mentală, nu sunt suficiente pentru a susține teoria spontaneității mișcării „pozitive” în contextul „lipsei luminii”.

Înțorcându-ne oarecum la contextul „rezonanțelor” traducerilor tratatului longinian, vom apela și la categoriile „aproape stilistice”, prezentate de Carl Heinrich von Heineken în contextul traducerii sale în limba germană⁴⁸: Gândurile (*die Gedanken*) sunt împărțite în patru categorii, după cum urmează: gândurile comune sau obișnuite (*gemeine*), cele care sunt încărcate de sens (*sinnreiche*), cele ale unei minti ascuțite (*scharfsinnige*) și în cele din urmă, gândurile elevate sau sublime (*erhabene*). Termenii sunt explicați pe rând, gândurile comune sunt reproduse din memoria noastră, iar gândurile încărcate de sens leagă termenii printr-o succesiune de fenomene care își au izvorul în puterea de imagine (*Einbildungskraft*) sau capacitatea noastră poetică. Capacitatea de a discerne sau facultatea de judecată (*Beurteilungskraft*) produce gândurile ascuțite sau încărcate de spirit (*scharfsinnige oder geistreiche Gedanken*). Prin unificarea acestor trei categorii se naște cea de-a patra, cea a gândurilor sublime „cu adevărat” (*wahrhaftig erhabene Gedanken*), gândurile mărețe. Nota de subsol referitoare la propriul text cu privire la această unificare, merită să fie citată aici, datorită ineditului său. Descoperit mult mai târziu, *cuvântul de spirit* își face locul și în teoria estetică, accidentul acestei forme de asociere primind odată cu Heineken greutate: „Unii înțelepți ai lumii numesc această unificare a celor trei puteri ale mintii în împlinirea lor, *Witz-ul*”⁴⁹. Este demn de remarcat că asocierea *sublimului* cu fenomenul *cuvintelor de spirit* aduce spontaneitatea și elementul neașteptat în actualitate, actul revelator care are până la urmă

⁴⁷ *Ibidem*, pag. 123.

⁴⁸ Heineken, C. H.: *Vom Erhabenen / Dionysius Longin*. Griech. u. deutsch, dessen Leben, Nachricht v. seinen Schriften, u. einer Untersuchg, was Longin durch das Erhabene verstehe, Dresden, 1737.

⁴⁹ *Ibidem*, pag. 334, traducerea noastră.

nevoie de memorie, imaginație și judecată se desfășoară ca o explozie, ca o descărcare, fenomen caracterizat în primul rând printr-o satisfacție imediată. *Witz-ul* apare prin îmbinarea încărcării cu sens și a ascuțimii mintii. Perfectiunea (*die Vollkommenheit*) trebuie să fie însotită de inventivitate (*Erfindung*), chibzuință (*Überlegung*) și expresivitate (*Ausdrückung*). Pe scurt, sublimul este un gând, care prin încărcătura de sens și de spirit este împins la împlinirea sa, la trezirea căruia contribuie, fiecare cu partea sa: „capacitatea naturală a autorului, pasiunea trezită în acesta, reprezentările ornate, cuvintele alese și asocierile viitoare”⁵⁰.

Principala „naturală” a unui autor de a se exprima, va aduce în balanță termenul de *sublim* cu cel de *naiv*. Chiar dacă pornește de la teoria lui Charles Batteaux care ridică această naivitate la rangul de concept, chiar principiu estetic situat deasupra retoricii, Moses Mendelssohn, autorul la care vom face referire în continuare, separă categoric sublimul de *naiv*⁵¹. Perfectiunea și admirația sunt recunoscute ca „izvoare” ale sublimului în sens longinian, publicul „împins” spre empatie, participă cu întreg sufletul la măreția spectacolului artistic. Autorul preia de la Heineken conceptul perfectiunii, dar surprinzător, și *Witz-ul* însotit de geniul său, care provoacă uimirea. În accepțiunea lui Mendelssohn, ornamentele și alte „decorații” ale discursului artistic nu fac altceva decât să încetească ritmul alert al fenomenului, slăbindu-l. Reacția „naivă”, expresia neestetizată, lipsită de „termenii secundari”, favorizează formarea în imaginație a tabloului sublim. Geniul devine condiție a trăirii sublimului, în timp ce „hârnicia” artistului poate aduce opera mai aproape de *frumos*, marcând „poziția centrală” a frumosului, ca „stăpân al sensibilităților” în teoria sa estetică. Rolul artistului este acela de a realiza o operă desăvârșită, garantată prin propria desăvârșire sau completitudine (*Vollkommenheit*). Nu simplă asemănare, ci „desăvârșirea infinită” afectează, iluziile menite să „miște” simțurile, devin sentimente ambivale cu accente etice, instaurate în diferența dintre ce este *moral* și *poetic*, în sublim. Ambivalența se va răsfrânge și asupra relației frumos-sublim întâlnită în arte, unde natura trebuie părașită, am putea spune depășită, natura având o diversitate care se întinde „de la micul infinit până la infinitul mare” (*vom unendlich Kleinem bis ins unendlich Große*), „unitatea sa trecând dincolo de uimire”⁵². Paradoxul depășirii infinitului mic și mare poate deveni posibil, doar prin determinare, prin limitare, sau altfel spus, prin stabilirea unei granițe aflate între perceperea diversului și pierderea vederii de ansamblu, a unității. „Întregul trebuie să nu depășească limitele determinante de mărime. Simțurile noastre nu trebuie să se piardă nici în *mare* nici în *mic*. La obiectele mult prea mărunte sufletul pierde *diversitatea*, la obiectele prea mari se pierde *unitatea* în *diversitate*”⁵³. Scopul este aşadar obținerea unei reacții, iar când privim spre exemplu o pictură frumoasă „cu atenția cuvenită”, „simțurile noastre se animă, toate capacitațile sufletului se trezesc, și puterea de imagine poate întrevedea din prezent trecutul, și prevedea cu siguranță viitorul”⁵⁴. O alegorie foarte frumoasă a percepției temporale, a unei „pierderi” în timp, concomitentă cu a situației în limita spațială a celor două

⁵⁰ *Ibidem*, pag. 505, traducerea noastră.

⁵¹ Mendelsohn, Moses, *Betrachtungen über das Erhabene und das Naive in den schönen Wissenschaften*, în Bibliothek der schönen Wissenschaften der freien Künste, 2. B, Leipzig, 1758.

⁵² Mendelsohn, Moses: Ueber die Hauptgrundsätze der schönen Künste und Wissenschaften, Leipzig, 1757, pag. 7.

⁵³ *Ibidem*.

⁵⁴ *Ibidem*, pag. 9.

infinituri. Deschiderea aceasta este esențială, Mendelssohn subliniază necesitatea apelării simțurilor mai adânci, „mai de jos”, relevând de naturalețe, un apel care, trebuie să adăugăm, este din exterioritate, sau chiar „mai de sus”.

Vom încheia rezumatul nostru cu o ultimă secțiune dedicată unui autor, aflat parcă în căutarea unei critici a facultății de judecare, dar strâns legat de practica unei creații literare, devenită încercare de estetică aplicată. Carl Grosse publica lucrarea intitulată *Despre sublim*⁵⁵, pornind de la un „avertisment”: „cel ce dorește să scrie despre sublim, trebuie să-l fi încercat deseori și să-l considere întotdeauna gustos, dar să-l și cunoască mai bine, drept cantic al sferelor, dans al spiritelor [...], cunoscute poețului”⁵⁶. Se vorbește despre o singurătate care dezvăluie dar și eliberează prin puterea exemplului, o variație „entuziaștă” care declară superioritatea rațiunii în fața „colegilor” noștri din regnul animal, care își hrănesc spiritul și cu „micile plăceri ale trupului”. Toate aceste plăceri ale rațiunii sunt înscrise de către creator „adânc în obiecte”⁵⁷, lucrează pentru sensibilitate și imaginație. Sentimentul *mărețului și sublimului*, „cel mai frumos dar divin”, este ceea ce ne surprinde „prin fiori blânzi, ne duce deseori în admirație și înaltă uimire”⁵⁸. Sufletul se deschide în adâncul său cel mai profund, în încercarea de a cuprinde măreția, uitând să mai rationalizeze și pierzându-se și plutind în „marea nemăsuratului”. Atunci sentimentele măreță pătrund și mai adânc, „înflăcărând inima”. Aceasta este sursa înaltului entuziasm. Spre deosebire de frumos, pentru care artistul depune un efort mai mare în încercarea de a capta atenția, sublimul acaparează inima și o înflăcărează dintr-o singură lovitură, marcând în mod similar și diferență dintre sublimul în natură și cel din artă.

Cele trei componente, intelectul, sensibilul și imaginarul, se găsesc deja la Grosse într-o relație asemănătoare teoriei kantiene. Lucrarea este scrisă în aceeași perioadă, dar publicată înaintea *Criticii facultății de judecată*. Imitația și manifestarea materiei sunt surprinse prin senzații, recompose de către imaginație și ordonate de către rațiune. Pentru ambele categorii estetice, sensul inițial desemna ceva „măsurabil”, înaltul având componenta dimensiunii obiectelor, frumosul descriind aspectul fizic, de abia ulterior extins asupra sufletului, sau prin analogie educației. „Vraja” care învăluie simțurile și imaginația fiind cea care va determina despărțirea lor. Frumosul nu este decât aparent cauza sublimului, aici este amintit Mendelssohn, pentru care „sublimul este un frumos extins până la incomprehensibil” provocând o schimbare a caracteristicilor definitorii. Sublimul se hrănește din dezordine și confuzie și „se stinge când întâlnesc uniformitatea și ordinea artificială”⁵⁹. Pentru Grosse este importantă măsura de cuprindere „în înțeles” transformată într-un raport invers, „măreția trebuie să devină infinit mai mică față de ceea ce trebuie să fie izvorul celei mai înalte admirări”⁶⁰. Un infinit mic contrapus unei admirări infinite, a marelui infinit. Măsura acestui raport spune Grosse mai departe „se găsește în noi însine”, nici o unitate de măsură nu poate fi generică, standard pentru sentimente și obiecte totodată.

⁵⁵ Grosse, Carl, *Über das Erhabene*, bey J.D.G.Brose, Göttingen u. Leipzig, 1788.

⁵⁶ *Ibidem*, Introducere, pag. 1.

⁵⁷ *Ibidem*, cap. 1, pag. 6.

⁵⁸ *Ibidem*, cap. 1, pag. 7.

⁵⁹ *Ibidem*, pag. 11.

⁶⁰ *Ibidem*.

Urmărind câteva din etapele parcursului nostru de la începuturile teoriei estetice prin tratatul *Peri Hypsos*, recuperarea filosofiei în teologie și nașterea modernității concomitent cu redescoperirea sublimului, putem spune că s-au creat premizele coagulării unei criticii a facultății de judecare universale, care sub semnătura lui Immanuel Kant, devine moment fundamental al teoriei estetice moderne și al experienței individuale.

BIBLIOGRAFIE

- Aquinas, Thomas, *Summe der Theologie*, trad. C.M. Schneider. G. J. Manz, Regensburg, 1886-1892.
- Aristotel, *Colecția de texte filosofice*, trad. A. Frenkian, Editura de Stat, 1951.
- Barone, Paul, *Schiller und die Tradition des Erhabenen*, E. Schmidt Verlag, Berlin, 2004.
- Ben David Halevi, Abraham, *Emunah Ramah*, Toledo, 1160, traducere și ediție îngrijită de Simson Weil, *Der erhabene Glaube*, Typographische Anstalt, Frankfurt a.M., 1852.
- Boileau, Nicholas, *Traité du Sublime*, Amsterdam, 1735.
- Böhme, Jakob, *Morgenröte im Aufgang - Aurora*, Görlitz, 1612.
- Böhme, Jakob, *Theosofia Revelata*, Joh. G. Gichtel, Leipzig [?], 1715.
- Burke, Edmund, *Despre sublim și frumos*, trad. A. Teodorescu, A. Bantaș, Ed. Meridiane, București, 1981.
- Burton, Robert, *The Anatomy of Melancholy*, Oxford, 1621.
- Grosse, Carl, *Über das Erhabene*, bey J.D.G.Brose, Göttingen u. Leipzig, 1788.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich, *Prelegeri despre istoria filosofiei*, trad. D.D.Roșca, Editura Academiei, vol. I, II, București, 1963-1964.
- Heineken, C. H., *Vom Erhabenen / Dionysius Longin. Griech. u. teutsch, dessen Leben, Nachricht v. seinen Schriften, u. einer Untersuchg, was Longin durch das Erhabene verstehe*, Dresden, 1737.
- Longinus: *Tratatul despre sublim*, trad. C. Balmuș, Atelierele Adevărul, București, 1935.
- Mendelsohn, Moses, *Betrachtungen über das Erhabene und das Naive in den schönen Wissenschaften*, în „Bibliothek der schönen Wissenschaften der freien Künste”, Vol. II, Leipzig, 1758.
- Mendelsohn, Moses, *Ueber die Hauptgrundsätze der schönen Künste und Wissenschaften*, Leipzig, 1757.
- Störig, H.J., *Weltgeschichte der Philosophie*, Kohlhammer, Stuttgart, 1985.
- Till, Dietmar, *Das doppelte Erhabene*, DeGruyter, Tübingen, 2006.

LIMBAJ, (POZIȚIE) ETICĂ, REALITATE

Daniel Sas

Abstract. LANGUAGE, (POSITION) ETHICS, REALITY. This investigation follows the trails of the constitutive relation - mediated by desire - between the language factor and an intersubjective reality. This love affair between the λόγος and the complex structure of being has been specified in two notorious texts of our common philosophical tradition and later also in the psychoanalytic theory developed by Jacques Lacan. The kernel, from this point of view, of the Theaetetus is the well-known paragraph where the fabric of reality is reducible to a conglomeration of strange, i.e. unaccountable and nevertheless perceptible elementary particles, in fact to a mass of proper names. The Sophist plays then on the fruitful tension between the One and the Other¹, identity and difference and ultimately between being and non-being, i.e. language. I will argue that difference or variation is an essential category within this dialogue: singularity being the identity of the subject, it immediately involves the Other already at the kernel of its being; difference is then the most genuine form of relation – the unmediated or unconscious source of intersubjectivity. The concept of variation places intersubjectivity right at the core of the man as a speaking animal². The Ethics of Psychoanalysis reveals the dimension of ethics as being the most important implication of the man's relation to language: ethics is grounded in the Real, i.e. in the real aspect of language and not in some ideal or moral code which experience proves to be rather inefficient in determining moral conduct. Ethics being grounded in the Real means also that the quality of man's sociolinguistic involvement depends on his fundamental stance towards the absolute Other – which is constitutive of every subject's (psychic) structure. Aristotle's *De Anima* affirms the soul as being both the form or the identity and the principle of individuation of the hylomorphic organization. I will try to argue, following Lacan's multiple suggestions, that Aristotle's soul could be contemplated as a significant inconsistency, i.e. as a sort of singular linguistic code operating the living being viewed as a functional totality. A last application of the psychoanalytic theory of the speech act is the challenge laid out within this investigation to Robert D. Hare's behavioral concept of psychopathy. My tendency is to try to recuperate – based on the psychopath's defective relation to language - Hervey M. Cleckley hypothesis on perversion as belonging to the psychotic spectrum. Being devoid of typical psychological symptoms (such as hallucinations and delirium) and in light of the psychopath's psychotic acts, my proposal is to view perversion as a severe form of psychosis.

¹ Lacan, Jacques, Crucial Problems for Psychoanalysis.

² Lacan, Jacques, 'There can be no crisis of psychoanalysis' Jacques Lacan interviewed in 1974.

Keywords: *Language, Speech act, Desire, Reality, Real, Difference, Being, Ethics, Psychopathy, Psychosis.*

A fi, adică a locui în limbaj înseamnă în primul rând a asuma indeterminarea și interogația permanentă, i.e. dorința pe care aceasta o suscătă.

1. În loc de introducere

Acest studiu este, în mare parte, un comentariu filozofic la câteva fragmente relevante din *Theaitetos* și *Sofistul*, în care Socrate (respectiv Străinul eleat) analizează - fără să tranșeze - împreună cu docialul său interlocutor relația dintre limbaj și realitate. Comentariul este asezat cu următoarele elemente:

- evaluare critică a teoriei lui Robert D. Hare (*Without Conscience*) privind psihopatia ca entitate clinică. Ipoteza, pe care o susținem, este că avem de-a face, în cazul perversului, cu o structură psihotică.
- discuție, pornind de la *Etica psihanalizei* (J. Lacan), privind relația dintre etică și limbaj, respectiv o analiză a felului în care psihanaliza ancorează domeniul moralității în Real – relativizând astfel valoarea idealului (etic) și a normei morale, i.e. eficiența acestora în determinarea comportamentului virtuos.
- la final voi face o incursiune în *De anima* (Aristotel), pentru a arăta relația dintre limbaj și natura nedeterminată – i.e. determinabilă pentru fiecare subiect în parte - a ființei umane, definită de Lacan drept *animal vorbitor*.¹ Sufletul omului este, în această accepție, o (in)conistență semnificantă. Vom trata acest subiect în profunzime într-o lucrare separată.

2. Limbaj, percepție, realitate în *Theaetetus*²

Total este (în) mișcare iar mișcarea are două forme, fiecare fiind o *multiplicitate infinită*. Fiecare formă are puterea ei caracteristică: există o putere activă și alta pasivă. Cele două interacțiuni sunt permanente – din frecarea lor rezultă două realități, două multiplicități quasi-infinite și interdependente: domeniul calităților perceptibile și domeniul actelor percepțive.³

În cîmpul percepției există două lucruri *comensurabile*: organul percepției și lucrul. Între cei doi poli se nasc două mișcări între care există unitate: actul perceptiv este una dintre mișcări; calitatea perceptuată este cealaltă mișcare. Nicio calitate nu este intrinsecă lucrului pentru că lucrul este în sine instabil ori se sustrage oricum cunoașterii determinate (gândirii

¹ Lacan, Jacques, vezi interviul din revista italiană « Panorama », 1974, Link.

² Platon, *Theaetetus*, în *Complete Works*, ed. John M. Cooper, 1997 by Hackett Publishing Company, Inc.

³ *Ibidem*, pp. 173-74.

discursive). Trăsăturile antinomice sunt, de fapt, interdependente; în plus orice trăsătură este la rândul ei instabilă, i.e. supusă mișcării (atotcuprindătoare): a este activ în raport cu b și pasiv în raport cu c. Aptitudinea perceptivă ca atare este pasivă și totodată activă: este pasivă în raport cu lucrul și activă în sensul că realizează percepția. Verbul *a fi* este astfel complet inadecvat pentru descrierea unei realități supuse transformării permanente.

*Nicic nu este, totul devine*⁴. *Nicic nu este, totul devine* = nicic nu este în sine, totul este așa cum apare în procesul schimbător al percepției. Autorul sau reprezentantul acestei teorii nu s-a gândit desigur la halucinație (la așa-zisul *fenomen elementar*): halucinația nu este, desigur, o percepție, deși se prezintă ca și când ar fi astfel; halucinația din psihoze este, așa cum ne invăță Lacan, conversiunea în reprezentare a semnificantului forclus.

Limbajul este, aşadar, Legea imuabilă ce transcende – ce trebuie plasat dincolo ori dincioace de – inconsistenta fenomenelor, fiind totodată domeniul în care este ancorată, i.e. structurată o percepție altminteri indistinctă de fenomenul halucinatoriu. Volatilitatea ori fluctuația este-ntotdeauna o trăsătură a reprezentării (senzoriale), nu definește niciodată procesul perceptiv ca atare – asta grație întreprării subiectului, i.e. a ancorajului său într-un corp gărit de semnificant.

Astfel ochiul este de partea pasivă (receptivă) iar lucrul este, mai degrabă, de partea activă a raportului. Mișările intermediare însă – i.e. calitatea percepției și percepția – nu sunt nici active, nici pasive ci constituie intenționalitatea percepției ca sinteză dinamică între elementul pasiv – organul și cel activ – lucrul (în sine).⁵ Ființa sau devenirea este relație, de pildă intenționalitate perceptivă. *În-sine*-le este, mai degrabă, de felul neființei: condiția internă de posibilitate a ceea ce este manifest apartine, atât în cazul subiectului cât și în cazul obiectului, locului de joncțiune între Real și semnificant.⁶

Dacă totul este (neîncetat) mișcare – locomoție sau modificare calitativă, atunci ar fi trebuit inventat un limbaj care să corespundă acestei ipoteze: numele nu poate să corespundă unui obiect aflat în permanentă transformare – *roșu* nu poate să corespundă unui obiect care în momentul următor începează să fie roșu, percepția x nu poate să corespundă unui obiect care poate în orice moment să-și schimbe aparența.⁷ Limbajul în care locuim invalidează pseudoprincipiul conform căruia totul este (în) mișcare. Ori am putea formula contradicția mai degrabă astfel: toate trec (se transformă), cuvintele rămân. Există o anumită invariante la nivelul semnificantului – al conceptului ca atare.

4 *Ibidem*, pp. 174-75.

5 *Ibidem*, p.177: „(...) on the passive side, the perception makes the tongue percipient, while on the side of the wine, sweetness moving about it makes it both be and appear sweet to the healthy tongue.”

6 *Ibidem*, p. 178: „It remains, then, that I and it, whether we are or whether we become, are or become for each other. For our being is, by Necessity's decree, tied to a partner; yet we are tied neither to any other thing in the world nor to our respective selves. It remains, then, that we are tied to each other. Hence, whether you apply the term 'being' to a thing or the term 'becoming', you must always use the words 'for somebody' or 'of something' or 'relatively to something'. You must not speak of anything as in itself either being or becoming nor let anyone else use such expressions (...)”

7 *Ibidem*, p. 202: „One must not use even the word ‚thus‘; for this ‚thus‘ would no longer be in motion; nor yet ‚not thus‘ for here again there is no motion. The exponents of this theory need to establish some other language; as it is, they have no words that are consistent with their hypothesis – unless it would perhaps suit them best to use ‚not at all thus‘ in a quite indefinite sense.”

Ce anume sunt lucrurile întipărite ca semne la nivelul elementului pasiv-perceptiv?

Aceste semne sunt urme sau cicatrici ale activității lucrului (în sine) – sunt efecte incarnate ale afectării subiectului de către ceea ce (nu) este. Forma – întipărită în ceară imaterială a sufletului – corespunde, aşadar, lucrului (în sine), la care nu avem acces nemijlocit. Care este totuși criteriul distincției formelor – cum se asigură gânditorul că nu le confundă în lipsa obiectului perceptibil? Sau, ceea ce este totuna, ce anume asigură recunoașterea obiectului ori punerea în legătură a obiectului determinat cu forma potrivită? Forma determină identitatea obiectului – ca atare este mai mult decât o marcă perceptivă ori efectul sensibil al obiectului empiric. Este însă forma un element imanent subiectului sau ține, mai degrabă, de sfera obiectului? Ori poate că forma (amprenta transcendentală a lucrului înn sine) este ea însăși ceva de felul Realului. Forma, i.e. identitatea obiectului, este, în definitiv, semnificantul din care derivă obiectul perceptibil.⁸

Realitatea este compusă din (este reductibilă la) elemente – în ele însese – nejustificabile: nu poate exista un discurs care să justifice elementele ce funcționează ca principii ultime pentru orice explicație posibilă. Aceste *particule elementare* sunt dincolo de orice categorie lingvistică. Ele sunt totodată dincolo de categoriile ontologice: nu li se poate atribui nici ființă, nici neființă și nicio altă proprietate (determinație ontică). Fiecare element este, într-un anumit sens, autonom – fiind, deci, dincolo de predicăție (de înlățuirea semnificantă). Aceste elemente pot fi totuși numite; ele nu au, ne spune Socrate, decât nume – fiecare element are un nume propriu. Acest nume este în sine inexprimabil. Elementul semnificant este în sine inexprimabil și nejustificabil, vrea să spună: că are funcție de particulă elementară în constituirea oricărui discurs și totodată că este subiectul propriei sale definiții – al unei definiții construite prin înlățuirea altor elemente semnificante. Înlățuirea acestor particule constituie, deci, plase realității tot așa cum înlățuirea numelor lor constituie rețeaua simbolică – i.e. o rețea de discursuri despre o realitate complexă. Există, aşadar, o corespondență între:

- Particulă elementară și nume – semnificantul singular.
- Realitate ca un complex format din *particule elementare* și discurs ca un complex format din nume elementare.

Elementul semnificant este, mai degrabă, o literă decât un nume ce implică totuși o semnificație; sau dacă este totuși un nume, atunci este un nume lipsit de semnificație. Elementul sau numele este astfel complet nedeterminat. Numai că numele nu este despre element, ci este identic cu elementul – de aceea am folosit mai sus expresiile *element semnificant* sau *nume elementar*. Numele nu este despre particula elementară așa cum discursul constituie o justificare a realității. Mai spune Socrate apoi că elementele sunt totuși perceptibile – chiar dacă, în ele însese, sunt inexprimabile și incognoscibile.

8 *Ibidem*, pp. 215-17: „In some men, the wax in the soul is deep and abundant, smooth and worked to the proper consistency; and when the things that come through the senses are imprinted upon this ‘heart’ of the soul (...) the signs that are made in it are lasting, because they are clear and have sufficient depth. Men with such souls learn easily and remember what they learn; they do not get the signs out of line with the perceptions, but judge truly (...) And I want you to consider whether what happens here is not just this, that a man thinks that twelve itself, the one on the waxy block, is eleven (...) Then we shall have to say that false judgment is something other than a misapplication of thought to perception; because if this were so, we could never be in error so long as we remained within our thoughts themselves.”)

Subiectul întreține, aşadar, la nivelul percepției ori, mai degrabă, la nivelul afectivității - un raport special (nemijlocit ?) cu lucrul în sine. Afectibilitatea exprimă receptivitatea subiectului la influența semnificantului. Iar forma obiectului este amprenta în-formării subiectului de către lucrul în sine – de către elementul semnificant.⁹

Argumentul vizează în continuare stabilirea unei echivalențe între element și complexul format din elemente, conform căreia complexul este deopotrivă *nejustificabil și incognoscibil* devreme ce se arată a fi *singular și necompus* – exact precum *particula elementară*. Conform teoriei expuse anterior realitatea este inteligibilă pe temeiul înlăntuirii unor elemente - în ele însese - ininteligibile. O implicație importantă a acestei teorii este relația intimă ce poate fi decelată între particulele elementare ce constituie realitatea și elementele semnificante ce constituie universul semantic.

Ideea prezentului argument este că întregul funcțional – fie acesta un organism sau o moleculă, un discurs ori o silabă – este complet diferit față de suma părților sale. Întregul funcțional este, ne spune Socrate, o formă singulară, ireductibilă la elementele ce-l compun. Dacă este ireductibil la părți, este totodată necompus. Am demonstrat astfel mai multă rigurozitate dacă am spune că întregul funcțional are părți - precum trupul are membre, organe etc. Sigur că trupul ca alcătuire materială este constituit din elemente ori componente între care există anumite raporturi structurale. Altfel spus: corpul prezintă o anumită structură hilomorfă. Acestea sunt însă numai moduri diferite de a vorbi despre același lucru (?). Dacă vorbim despre trup ca întreg funcțional, scoatem în evidență integralitatea funcțională și, deci, indivizibilă, a subiectului întrupat. Dacă vorbim despre realul trupului, avem în vedere compoziția și constituția materială a corpului - ca sumă a părților sale.

Ce este, deci, întregul ca formă? Forma descrie aici unitatea funcțională a întregului – fie acesta un discurs fie subiectul întrupat. Forma este aici unitatea funcțională în act – este simultan condiție de posibilitate a unității și întreg funcțional în act. Forma nu depășește niciodată registrul supozitiei: ea este (în sine) indescriptibilă, incognoscibilă și nelocalizabilă – fiind astfel complet nedeterminată. Elementul semnificant (litera) și fraza ca unitate funcțională a discursului împărtășesc, deci, un anumit izomorfism.¹⁰

9 *Ibidem*, pp. 223-24: „He said that it is true judgment with an account [logos, argument, discurs] that is knowledge; true judgment without an account falls outside of knowledge. And he said that the things of which there is no account are not knowable (...) In my dream, too, I thought I was listening to people saying that the primary elements, as it were, of which we and everything else are composed, have no account. Each of them, in itself, can only be named; it is not possible so say anything else of it, either that it is or that it is not (...) Indeed we ought not to apply to it even such words as ‚itself‘ or ‚that‘, ‚each‘, ‚alone‘, or ‚this‘, or any other of the many words of this kind; for these go the round and are applied to all things alike, being other than the things to which they are added, whereas if it were possible to express the element itself and it had its own proprietary account, it would have to be expressed without any other thing. As it is, however, it is impossible that any of the primaries should be expressed in an account; it can only be named, for a name is all that it has. But with the things composed of these, it is another matter. Here, just in the same way as the elements themselves are woven together, so their names may be woven together and become an account of something – an account being essentially a complex of names. Thus the elements are unaccountable and unknowable, but they are perceptible, whereas the complexes are both knowable and expressible and can be the objects of true judgment.”

10 *Ibidem*, pp. 226-28: „Let the complex be a single form resulting from the combination of the several elements when they fit together; and let this hold both of language and of things in general (...) Because when a thing has parts, the whole is necessarily all the parts. Or do you mean by ‚the whole‘ also a single form arising out of the parts, yet different from all the parts? (...) Now do you call ‚sum‘ and ‚whole‘ the same thing or different things? (...) And the number of an army is the same as the army? (...) Supposing the syllable is not just its letters, doesn't it

Diferența specifică sau singularitatea este plusvaloarea ce distinge cunoașterea de simpla judecată. Judecata stabilește genul proxim – ea generalizează. Cunoașterea vine în completare stabilind singularitatea sau diferența specifică a lucrului în cauză. Ex.: Omul este un animal vorbitor. Omul apartine, aşadar, regnului animal sau, alături de celelalte vietăți, domeniului ființelor animate (însuflare). Faptul că este vorbitor - i.e. actantul unei dorințe singulare -, descrie diferența specifică față de celelalte animale.

A cunoaște ceva înseamnă a accede la justificarea lucrului respectiv – justificarea aceasta este de ordinul semnificantului și circumscrie tocmai trăsătura distinctivă, specifică (*unară*) a lucrului în cauză. Acest ceva specific este, în definitiv, elementul ireductibil și netransmisibil, i.e. tocmai unicitatea ce ancorează individul în domeniul semnificantului.¹¹

3. Limbajul ca negativitate în Sofistul 12

Vorbirea despre neființă este paradoxală – aproape o contradicție în termeni. Cum putem vorbi despre *ceea ce nu este*? Cum putem enunța neființă? Supozitia implicită aici este că limbajul este menit să acopere exclusiv sfera ființării. *Ceea ce nu este* include (printre altele): vorbirea minciinoasă, alienantă sau smintitoare – discursul sofistic, ideologic, discursul urii etc. sau convingerea (credința) falsă.¹²

Ce desemnează, aşadar, expresia *ceea ce nu este*? Există o relație intimă între semnificant și ființă. Este imposibil să rostim *ceva* în vid, i.e. fără să ne referim la o ființă determinată. Acest *ceva* pe care-l rostim desemnează, deci, cel puțin un lucru, o ființă – a spune *ceva* înseamnă a vorbi despre (cel puțin) un obiect determinat.

Ceva sau *ceea ce se referă*, pe de altă parte, la forma lucrului în cauză. A rosti *ceva* sau *ceea ce* înseamnă a te adresa lucrului prin intermediul formei *unu* – înseamnă a viza unitatea semantică, o anumită consistență onto-logică a lucrului aflat sub investigație. Care este, deci, *trăsătura unară* sau forma specifică în cazul neființei – al celor ce nu sunt? Dar care este relația dintre formă și nume? Cine spune *ceva* trebuie să poată numi cel puțin un lucru. Ori *ceea ce nu este* nu desemnează *ceva* de la nivelul realității (empirice). Atunci cum poate cineva să vorbească despre nimic, despre ceea ce suspendă însăși posibilitatea vorbirii? A

follow that it cannot contain the letters as parts of itself? (...) Then, Theaetetus, according to our present argument, a syllable is an absolutely single form, indivisible into parts.”

11 *Ibidem*, pp. 231-32: „(...) being able to tell some mark by which the object you are asked about differs from all other things (...) It is what we were saying – that if you get hold of the difference that distinguishes a thing of everything else, then (...) you will have got an account of it. On the other hand, so long as it is some common feature that you grasp, your account will be about all those things which have this in common (...) Suppose I have formed a correct judgment about you; if I can grasp your account in addition, I know you, but if not, I am merely judging you (...).”

12 Platon, *Sophist*, în *Complete Works*, ed. John M. Cooper, 1997 by Hackett Publishing Company, Inc.

13 *Ibidem*, pp. 255-257: „Then if the sophist gives up right away we'll obey the royal command and we'll capture him and hand our catch over to the king. But if the sophist slips down somewhere into the parts of the craft of imitation, we'll follow along with him and we'll divide each of the parts that contain him until we catch him (...) Going by the method of division that we've used so far, I think I see two types of imitation here too (...) This appearing, and this seeming but not being, and this saying things but not true things – all these issues are full of confusion, just as they always have been. It's extremely hard, Theaetetus, to say what form of speech we should use to say that there really is such a thing as false saying or believing, and moreover to utter this without being caught in a verbal conflict (...) do we dare to utter the sound that which in no way is? (...) What should the name, that which is not, be applied to?“

rosti neființă este auto-contraditoriu. Se pare totuși că limbajul ne permite să aplicăm categoriile *unu* și *multiplu* la *cea ce nu este* – altfel ar fi imposibil să rostim expresii precum *cea ce nu este* ori *cele ce nu sunt*. Pentru că nu există un raport de continuitate între nume (semnificant) și ființă. Poate că este posibil să rostim neființă pentru că forma (trăsătura unară) ține, mai degrabă, de neființă – i.e. de domeniul limbajului - decât de domeniul ființării. Neființă este, aşadar, inconcepțibilă și inexprimabilă: propoziția aceasta nu face însă altceva decât să atribuie determinații unui lucru, despre care spune că este imposibil. Iată, deci, cum imposibilul devine posibil prin intermediul limbajului.¹⁴

Mai este apoi ceva: deși *cea ce nu este* nu desemnează, în primă instanță, un obiect determinat (empiric), actul rostirii și deopotrivă conținutul vehiculat instituie totuși, de fiecare dată, o realitate. Minciuna nu desemnează, în primă instanță, o realitate – deși nu este fără referință la realitatea pe care o prezintă distorsionat. Realitatea pe care o instituie este în primul rând o anumită interpretare a unei realități ce suscătă diferite interpretări. Interpretarea în cauză angajează apoi (aproape) automat o anumită stare de spirit. Attitudinea implicită în miinciuna rostită este uneori însotită de anumite acte extralingvistice – de acte din domeniul acțiunii practice. Orice act are apoi nu numai o implicație morală, ci, de fiecare dată, o relevanță etică. Starea de spirit, pe care interpretarea miincinoasă o suscătă, o facilitează sau o confirmă, este, în definitiv, un efect la nivelul celuilalt. Abia astfel – i.e. manipulându-l pe celălalt în vederea săvârșirii unui act reprobabil - instituie neființă o realitate.

Ce este, deci, o imitație ori o reproducere? Un obiect făcut după asemănarea cu un lucru autentic. Spre exemplu reproducerea din secolul XX a unei picturi din secolul XVI. Dar nu este imitația de asemenea reală – nu există ea cu adevărat? Sofismul este aici destul de evident: autenticitatea este echivalată cu existența (realitatea). Totuși întrebarea privitoare la natura autenticității ori a inautenticității este justificată. Ce înseamnă că un lucru este originalul și un altul copia (oricât de fidelă)? Într-un anumit fel imitația este și nu este (autentică) în același timp. Dar este cuvântul rostit (reprezentarea verbală) originalul (după care este alcătuit lucrul) ori numai o imitație a lucrului (în sine)? Cuvântul este această impletire între ființă și neființă:

- El desemnează un obiect absent – numește lucrul în absență, invocându-l astfel. Cuvântul este tocmai această absență prealabilă a lucrului – ce instituie într-un timp secund o (anumită) realitate.

14 *Ibidem*, pp. 258-260: „So if you can't apply it [that which is not] to that which is, it wouldn't be right either to apply it to something (...) It's obvious to us that we always apply this something to a being, since it's impossible to say it by itself, as if it were naked and isolated from all beings (...) Are you agreeing because you're thinking that a person who says something has to be saying some one thing? (...) And it's absolutely necessary, it seems, that someone who does not say something says nothing [not even one] at all (...) don't we have to deny that anyone who tries to utter that which is not is even speaking? (...) Whenever we speak of those which are not, aren't we trying to apply numerical plurality to them? (...) Do you understand, then, that it's impossible to say, speak, or think that which is not (...) It's unthinkable, unsayable, unutterable, and unformulable in speech (...) He shouldn't even call it at all, since even calling it by that label he'd be addressing it by means of the form, one (...) Try to say something correct about that which is not, without attaching either being, one, or numerical plurality to it.”

- Cuvântul este totodată o existență de vreme ce are suport material și este totodată audibil – obiect perceptibil.¹⁵

Semnificantul este, deci, originalul¹⁶ – într-un anumit sens lucrul (*in sine*) și semnificantul se suprapun, chiar dacă, pe de altă, parte semnificantul izvorăște din Real. Cuvântul (reprezentarea verbală) desemnează obiectul absent tot așa cum semnificantul vine în locul lucrului (al Realului) căzut – i.e. refuzat ori forclus - de la nivelul realității. Instituirea subiectului ca subiect al limbajului (inconștientului) înseamnă, într-un anumit sens, tocmai aceasta: trecerea de la subiectul juișării (S) la subiectul divizat (\$), i.e. S → \$.

Argumentul acesta¹⁷ prezintă diferite dificultăți. Le vom aborda pe rând. Străinul eleat spune, la un moment dat, că discursul despre ființă este la fel de dificil ca și discursul despre neființă. Asta poate pentru că lucrul în discuție este prin natura sa alunecos: obiectul în cauză se sustrage tendinței conceptului de a-l fixa în limitele unui (anumit) set de determinații. *Ființa și Unul* desemnează același lucru sau lucruri diferite? Ideea lui Parmenide este că multiplicitatea ontică este reductibilă la unitatea onto-logică a Ființei unice. Cu alte cuvinte: diversitatea ființării este reductibilă la invarianță – i.e. variația pură - a unității semantice (semnificante) a Originii.

Dar noi folosim deja nume diferite pentru a desemna Ființa unică – anume *Ființa și Unul*. Este compatibilă, aşadar, multiplicitatea lingvistică și ontică (a ființării) cu unitatea onto-logică Ființei? Dar poate că Ființa unică – sau ceea ce sintagma denotă - este exprimabilă ca diversitate discursivă. Originea reală a registrului simbolic este la rândul ei diferențiată sau nu? Dacă numele este distinct de obiectul pe care-l desemnează – și trebuie să fie astfel -, atunci avem două lucruri: numele și obiectul – unitatea onto-logică (a Ființei unice) pare a fi astfel amenințată. Dacă numele este, în schimb, identic cu denotația, atunci avem următoarele situații:

¹⁵ Ibidem, p. 261: „So you're saying that that which is like is not really that which is, if you speak of it as not true (...) So it's not really what is, but it really is what we call a likeness? (...) Maybe that which is not is woven together with that which is in some way like that – quite bizarre.”

¹⁶ Lacan, J., *Panorama*: „It is the world of speech that creates the world of things, which initially blur into everything that is in-becoming. Only words give a finished meaning to the essence of things. Without words, nothing would exist.”

¹⁷ *Sophist*, pp. 265-67: „Well then, you call something being?» (...) «Is that just what you call one, so that you use two names for the same thing?» (...) Surely it's absurd for someone to agree that there are two names when he maintains that there's only one thing (...) If he supposes that a thing is different from its name, then surely he's mentioning two things (...) And moreover if he supposes that the name is the same as the thing, he'll either be forced to say that the name is the name of nothing, or else, if he says that it's the name of something, then it's the name of nothing other than itself and so will turn out to be only the name of a name and nothing else (...) Well then, will they say that the whole is different from the one being, or the same as it? (...) But if a thing has parts then nothing keeps it from having the characteristic of being one in all its parts, and in that way it's all being and it's also one whole (...) Surely a thing that's truly one, properly speaking, has to be completely without parts (...) Further if that which is not a whole by possessing that as a characteristic, but rather just is the whole itself, that which is will turn out to be less than itself (...) And because it's deprived of itself, that which is will be not being, according to that account (...) And everything will be more than one, since that which is and the whole will each have its own separate nature (...) Invariably whatever becomes has at some point become as a whole. So we can't label either being or becoming as being without taking the whole to be among the beings too.”

- Numele se suprapune cu lucrul desemnând astfel *ceea ce nu este* ori, în orice caz, un obiect nedeterminat. În această situație numele denumește ceva de ordinul neființei: adică trimite la alt nume, instituind astfel lanțul semnificant.
- Numele se suprapune cu un obiect determinat: în acest caz este auto-referențial, i.e. se explică prin sine însuși, ceea ce este absurd. În realitate conceptul obiectului determinat trimite, nu numai la un obiect empiric, ci, în primul rând, la un (alt) semnificant.
- Mai există apoi situația în care pare că numele se suprapune cu lucrul în sine (Realul). Un exemplu este faimoasa sintagmă *creatio ex nihilo* - aceasta nu postulează însă două principii co-originare – de pildă spiritul și materia - ci spune numai atât: ființarea a fost generată exclusiv de la nivelul Prinzipiului unic, i.e. din nimic altceva (în afara sa). Însă, nici în acest caz, numele nu se suprapune cu lucrul
- Logosul nu este totușa cu Originea, ci este primul vîrstă al intelectului divin. Un exemplu este faimoasa sintagmă *creatio ex nihilo* - aceasta nu postulează însă două principii co-originare – de pildă spiritul și materia - ci spune numai atât: ființarea a fost generată exclusiv de la nivelul Prinzipiului unic, i.e. din nimic altceva (în afara sa). Însă, nici în acest caz, numele nu se suprapune cu lucrul - Logosul nu este totușa cu Originea, ci este primul vîrstă al intelectului divin.

O altă întrebare privește relația dintre conceptul de întreg și conceptul ființei unice: sunt aceste forme diferite sau identice – desemnează realități diferite sau denumesc același lucru? În concepția grecilor antici, cosmosul trebuie privit ca o sferă ce cuprinde toate ființările ca părți ale sale. În această acceptare întregul este compus. În ce constă unitatea unui întreg compus, deci divizibil? Este întregul ca unitate funcțională diferit de întregul (luat) ca sumă a părților (sale)? Unitatea autentică trebuie să fie, ne spune Străinul, o unitate simplă, indivizibilă. Întregul ca totalitate – este, deci, incompatibil cu ideea unității abisale. Problema este, însă, mai dificilă decât pare la prima vedere. Deși este compus, întregul este totodată unitar dincolo de diviziunea părților sale: unitatea onto-logică este, deci, o trăsătură a întregului. Mai mult decât atât, avem aici de-a face cu o dualitate: întregul este este simultan totalitate ontică și unitate funcțională (ontologică).

Dualitatea se aplică deopotrivă ființei: despre *ceea ce este* putem spune că este simultan - totalitate a ființării și întreg unitar (funcțional). Dacă ființa este exprimabilă în moduri diferite, înseamnă că este realmente divizată ori că este în prealabil divizată în sine însăși, i.e. înainte de a fi astfel la nivelul ființării?

Dacă ființa este identică cu întregul – dacă prezintă aceeași structură semnificantă ca și acesta -, atunci am putea spune că ea cade din *dennitata* identității cu sine. Identitatea – sub aspectul structurii - cu altul este deja un raport și, ca atare, o modificare a unității aparent inalterabile și indestructibile a ființei. Ființa deschide spre posibilitatea neființei în măsura în care este susceptibilă de modificare.

Avem aici un veritabil lanț al diviziunii semnificante:

- Unitatea elementară a Originii este suprimată de diferența dintre ființă și întreg.
- Identitatea celor două forme implică diviziunea semnificantă între totalitatea ființării și unitatea funcțională a întregului: există, cu alte cuvinte, două specii din fiecare formă.
- Raportul – de identitate ori diferență – între ființă și întreg basculează în distincția dintre ființă și devenire. Factorul diviziunii este tocmai emergența unității funcționale - i.e. negative la nivelul totalității simple – i.e. numerice. Totalitatea aceasta din urmă este complet artificială – stabilitatea sa este (permanent) alterabilă.

Ideea de întreg este exprimabilă, deci, în două feluri:

- Întregul este, pe de o parte, totalitate numerică – perfect omogenă în temeiul cantității.
 - Pe de altă parte, întregul este unitate funcțională (negativă): a individului - a organismului ori a comunității, spre a produce numai două exemple relevante.

Este astfel ilegitim a trata subiectul, în raport cu societatea din care face parte, ca unitate numerică în raport cu un întreg care-l conține și supra-determină. Persoana este, în temeiul dorinței sale ireductibile – i.e. incomparabile și netransmisibile, de fiecare dată infinit mai mult decât membrul uniform al unei multimi.¹⁸

Există, ne spune, Străinul eleat, situația celor ce gândesc că ființa este identică cu corpor(e)alitatea.¹⁹ Nodul borromean descrie, în psihanaliza lacaniană, întrepărtinderea între cele trei registre - Real, Simbolic și Imaginar - ce constituie structura tripartită a subiectivității. Singularitatea subiectului – dorința arcuită în jurul *obiectului mic a* – este tocmai elementul ce tine laolaltă această structură.

Figura I²⁰

Cei care susțin ipoteza reducționistă conform căreia ființă = corpor(e)alitate, confundă în realitate cele trei planuri: ei reduc atât dimensiunea simbolică cât și Realul, care e ireprezentabil, inimagineabil și imperceptibil, la registrul imaginar al ființării ori, în cel mai bun caz, la realul corporal. Dacă cel care reprezintă această poziție (teoretică) este constrâns să admite că există de asemenea lucruri incorporele – i.e. chestiuni, mai degrabă, abstrakte precum dreptate, intelligentă, minte sau suflet – atunci el trebuie să fie capabil să explice în ce

¹⁸ Lewis, C.S., *Mădulare unii altora*, în *Ferigi si Elefanti*, Humanitas, Bucuresti, 2011.

¹⁸ Lewis, C.S., *Mind, Matter and Morality*, in: *Essays in Ethics*, Harmondsworth, Penguin, 1971.

¹⁹ „When they take hold of all these things they insist that only what offers tangible contact is, since they define being as the same as body (...) So since there is justice and intelligence and the rest of virtue, and also their contraries, and moreover since there is a soul in which those things come to be present, do they say that any of these are visible or touchable, or that they all are invisible? (...) It's enough if they admit that even a small part of that which is doesn't have body. They need to say something about what's common to both it and the things that do have body, which they focus on when they say that they both are” (pp. 267-69).

²⁰ La définition de *Topologie*. Link

constă temeiul comun al celor două domenii ontice distincte. Strategia naturaliștilor contemporani este diferită: ei resping din start dualismul minte-corp și reduc procesele mentale la procese neuro-fiziologice. Identitatea dintre ființă și ființare ori reducția dimensiunii reale a ființei la domeniul (sau) ontic - violează necesitatea logică de a menține diferența ontologică, i.e. diferența dintre semnificant și semnificat. Astfel atât așa-zisele acte mentale cât și procesele neuro-fiziologice trebuie plasate de partea semnificatului - i.e. a conceptului intrupărat ca real corporal. Dacă realul corporal n-ar fi o consistență a conceptului de corp, atunci ar fi, cu siguranță, indescriptibil sau oricum ininteligibil.

Diferența ontologică nu este, în realitate, între ființă și ființare: punerea celor două noțiuni în raport indică o continuitate ilegitimă între originea pre-ontologică a ființării și tot ceea ce ține de domeniul existenței. Diferența ontologică reală trebuie să fie ireductibilă: astfel încât o vom enunța ca diferență între neființă și ființă sau ființare. Ființă este conceptul ființării iar ființarea este realizarea acestui concept. Neființă trebuie plasată însă în altă parte – anume de partea reală a limbajului, i.e. în domeniul semnificantului.

Identitatea dintre corporal și incorporal (Real) este ilicită pentru că produce diferite efecte nedorite:

- Una (dintre aceste consecințe) privește depersonalizarea individului. Numele propriu nu mai invocă semnificantul, în care este întemeiată singularitatea doritoare a subiectului, ci devine un nume comun, i.e. o descriere definită (*definite description*).
- Noțiunea ori semnificația ei este, în genere, identificată cu referința (denotația).
- O altă consecință este următoarea: toate cele trei registre – intelectul, imaginația și sensibilitatea – sunt parazitate de semnificantul refuzat sau forclus.

Obiectul perceptiei este, pe de o parte, infinit variabil; pe de altă subiectul constată persistența calităților perceptibile. Percepția este, cu alte cuvinte, organizată, altfel ar fi imposibil ca subiectul să detecteze și să recunoască aspectul divers dar structurat al obiectului percepții. Obiectul perceptibil manifestă, aşadar, o oarecare stabilitate structurală. Ce anume asigură persistența calităților perceptibile? Nu este suficient ca subiectul să dețină conceptul obiectului. Factorul stabilizator ar putea fi – în mod paradoxal – o anumită mobilitate afectivă, determinată la rândul său de poziționarea potrivită a subiectului în raport cu semnificantul. Percepția susținută afectiv constată glisarea aspectului (obiectual) tot așa cum recunoaște ceea ce persistă dincolo de modificare. Obiectul cunoașterii se află în aceeași situație: ar fi complet irelevant din punct de vedere cognitiv dacă n-ar dezvălu-i o anumită structură internă. Structura (obiectului cognoscibil) este însă o funcție a mobilității cognitive și deopotrivă a interacțiunii permanente dintre aptitudinea respectivă și obiectul său caracateristic.

Nu există, așa cum vom constata la finalul argumentului, o diferență rigidă între ființă și devenire. Ceea ce nu înseamnă că, între cele două forme, nu există diferență: aceasta se referă însă la diferențierea potențial infinită a ființării – la devenire ca diviziune a ființei. Orice ființare este supusă influenței negative a devenirii – ca atare este caracterizată de un soi de aptitudine bicefală:

- O componentă vizează acțiunea ex-centrică a ființării: anume capacitatea acesteia de a afecta o altă ființare.
- Cealaltă componentă se referă la putința ființării în cauză de a fi, la rândul său, afectată (modificată).

Dubla capacitate de a afecta și de a fi afectat este, în definitiv, aptitudine asociativă. Intenționalitatea înscrisă în substanța ființării caracterizează orice raport ontic – implicit, deci, relația lingvistică.

Ca obiect al cunoașterii, ființă nu poate fi, deci, inalterabilă. Ființă se declină ca ființare - astfel alterabilitatea ține, dacă nu de Realul pre-ontologic al (ne)ființei, atunci este legată cu siguranță de realizarea acestuia ca principiu spiritual (conceptual) și material al existenței. Iată cum actul (cognitiv) afectează, i.e. diferențiază obiectul din interior. Premisa acestei operații oarecum stranii constă în unitatea transcendentală dintre subiect și obiect. Această supoziție este, așa cum vom vedea, inerentă definiției aristotelice a suflului: elementul ce animă viața este aptitudinea ce pre-determină funcția biologică; iar aptitudinea este intenționalitate, i.e. unitate transcendentală între subiect și obiect

Concluzia care se impune este că ființă este simultan imuabilă și schimbătoare. Schimbătoare este în calitate de ființare. Relativ imuabilă este însă structura imanentă sau legea ce determină din interior funcțiile caracteristice fiecărei ființări. Ambele – atât constanța cât și alterabilitatea (ființei) sunt astfel pentru subiect; ceea ce este ființă în sine îi este inaccesibil. Dar structura este un produs al limbajului: legea în temeiul căreia se mișcă ființarea (devenind, în definitiv, ceea ce deja este) este, deci, un efect de limbaj. Dimensiunea semnificantului este astfel condiția de posibilitate a ființării în ansamblu.²¹

A spune că ființă este simultan variabilă și invariabilă este totușa cu a spune că nu este nici una, nici alta.²² A spune că atât schimbarea cât și repaosul există trimită la relația pe care ambele le au cu ființă. Ființă este tocmai raportul lingvistic ce leagă diferitele elemente existente într-o rețea onto-logică; este ceea ce face posibilă legătura între subiect și atributele sale – putem spune despre același subiect/obiect că este simultan ori, mai degrabă, succesiv schimbător și imutabil. Însă ceea ce constituie raportul (lingvistic) este de alt ordin – semnificantul fiind, mai degrabă, ne-ființă, i.e. tocmai particula privativă ce constituie relația simbolică, regenerând și restaurând de fiecare dată realitatea ontică. Ființă nu se schimbă și nu se află nici în repaos, adică este Unul exprimabil ca (fiind) multiplu. Ființă se suprapune cu predicația, însă Unul este dincolo de limbaj – trebuie plasat de partea Reală a acestuia.

Singularitatea subiectului este inexprimabilă. Poate tocmai de aceea este *obiectul mic a (objet petit a)* ca obiect-cauză a(l) dorinței - o necunoscută. Discursul propriu fiecărui subiect este structurat în jurul acestui obiect (în sine) indicibil, i.e. exprimabil însă ca discurs caracteristic unui subiect unic. Acest discurs nu este nicidcum un soi de limbaj privat.

21 *Sophist*, pp. 269-71: „You people distinguish coming-to-be and being and say that they are separate? (...) And you say that by our bodies and through perception we have dealings with coming-to-be, but we deal with real being by our souls and through reasoning. You say that being always stays the same and in the same state, but coming-to-be varies from one time to another (...) We took as a sufficient definition of beings that the capacity be present in a thing to do something or have something done do it (...) In reply they say that coming-to-be has the capacity to do something or have something done do it, but that this capacity doesn't fit with being (...) You mean that if knowing is doing something, then necessarily what is known has something done to it. When being is known by knowledge (...) then insofar as it's known it's changed by having something done to it – which we say wouldn't happen to something that's at rest (...) He has to be like a child begging for „both”, and say that that which is – everything – is both unchanging and that which changes.”

22 *Ibidem*, p. 272: „So do you conceive that which is as a third thing alongside them which encompasses rest and change? And when you say that they both are, are you taking the two of them together and focusing on their association with being? (...) It does seem probably true that when we say change and rest are, we do have a kind of omen of that which is as a third thing (...) So that which is isn't both change and rest; it's something different from them instead (...) Therefore by its own nature that which is doesn't either rest or change (...)”

Situația este, mai degrabă, următoarea: un subiect singular se exprimă, de fiecare dată, prin intermediul unui discurs accesibil celuilalt – convertibil în discurs public, purtând însă de fiecare dată marca subiectivității – a dorinței - sale ireductibile.²³

Este necesară, ne spune Străinul eleat, o anumită expertiză în arta dialecticii pentru a putea distinge lucrurile prin intermediul formelor. Ființa, neființa, repaosul, schimbarea, diferența și identitatea – sunt astfel de categorii cu ajutorul cărora ființările intră-n raport. Între forme și implicit între ființări există diferite relații logice: de asociere și diviziune, de incuziune, de excluziune și.a.m.d. Așa-zisa realitate obiectivă este organizată, deci, cu ajutorul acestor forme lingvistice, a conceptelor și, în definitiv, pe temeiul semnificanților. Semnificații sunt însă particulele elementare (reale) ale unui limbaj (în) Real. Realitatea obiectivă, i.e. accesibilă subiectului ori comunității pe calea observației, nu este decât ansamblul diferitelor consistențe ale acestui limbaj.²⁴

În cadrul următorului argument²⁵, care poate fi considerat a fi un soi de gimnastică dialectică, este vorba despre modalitățile interacțiunii (logice) între formele identificate mai sus:

- Schimbarea și repaosul nu pot fi nici identice și nici distincte pentru că identitatea și diferența sunt totuși relații. În cadrul relației logice, fiecare formă *parazitează* forma cu care se află în raport - are un loc un soi de transfer reciproc al calităților
-

23 *Ibidem*, p. 273: „Surely we're speaking of a man even when we name him several things, that is, when we apply colors to him and shapes, sizes, defects and virtues. In these cases and a million others we say that he's not only a man but also is good and indefinitely many different things. And similarly on the same account we take a thing to be one, and at the same time we speak of it as many by using many names for it.”

24 *Ibidem*, pp. 274-76: „All of these people apply being (...) None of these people, regardless of whether they take this to happen in stages or continuously, would be saying anything if there isn't any blending (...) Since some will blend and some won't, they'll be a good deal like letters of the alphabet. Some of them fit together with each other and some don't (...) More than the other letters the vowels run through all of them like bond, linking them together, so that without a vowel no one of the others can fit with another (...) Well then, we've agreed that kinds mix with each other in the same way. So if someone's going to show us correctly which kinds harmonize with which and which kinds exclude each other, doesn't he have to have some kind of knowledge as he proceeds through the discussion? And in addition doesn't he have to know whether there are any kinds that run through all of them and link them together to make them capable of blending, and also, when there are divisions, whether certain kinds running through wholes are always the cause of division? (...) Aren't we going to say that it takes expertise in dialectic to divide things by kinds (...) So if a person can do that, he'll be capable of adequately discriminating a single form spread out all through a lot of other things, each of which stands separate from the others. In addition he can discriminate forms that are different from each other but are included within a single form that's outside them, or a single form that's connected as a unit throughout many wholes, or many forms that are completely separate from others. That's what it is to know how to discriminate by kinds how things can associate and how they can't.”

25 *Ibidem*, pp. 277-78: „In both cases, if either change or rest comes to be either same or different, then it will force the other to change to the contrary of its own nature, since it will share in its contrary (...) But if that which is and the same don't signify distinct things, then when we say that change and rest both are, we'll be labeling both of them as being the same (...) But I think you'll admit that some of those which are are said by themselves, but some are always said in relation to other things (...) But the different is always said in relation to another (...) But it wouldn't be if that which is and the different weren't completely distinct. If the different shared in both kinds the way that which is does, then some of the things that are different would be different without being different in relation to anything different. In fact, though, it turns out that whatever is different definitely has to be what it is from something that's different (...) And we're going to say that it pervades all of them, since each of them is different from the others, not because of its own nature but because of sharing in the type of the different.”

adverse. Fiecare formă participă prin intermediul relației de identitate sau diferență la natura formei contrare. Efectul acestei parazitări reciproce este alterarea naturii proprii și transformarea fiecărei forme în ceea ce este contrar proprietății sale naturi.

- Dacă ființă ar fi totuna cu identitatea ori dacă ființă ar însemna exclusiv identitate (cu sine, de pildă), am obține următorul efect nedorit: am fi constrânsi, atunci când atribuim existență deopotrivă schimbării și repaosului, să le etichetăm ca fiind identice – ceea ce este scandalos. Deci: dacă ființă = identitate → (urmează că) schimbarea și repaosul sunt identice – de vreme ce despre ambele spunem că sunt. Identitatea (cu sine) nu poate constitui ființă (formă ontologică) a subiectului uman: pentru că atunci ar fi imposibil să distingem, în ceea ce-l privește, între constantă și schimbare. Ar fi, de pildă, totuna dacă s-ar comporta moral ori imoral. Ar fi de asemenea complet irelevant dacă este (sau nu) corigibil din acest punct de vedere. Dacă identitatea cu sine ar constitui ființă individului (uman), ar fi obligatoriu să-l considerăm a fi identic cu faptele sale, ceea ce este de asemenea neîntemeiat și nedrept.
- Există, ne spune Străinul eleat, forme (lucruri) ce se spun prin ele însеле și altele ce se spun în raport cu alte forme (lucruri). Ființă se spune prin ea însăși? Ar fi astfel numai dacă ființă ar fi identică cu sine. Noi vom obiecta spunând că ființă nu se poate spune prin ea însăși – că pentru a se spune, trebuie să se sprijine într-un punct aflat în afara sa, la nivelul Celuilalt; de unde tragem concluzia că locul articulării – de ancoraj al – discursului despre ființare se află în mod necesar în afara ființei, adică în domeniul semnificantului. Diferența nu se poate spune, în schimb, decât în raport cu altul. Diferența îl implică, din start, pe Celălalt: distincția dialogală între (n) unități (singularități) este de aceea diviziunea originară a diferenței absolute.
- Este necesar ca ființă și diferență să fie distințe – altfel nu s-ar putea vorbi despre ele ca desemnând lucruri diferite ori aspecte diferite ale aceluiași lucru. Ele nu pot fi totuși radical diferite, altfel ar fi imposibil să le punem în raport. Despre ființă identică cu sine – ca un concept lipsit de conținut – este complet inutil să vorbim. Forma goală – (ne)ființă pură – este o simplă iluzie, incapabilă să producă efecte. Trebuie totuși să menținem o distincție strictă între (ființă ca) identitate și diferență: este ilegitim să amestecăm (confundăm) identitatea cu diferența. Diferența nu poate – fără consecințe nefaste – să invadze lumea relativ stabilă și generatoare de stabilitate (susținătoare) a identității asumate. În acest caz natura alterității ar fi anulată iar diferența ar bascula în negare a singularității și uniformizare (a subiectului): subiectul ar deveni, în această situație, identic cu sine însuși și indiferent în raport cu celălalt. O ocurență a acestei situații este societatea perfect atomizată - idealul oricarei ideologii totalitare.
- Astfel ceea ce (cel care) este diferit își dobândește natura nu din sfera ființei identice cu ea însăși, ci de la ceea ce este deja diferit, de la Celălalt. Diferența absolută este atotcuprinzătoare – i.e. penetreză și determină toate categoriile. Fiecare subiect este astfel diferit în temeiul proprietății sale naturi, în primă instanță, nedeterminate, pe care este însă solicitat să determine împotriva ficțiunii numite *natură umană* – concept gol, populat însă de fiecare cu propriile sale prejudecăți. Natura umană se declină, în primă instanță și cel mai adesea, ca identificare cu *eul ideal*, deci cu diverse ficțiuni colectiviste. Abia în cadrul unei dezvoltări ulterioare va asuma

subiectul dimensiunea simbolică a unui *ideal de eu*, participând astfel la forma diferenței (absolute).

Dificultățile acestui lung și anevoieios traseu argumentativ continuă²⁶:

- Fiecare formă este, în definitiv, ceea ce este, adică ființare identică cu sine însăși. Fiecare formă este astfel pentru că participă deopotrivă la ființă și la identitate – i.e. la ființă identică cu sine. Însă *identic cu sine* implică *diferit în raport cu altul* și iată cum ființa identică cu sine devine simultan principiu al distincției formelor. Fiecare formă este, în acest caz, ex-centrică, urmând o tendință centrifugă, care o plasează în raport cu celelalte forme. Acest *comportament* are loc în virtutea participării fiecărei categorii la forma diferenței (absolute). Pentru că, nu-i aşa (?), nu poate fi raport decât între lucruri diferite.
- Ceea ce se aplică invariabil tuturor formelor, alături de ființă, pe care va trebui să-o definim ca element copulativ, este neființa, i.e. negația aplicată la *ceea ce este*, adică diferența. Natura diferenței constă în inserția unui grad de negativitate la nivelul ființei; diferența este astfel ceea ce în-determină orice formă, dislocând-o din identitatea cu sine și facilitându-i realizarea ca ființare dialogală – aflată-n dialog cu diferența altor forme. Dacă nu este raport decât între lucruri diferențiate, atunci, tot aşa, dialogul nu poate avea loc decât între (non-)entități ori elemente singulare, unicitatea fiecărei părți aflată-n dialog fiind tocmai condiția de posibilitate a determinării retroactive a semnificației – în măsura orice discurs este din principiu adresat Celuilalt.
- Semnificantul este, deci, o ocurență a neființei - instrumentul negativării (prin limbaj) a ființei, i.e. a judecării de *ceea ce este*. Semnificantul este tocmai punctul de ancoraj al discursului la nivelul Celuilalt. Nedeterminarea formelor este, atunci, nedeterminarea numelor lor, i.e. a semnificantilor respectivi. Fiecare formă, deci ființare este această compoziție misterioasă: dintre forma ce determină funcția și o materie structurată – în definitiv, deci, între un nume (in sine) nedeterminat și un concept întrupat. Ființa umană este, dincolo de orice definiție tradițională ori contemporană (științifică), un *animal vorbitor*.²⁷ Faptul că este ființare vorbitoare ține de natura sa: omul fiind această viciate chemată să-și determine natura în funcție de poziția pe care și-o determină în cadrul sistemului simbolic – ca o consecință a poziționării sale în raport cu Realul traumatic al semnificantului.

²⁶ Ibidem, pp. 278-80: „First let's say that change is completely different from the rest (...) But it is [not], because it shares in that which is (...) Then again change is different from the same (...) But still it was the same (...) because everything has a share of that (...) We have to agree without any qualms that change is the same and not the same. When we say that it's the same and not the same, we aren't speaking the same way. When we say it's the same, that's because it shares in the same in relation to itself. But when we say it's not the same, that's because of its association with the different (...) change is different from different (...) So in a way it is different and not different (...) So it's clear that change really is both something that is not, but also a thing that is since it partakes in that which is (...) So it has to be possible for that which is not to be, in the case of change and also as applied to all the kinds. That's because as applied to all of them the nature of the different makes each of them not be, by making it different from that which is (...) And on the other hand we're also going to be right if we call them beings, because they have a share in that which is.”

²⁷ Lacan, J., *Panorama și de asemenea conceptual parlêtre*, tradus în română prin neologismul *vorbiință*.

Ce înseamnă că fiecare formă ori categorie participă (într-o anumită măsură) la ființă ori că predicăm despre fiecare lucru existență – atunci când spunem ceva despre ființarea în cauză? Înseamnă, în primul rând, a răspunde la întrebarea: *ce este* (ființarea) *x*, producând o definiție prin indicarea genului (proxim) și a diferenței (specifice). Ca, de pildă, în cazul propoziției: *Omul este un animal vorbitor* cu explicitarea – omul este creația ce beneficiază de un acces privilegiat la limbajul ce constituie fundamentalul întregii ființări. Definiția trebuie să funcționeze apoi ca temei explicativ pentru modalitățile caracteristice ființării aflate sub investigație. Vedem, deci, cum definiția anterioară răspunde deopotrivă la întrebarea *cum* (nu) *este x* – spre deosebire de *y*? Diferența (specifică) introduce, pe de o parte, problema cantității, a divizibilității materiei ori a diversității potențial infinite a ființării. Această problemă nu poate fi rezolvată descriind forma (onto-logică) ori conceptul ființării respective. Trebuie să prindem puțin curaj și să facem pasul hotărâtor în domeniul ne-ființei. Trebuie sănțelegem totodată că negația nu semnifică aici exclusiv contrarietatea ori contradicția, ci că introduce tema diferenței ori a alterității; că ceea ce diferențiază, constituind astfel țesuturile realității ontice și / sau rețelele universului semantic (simbolic) - este, pur și simplu, o particulă (negativă) elementară, adică, în definitiv, semnificantul. Acesta este, deci, o formă a negativității de vreme ce operația ce constituie lanțul semnificant constă în suprimarea (evanescența) fiecărui semnificant în pasajul către celălalt (semnificant).

Revenim totodată la problema diferenței ontologice:

- Între forma ontologică a fiecărei ființări ori specii ontice și o multiplicitate ontică (potențial) infinită.
- Între semnificant și diversitatea semantică (potential) in(de)finită a aplicațiilor conceptului ce-l reprezentă (pe acela) în registrul simbolic.
- Între ființă și ființare ori, mai degrabă, între neființă și ființă.

În ce constă totuși problema sau, mei dergabă, aporia acestei diferențe? Problematic rămâne pasajul ireductibil între origine și structura ce se constituie pornind de la această origine.²⁸

Diferența lansează, pe de altă parte, problema singularității, cea din urmă fiind, în fond, prima ocorență a diferenței absolute. Forma ori substanță nu constituie numai caracterul specific al ființării, ci, cel puțin în cazul omului, deschide spre o posibilitate ontologică ireductibilă: anume putința individului de a-și determina conținutul ca proiect existențial – pornind de la o natură abisală - și apoi destinul singular ce realizează proiectul respectiv. Forma singulară a subiectului, i.e. dorința sa, deși netransmisibilă – de vreme ce nu poate fi tratată, decât poate în fantasma perversă a nevroticului ori la nivelul actului pervers, ca obiect al comerțului intersubiectiv, funcționează realmente ca obiect-cauză (a) dorinței C/celuilalt.

²⁸ Sophist, p. 280: „So as concerning each of the forms that which is is extensive, and that which is not is indefinite in quantity (...) So even that which is is not, in as many applications as there are of the others, since, not being them, it is one thing, namely itself, and on the other hand it is not those others, which are an indefinite number (...) It seems that when we say that which is not, we don't say something contrary to that which is, but only something different from it (...) So wo won't agree with somebody who says that negation signifies a contrary. We'll only admit this much: when „not” and „non-“ are prefixed to names that follow them, they indicate something other than the names, or rather, other than the things to which the names following the negation are applied.”

Ideea singularității (subiectului) ne duce cu gândul la concepția lacaniană despre trăsătura unară:²⁹

- Trăsătura unară se referă la *forma elementară* a semnificantului ca *diferență pură*: în cadrul succesiunii, fiecare semnificant este diferit de celălalt, însă principiul acestei diferențe și, deci, al relației S1 – S2 este înscris în inima semnificantului ca trăsătură unară (diferență pură); acest principiu condiționează non-identitatea (cu sine) a fiecărui semnificant, fiind ca atare tocmai principiul diviziunii interne a subiectului (\$).
- Trăsătura unară este totodată elementul ce marchează absența lucrului (*în sine*). Marca unară transformă această absență în obiect al dorinței. În pasajul de la S1 la S2 obiectul-cauză a(l) dorinței se pierde la rândul său – S2 marcând o nouă gaură, în care alunecă acest obiect. „Thus the unary trait merges with the phallic mark and the castration threat, insofar as it forever prohibits access to the incestuous Thing. The existence of the subject of the enunciation is suspended by the trait that names it, but this subject immediately disappears in the trait that fixes it, such that the subject only exists between two traits.” (*ibidem*)
- Trăsătura unară este de asemenea semnificantul primitiv - exceptat de la nivelul lanțului semnificant inconștient. Trăsătura unară este astfel insigna Celuilalt la nivelul subiectului, ceea ce constituie nucleul *idealului de eu*. Ea este, deci, marca apartenenței subiectului la tradiție, respectiv la domeniul Celui care a inaugurat ca excepție absolută (de la orice sistem simbolic preexistent) o anumită tradiție spirituală.

Peste tot poate fi constatat acest dans al implicației reciproce între ființă și neființă, identitate și diferență, imu(t)abilitate și schimbare ș.a.m.d. Diferența deosebește, aşadar, ființările. Însă stabilirea diferenței presupune comparația iar comparația stabilește deja o relație. Ori relația (între două entități) nu este posibilă decât dacă presupunem un temei comun, care condiționează de asemenea diferența. Acest temei comun se referă la faptul că nicio entitate nu este, în realitate, diviziune pură – fiecare manifestând o oarecare consistență (materială) și constantă strucurală. Diferența dintre ființă și neființă implică, deci, identitatea ontologică a fiecărei ființări aflate-n raport. Cu alte cuvinte: diferența specifică implică genul proxim și vicversa, forma (specifică) implică atât materia, pe care o structurează cât și complexul alcătuit din formă plus materie.

Neființa este o subcategorie a diferenței, i.e. aparține diferenței ca diviziune a fondului (relativ) stabil al ființei. Neființa este aplicabilă tuturor celoralte forme, în măsura în care se disting, desprinzându-se de fondul nediferențiat (?) al ființei. Neființa desemnează, deci, diviziunile ontice, desprinse de forma lor ontologică (comună?). O formă ontologică comună este totuși un nonsens, de vreme ce forma circumscrise în mod necesar natura entității în cauză.

Spuneam mai sus că diferența implică ori, mai degrabă, presupune identitatea. Altfel spus: neființa implică sau presupune ființă (identică cu ea însăși). Însă identitatea ori singularitatea (subiectului) implică *automat* diferența – fiind, în fond, o diviziune a diferenței. Fiecare formă este ceea ce este ca alteritate în raport cu celelalte (categorii). Există, în definitiv, o întrepărtindere între aceste forme (identitate și diferență, ființă și neființă) – fără

29 *Unary trait*, Link.

ca din aceasta să rezulte un amestec. Complexul ontic care rezultă totuși din interacțiunea formelor nu este un amestec formal. Notiunea de alcătuire *hilemorfă*, atribuită, credem, în mod abuziv lui Aristotel, este de asemenea problematică. Nu este clar cum am putea stabili (măsura) influența spiritului asupra materiei organizate – influență dovedită totuși de structura și diferențele funcții ale organismului. Nu este clar nici dacă și nici cum am putea localiza funcția la nivelul organului. Pentru a depăși această aporie naturaliștii moderni (contemporani) dizolvă în mod reducționist opoziția suflet (spirit)-corp (materie), enunțând, fără a mai aștepta dovezi, identitatea dintre spirit și materie, reducând, deci, întreaga ființare la principiul material (al existenței). Nu te poți elibera însă de antinomie manifestându-ți preferința pentru unul dintre termenii acesteia. Este nevoie, s-ar zice, de un terț pentru soluționarea aparentei aporii.³⁰

Este, desigur, ușor alienant acest discurs despre forme, ca și când ar fi entități sau ar exista independent de ființările pe care le diferențiază. Un astfel de discurs basculează ușor în nonsens ori în însăruire de termeni contradictorii (*contradiccio in adiecto*), ca în următorul exemplu: *ceea ce este diferit este într-un anumit fel identic iar ceea ce este identic este într-un anumit fel diferit*. Este astfel lipsit de sens să utilizezi raportul de predicație în cadrul unui argument despre funcția formelor. Evident că poți vorbi metaforic despre acestea, personificându-le, de pildă. Arătând funcția acestora, le identificăm însă ca elemente diferențiale ce operează ca atare atât în cadrul discursului cât și la nivelul realității. Formele, categoriile ori concepțile nu sunt însă independente de structurile onto-logice, pe care le evidențiază.

Există, deci, lucruri asemănătoare cu alte lucruri – pentru că aparțin aceleiași familii semantice și entități diferențiate de alte entități – pentru că aparțin unor clase diferențiate. Există însă diviziuni în cadrul aceleiași speciei: deși toți oamenii aparțin speciei *homo sapiens*, ei împărtășesc, în calitate de membri ai aceleiași clase, anumite trăsături biologice, însă fiecare deține trăsături personale, care îl identifică, i.e. disting de ceilalți. Aspectele personale deosebesc categoria persoanei de categoria individului, cel din urmă fiind asimilat îndeobște cu membrul uniform al unei clase. Persoana este inasimilabilă omogenității unei clase formate din unități. Persoana este categoria subiectivității animate de o dorință ce singularizează.³¹

Ceva ține laolaltă, pentru fiecare subiect, armătura realității. Stabilitatea afectivă, imaginară, sensibilă și, în genere, organic-funcțională a subiectului depinde de amplasamentul său simbolic – i.e. de poziția ce i-a fost alocată în cadrul sistemului semnificant. Ancorajul

30 *Sophist*, pp. 282-83: „(...) Since we showed that the nature of the different is, chopped up among all beings in relation to each other, we dared to say that that which is not really is just this, namely, each part of the nature of the different that's set over against that which is (...) He has to say that the kinds blend with each other, that that which is and the different pervade all of them and each other, that the different shares in that which is and so, because of that sharing, is. But he won't say that it is that which it shares in, but that it is different from it, and necessarily, because it is different from that which is, it clearly can be what is not. On the other hand that which is has a share in the different, so, being different from all of the others, it is not each of them and it is not all of the others except itself.”

31 *Ibidem*, p. 283: „When he says that what's different is the same in a certain way or that what's the same is different in a certain way, we should understand just what way he means, and the precise respect in which he's saying that the thing is the same or different (...) In fact, my friend, it's inept to try to separate everything from everything else. It's the sign of a completely unmusical and unphilosophical person (...) To dissociate each thing from everything else is to destroy totally everything there is to say. The weaving together of forms is what makes speech possible for us.”

său în semnificant face ca procesul producției semantice să nu gliseze indefinit. Formele despre care vorbește acest dialog seamănă cu semnificantii în dimensiunea lor simbolică (pentru că există totodată componenta reală, indeterminată a semnificantului). Ca și semnificantii, formele se află invariabil într-o legătură generatoare de semnificație (ontologică). Împletirea formelor generează, deci, pentru fiecare subiect ca membru al unei comunități simbolice, un univers semantic, în funcție de care devine posibilă asumarea unei realități altminteri incomprehensibile. Natura semnificantă ori realitatea lingvistică a omului (definit mai sus ca animal vorbitoar) este demonstrată pe negativ de situația patologică, i.e. atunci când poziționarea simbolică a subiectului este pusă în chestiune – în urma confruntării contingente cu un semnificant problematic. Disocierea radicală între forme ori între ființări este de aceea posibilă numai cu prețul destrucției și derealizării *Dasein*-ului.

Care este, deci, strategia sofistului pentru a se sustrage examenului critic? Relativizând distincția dintre imitație și original, el relativizează, în definitiv, diferența dintre adevar și falsitate. Este ceea ce pare că face Lacan atunci când spune că fiecare adevar este structurat ca o ficțiune.³² Lacan plasează adevarul (dimensiunii etice) de partea Realului. La Aristotel³³ câmpul eticii gravitează, în schimb, în jurul unei ficțiuni – de vreme ce idealul naturii umane este un soi de împlinire, din care este exclusă sexualitatea (reductibilă pentru el la aşa-numitele *dorințe bestiale*), în fond, deci, tot ceea ce ține de dimensiunea dorinței. Natura umană este, în concepția lui Aristotel, fundamental (principial) bună, coruptă înțând, mai degrabă, de contingentele dezvoltării individuale – de capriciile unei decizii subiective transformate treptat în deprindere. Idealul acesta este însă, aşa cum sugeram mai sus, o ficțiune lingvistică, pe care realitatea (simptomatică a) dorinței o contrazice.

Cândva pe la începutul sec. XIX are loc, ne spune Lacan în același loc, *conversiunea utilitaristă* din domeniul eticii. Opoziția etic relevantă este, în această acceptiune, cea dintre Real și dimensiunea fictională a raportului subiectiv la alteritate (realitatea celuilalt). Această nouă abordare dezactivează contradicția artificială între natura bună a omului și o dorință tulburătoare, menită parță să dejoace intențiile *inocente* ale subiectului. Ficțiunea în cauză se referă însă la articulația necesară între Simbolic și Imaginar. Ea nu este, ca atare, complet amăgitoare de vreme ce, în condiții normale, Imaginarul este bine ancorat în Simbolic. Această ficțiune este indispensabilă – ea asigură supraviețuirea sau oricum buna funcționare a subiectului. Ficțiunea simbolic-imaginară – o secvență semnificantă de fiecare dată singulară – este masca unei dorințe înrădăcinată în Real. Adevarul subiectului este, deci, structurat ca o ficțiune în jurul unei dorințe inconștiente inepuizabile la nivelul relațiilor logice binare. Opoziția care ne interesează din punct de vedere etic nu mai este, deci, cea dintre adevarul idealului și falsitatea dorinței, ci tocmai cea dintre subiectul juisării, care trebuie suprimat și subiectul dorinței (inconștiente) ce trebuie lăsat să advină (survină).

La Freud lucrurile stau puțin diferit: energia libidinală, i.e. ceea ce leagă diferențele aptitudini ale subiectului, menținându-l astfel funcțional, este cuplată la dimensiunea fictională – i.e. simbolic-imaginară ce caracterizează raportul subiectului la realitate. Principiul realității sau, mai degrabă, al alterității este ceea ce regleză activitatea libido-ului. Acest principiu – dificil de localizat de vreme ce nu este tocmai clar ce fel de realitate invocă – face în așa fel încât activitatea libidinală să depășească producția halucinatorie. Realitatea

32 Lacan, J., *The Ethics of Psychoanalysis*, W • W • NORTON & COMPANY, New York | London, 997, pp. 11-15.

33 Aristotle, *The Nicomachean Ethics*, Oxford University Press, 2009.

care face breșă în corpul aproape impenetrabil al juisării primitive este realitatea dorinței, a unei dorințe afectate – puse realmente în mișcare -, de semnificant. Principiul realității nu poate desemna, deci, realitatea empirică - ordonată de codul lingvistic convențional.

„If the king is, in fact, naked, it is only insofar as he is so beneath a certain number of clothes - no doubt fictitious but nevertheless essential to his nudity.”³⁴ Adevărul este structurat ca o ficțiune vrea, deci, să spună că adevărul și falsitatea sunt deopotrivă ficțiuni sau inventii lingvistice structurează conform legilor semnificantului. Adevărul invocă de fiecare dată realitatea efectivă a semnificantului (refuzat ori forcluz). Orice act de limbaj invocă realitatea traumatică a întâlnirii (inevitabile) a individului cu dimensiunea limbajului. Realitatea empirică (simbolic-imaginară) este, aşadar, ficțională. Această ficționalitate ține însă de natura, în esență abisală, a subiectului uman.

Străinul inspectează, în continuare, natura limbajului. Definiția pe care o produce este aceasta: propoziția cu sens este o serie semnificantă ce denotă în mod necesar o existență. Altfel spus: cuvântul desemnează în mod necesar *ceea ce este* – situat în afara sa. Raportul la entitatea extralingvistică este condiția de posibilitate a relației propoziționale.

Propoziția descriptivă – i.e. *enunțarea a ceva despre altceva* -, este considerată a fi relația fundamentală a vorbirii. Aceasta este, în definitiv, asocierea, cu ajutorul elementului copulativ – care în sine este lipsit de sens (referință), între subiect (nume) și predicator (verb). Verbul descrie o acțiune din domeniul realității empirice. Numele desemnează, în schimb, lucrul ce realizează acțiunea, pe care verbul o exprimă. Se regăsește disocierea lingvistică (verbală) între subiect și predicator la nivelul realității practice? Este subiectul diferit de actele sale sau este numai suma acestora - articulabilă, de pildă, ca narativă cu caracter de destin? Dar noi distingem, atunci când spun *act*, între actul sau lucrarea în sine ce aparține în mod necesar agentului și produsul acestei lucrări. Tot așa distingem, urmându-l pe Lacan, între enunț și enunțare. Subiectul trebuie situat acolo, la nivelul actului – diferit de realitatea pe care o instituie.

Vorbirea este, de asemenea, o indicație despre situarea temporală a ființării: ea descrie *ceea ce a fost*, *ceea ce este*, *ceea ce va fi* și mișcarea ori interacțiunea între diferențele stațiuni temporale ale ființării. Limbajul reflectă și realizează istoricitatea *Dasein*-ului.

Concordanța între propoziția x și realitatea pe care o desemnează realizează valoarea de adevăr a propoziției în cauză: asertiunea este adevărată când corespunde unei percepții adevărate și falsă când corespunde unei percepții false. Dar ce este o percepție falsă? Poate fi lucruri diferite:

- Mi se pare de la distanță că văd un singur arbore, apoi înțeleg de la o distanță optimă că sunt doi arbori concrescuți. Dar nu am, în acest caz, dreptate în ambele situații?
- Este ceață și mi se pare de la distanță că văd un om; mă uit mai atent iar consistența respectivă pare, din cauza neclarității, că-și schimbă forma. Înțeleg apoi de la o distanță potrivită că este un indicator. Deci mă clarific sub aspectul percepției iar asta afectează implicit valoarea de adevăr a propozițiilor succesive pe care le voi fi produs din situația respectivă.

34 The Ethics of Psychoanalysis, p. 14.

- Unii oameni produc în timpul nopții vise iar alții sunt cotropiți de halucinații. Pot fi considerate aceste fenomene a fi realmente perceptii? În ce măsură contribuie organele de simț la generarea lor? Și, mai ales, care este valoarea de adevăr a acestor producții?

Înțelegem, deci, că pentru stabilirea valorii de adevăr a unei aserții – a unei perceptii, producții onirice ori al unui fenomen elementar – este necesară atestarea din partea Celuilalt. Altfel este imposibil să discriminăm între adevăr și falsitate sau între perceptii și fenomene elementare. Vedem, deci, de ce noțiunea de perceptie falsă este un nonsens – perceptia este întotdeauna adevărată ori este altceva.

Vorbirea este însă ireductibilă la aserții sau descripții. Numirea este, în definitiv, un veritabil act de limbaj, adică ceva ce instituie, de fiecare dată, o anumită realitate. Interogația, porunca, rugămintea și deopotrivă rugăciunea, promisiunea, avertismenul și, în aceeași măsură, argumentul, demonstrația sau explicația sunt acte de limbaj înzestrate cu puterea de a modifica realitatea ori (de a) inova anumite domenii de la nivelul acesteia.

Este necesar ca vorbirea, care este ea însăși o expresie ontică, să denote (cel puțin) o ființă.³⁵ Este, cu alte cuvinte, imposibil ca vorbirea să fie despre nimic. Urmează că toate lucrurile care pot fi enunțate trebuie în mod necesar să existe. Dacă putem vorbi despre îngeri ori despre inorogi, este necesar ca aceștia să existe. Wittgenstein a produs în Tractatus³⁶ următoarea propoziție: *Despre ceea ce nu se poate vorbi, trebuie să se tacă*. Din ce categorie fac parte lucrurile despre care nu se poate vorbi – cu sens? Străinul eleat pare să asimileze existența cu lucrul perceptibil – de vreme ce consideră că o aserție este adevărată numai atunci când corespunde unei perceptii adevărate (și falsă când derivă dintr-o perceptie falsă). Există, însă, lucruri care există – despre care putem vorbi cu sens – deși nu sunt nemijlocit perceptibile:

- Ce statut ontologic au trăsăturile de caracter ori procesele mentale ale unui ins – de vreme ce nu sunt direct accesibile perceptiei (observației)? Noi construim ipoteza unui caracter ori a psihismului pornind de la faptele ori actele (de limbaj) caracteristice unui subiect.

35 *Sophist*, pp. 284-87: „Perhaps, though, he might say that some forms share in that which is not and some don't, and that speech and belief are ones that don't. So he might contend again that copy-making and appearance-making – in which we said he was contained – totally are not. His ground would be that belief and speech don't associate with that which is not, and that without this association falsity totally is not (...) names that indicate something when you say them one after another fit together, and names that don't signify anything when you put them in a row don't fit (...) since there are two ways to use your voice to indicate something about being (...) One kind is called names, and the other is called verbs (...) A verb is the sort of indication that's applied to an action (...) And a name is the kind of spoken sign that's applied to things that perform the actions (...) So no speech is formed just from names spoken in a row, and also not from verbs that are spoken without names (...) Since [by saying man learns] he gives an indication about what is, or comes to be, or has come to be, or is going to be. And he doesn't just name, but accomplishes something, by weaving verbs with names (...) Whenever there's speech it has to be about something. It's impossible for it not to be about something (...) The second one is false, I suppose, and the other one is true (...) And the true one says those that are, as they are, about you (...) And the false one says (...) those that are not, but that they are (...) And if it were not of anything it would not be speech at all, since we showed that it was impossible for speech that is, to be speech that is of nothing.”

36 Wittgenstein, L, *Tractatus Logico-Philosophicus*, Suhrkamp, 2018.

- Vorbim, în fizica teoretică, despre particulele elementare ce constituie substanța lumii sensibile, fără ca acestea să fie direct accesibile obervării. Ce statut ontologic au ceea ce?

Ultimul exemplu pune de asemenea problema relației dintre ființă și viață. „Pe de altă parte, nici măcar sistemele vii nu sunt (după toate probabilitățile) vii sub nivelul molecular.”³⁷ Viața nu pare să fie decât un caz particular al ființei sau, altfel spus, elementele din care este alcătuită viața sunt particule non-vitale. Cum poate un sistem viu să-și înțeleagă structurile reductibile, în definitiv, la interacțiunea unor elemente non-vitale? Oare nu tocmai datorită instalării sale prealabile în limbaj? Nu sunt oare așa-zisele particule subatomicice relații semnificante?

Limbajul supra-determină toate registrele subiectului. Gândirea este, ne spune Strainul, conversația silențioasă a sufletului cu sine însuși. Ca orice discurs sau act, gândirea este însă adresată Celuilalt, de la care își revendică normă, pe temeiul căreia se organizează. Natura omului este din fașă dialogală. Gândirea să poate fi astfel mai mult decât monolog ori auto-suficientă solipsistă.

Cum este definită părerea sau convingerea? Aceasta este afirmația sau negația unui anumit conținut mental. Sau se poate prezenta ca o concluzie a unui lanț semnificant (mai mult sau mai puțin conștient). Însă a afirma ori a nega un obiect mental sau a formula o concluzie sunt acte de limbaj; ca atare ele pot institui o anumită realitate psihică sau pot afecta, dacă sunt exprimate, realitatea celuilalt – solicitat, cum spuneam, să ateste adevărul aserționii ori autenticitatea actului de limbaj (în cauză).

Strainul produce de asemenea o remarcă fenomenologică: fenomenul (*aparență*) este amestecul dintre părere și percepție. Fenomenalitatea pare, aşadar, a fi condiționată (partial) de raportul subiectului la domeniul semnificantului, de vreme ce am definit părerea ca act de limbaj. Definiția enunțată mai sus este totuși lipsită de sens de vreme ce raportul dintre părere și percepție este complet neclar. Ce anume afirmă ori neagă părerea în privința percepției? Mai mult, are percepția nevoie să fie adeverită de vreun act simbolic ori proces mental – ce survine ulterior actului perceptiv? Percepția este racordată la obiectul perceptibil, i.e. procesul în cauză este realizat în prezența obiectului. Raportul intențional și / sau actul de limbaj au însă loc în absența obiectului ori pe fondul lipsei structurale a acestuia. Procesul perceptiv pare astfel că precede și condiționează raportul mental (la lipса obiectului) ori actul simbolic. Dar nu trebuie subiect să dețină în prealabil conceptual obiectului (perceptibil), pentru ca acesta să fie accesibil percepției? Posibilitatea percepției este întemeiată în atașamentul primar față de alteritatea ireducibilă a (dorinței) Celuilalt - afect primitiv ce constituie canalul de comunicare, prin care este realizată transmisarea conceptelor. Obiectul perceptibil este întemeiat în halucinația primordială a obiectului absolut (indeterminat). „The world of perception is represented by Freud as dependent on that fundamental hallucination without which there would be no attention available (...) As far as paranoia is concerned, Freud gives us a term that I invite you to reflect on as it first emerged, namely, *Versagen des Glaubens*. The paranoid doesn't believe in that first stranger in relation to whom the subject is obliged to take his bearings. The use of the term belief seems to me to be emphasized in a less psychological sense than first seems to be the case. The radical attitude of the paranoid, as

37 Wiener, N., *Dumnezeu și Golemul*, Humanitas, București, 2019, p. 42.

designated by Freud, concerns the deepest level of the relationship of man to reality, namely, that which is articulated as faith.”³⁸

Am spus mai sus că valoarea de adevăr a unei asemenea și deopotrivă autenticitatea oricărui act de limbaj depind, în definitiv, de atestarea pe care numai Celălalt este apt să o furnizeze – testul realității nefiind decât o funcție a atestării venite din partea alterității. Am spus de asemenea că fenomenalitatea, i.e. raportul (in)consistent ori (ne)conform al subiectului la realitatea empirică, depinde de relația sa la semnificant și de poziția sa în cadrul sistemului semnificant. Am putea formula, deci, în loc de concluzie următoarele: autenticitatea tuturor actelor de limbaj este o funcție a conformității între poziția etică a subiectului și Realul limbajului.

Este deosebit de interesantă concepția Străinului referitoare la ceea ce el numește cōpiile lucrurilor - generate deopotrivă de (către) zeu: lucrurile visate, umbrele și oglindirile fac parte din această categorie. Visele nu sunt producții ale subiectului ci, mai degrabă, un soi de inscripții ale zeului în domeniul subiectivității. Imaginea speculară este efectul intersecției la nivelul suprafaței reflectorizante între două radiații electromagnetice - lumina proprie obiectului reflectat și lumina unui alt lucru: *when a thing's own light and the light of something else come together around bright, smooth surfaces (...).* Nu este clar ce anume este lucru a cărui lumină se intersectează cu lumina obiectului care ne interesează. Acesta ar putea fi fundalul sau ambientul obiectului în cauză. Altfel spus: este imposibil ca un lucru să se oglindească altfel decât pe fundalul și *impotriva* ambientului în care este în prealabil imersat. Vorbind despre imitație (ca subdiviziune a producției de aparențe), Străinul folosește, deloc întâmplător, două exemple paradigmatice:

- Imitația este reproducerea lucrului însuși ca atunci când cineva (un actor) își utilizează trupul ca să imite întocmai actele subiectului ce servește drept model (original). Odrasla imită întocmai comportamentul și totodată atitudinea adulților din jurul său – identificarea face parte, până la un punct, din dezvoltarea normală a subiectului. Celălalt joacă, de fapt, un dublu rol: acela de suport specular al identității simbolic-imaginare a individului și totodată rolul de obiect-cauză a(l) dorinței subiective – i.e. de resort al instituirii unei dorințe singulare.
- Al doilea exemplu se referă la poziția etică a subiectului. Există o diferență între resortul etic (al actului) și actul moral ca atare. Resortul etic se referă, în definitiv, la poziția etică a subiectului în raport cu dimensiunea radicală – ireductibilă, i.e. reală - a sistemului semnificant. Ipocrizia atinge cote maxime în cazul indivizilor, care încearcă - cu disperare în anumite cazuri – să-și disimuleze precaritatea poziției etice, a unei relații inautentice la Legea morala (ce emană, în definitiv, din *propriul* lor inconștient), simulând un comportament (virtuos și echitabil), pe care, în fond, nu-l înțeleg.

Cele două exemple sunt legate pentru că ceea ce imită subiectul, încercând să încorporeze, nu este numai comportamentul vizibil al Celuilalt ci deopotrivă atitudinea sa etică – poziția sa principală față de alteritate.

38 The Ethics of Psychoanalysis, p. 54.

Sofistul este complet ignorant în ce privește fondul chestiunilor aflate sub investigație. El reușește totuși să imite destul de eficient comportamentul omului înțelept, de care se deosebescă însă în mod fundamental. El stăpânește arta oratoriei, fiind în realitate un artizan al limbajului. Numele său este o derivație a numelui omului înțelept – i.e. o derivăție a semnificantului *sophia* - iar meșteșugul său o aproximare a lucrului însuși, o formă inautentică a înțelepciunii aplicate (în act). Noi știm că, în afara câtorva personaje paradigmatic, înțeleptul nu este decât un ideal, i.e. o funcție, importantă de altfel, în organizarea psihismului. Nu este oare fiecare subiect un sofist în raport cu lucrul în sine și nu sunt toate raționamentele sale falacioase – parazitate fiind de finitudinea sa simptomată, de oscilațiile sale afective? Știința și, în genere, cunoașterea ființei umane nu este numai falsificabilă, ci de asemenea, permanent perfectibilă.³⁹

4. Psihopatia: între psihoză și perversiune

Existența psihopatului⁴⁰ demonstrează faptul că afecțiunile psihice sunt, în analiză finală, inexplicabile prin intermediul teoriilor naturaliste, comportamentiste și.a.m.d. Etiologia bolilor psihice trebuie plasată în domeniul factorilor endogeni, i.e. imanenți aparatului psihic. Psihopatologia demonstrează totodată că o știință obiectivă a animalului vorbitor, una ce-și

39 *Sophist*, pp. 287-92: „Aren't thought and speech the same, except that what we call thought is speech that occurs without the voice, inside the soul in conversation with itself? (...) And the stream of sound from the soul that goes through the mouth is called speech? (...) So when affirmation or denial occurs as silent thought inside the soul, wouldn't you call that belief? (...) So since there is true and false speech, and of the processes just mentioned, thinking appeared to be the soul's conversation with itself, belief the conclusion of thinking, and what we call appearing the blending of perception and belief, it follows that since these are all the same kind of thing as speech, some of them must sometimes be false (...) First of all, production has two parts (...) Divine and human (...) Take animals and everything mortal, including plants and everything on the earth that grows from seeds and roots, and also all lifeless bodies made up inside the earth (...) Are we going to say that anything besides the craftsmanship of a god makes them come to be after previously not being? (...) Are we going to say that nature produces them by some spontaneous cause that generates them without any thought, or by a cause that works by reason and divine knowledge derived from a god? (...) I'll assume divine expertise produces the things that come about by so-called nature, and that human expertise produces that things that humans compound those things into (...) We know that we human beings and the other living things, and also fire, water, and things like that, which natural things come from, are each generated and produced by a god (...) And there are copies of each of these things, as opposed to the things themselves, that also come about by divine workmanship (...) Things in dreams, and appearances that arise by themselves during the day. They're shadows when darkness appears in firelight, and they're reflections when a thing's own light and the light of something else come together around bright, smooth surfaces and produce an appearance that looks the reverse of the way the thing looks from straight ahead (...) When somebody uses his own body or voice to make something similar to your body or voice, I think the best thing to call this part of appearance-making is „imitating” (...) What about the character of justice and all of virtue taken together? Don't many people who are ignorant of it, but have some beliefs about it, try hard to cause what they believe it is to appear to be present in them? And don't they imitate it in their words and actions as much as they can? (...) I see that one sort can maintain his insincerity in long speeches to a crowd, and the other uses short speeches in private conversation to force the person talking with him to contradict himself (...) We can't call him wise, since we took him not to know anything. But since he imitates the wise man he'll obviously have a name derived from the wise man's name (...).”

40 Acest termen nu vehiculează, în utilizarea noastră, semnificații populare ci reprezintă o entitate clinică – așa cum a fost circumscrișă aceasta de pildă în Hare, Robert D., *Without Conscience*, The Guilford Press, New York | London, 1999.

propune să elimine responsabilitatea radicală a subiectului (în articularea propriului său destin) și natura psihosomatică a tuturor afecțiunilor sale, este un nonsens periculos.

Teoria noastră, intemeiată, mai degrabă, pe intuiție decât pe o experiență clinică corespunzătoare, este că psihopatia sau, în termeni lacanieni, perversiunea se înscrie, mai degrabă, în registrul psihozelor ori că este văstarul unei structuri psihotice. Acesta este de asemenea punctul de vedere al lui Cleckley⁴¹. Psihopatia este o supleanță perversă pentru o psihoză latentă; ca supleanță perversă este poate mecanismul de apărare cel mai potrivit împotriva declansării psihotice. Obiecția conform căreia psihopatia nu poate fi asimilată cu psihiza pentru că psihopatul nu are parte îndeobște nici de fenomene elementare și nici de delirul menit să organizeze aceste experiențe în cadrul unui sistem – poate fi astfel înălăturată: actul (comportamentul) sistematic-antisocial al perversului este un substitut al simptomului. Cum ar putea fi considerat actul antisocial o tentativă de vindecare? Nu este transgresiunea o confirmare a Legii pe care o lezează? Este imposibil să plasăm actul pervers în afara Legii (a raportului legal) și, deci, în afara sistemului semnificant – de vreme ce actul respectiv are un sens, i.e. un destinatar. Nu este oare raportul pervers la lucrul pe / de care Legea îl protejează – la alteritatea pe care totuși n-o repudiază -, tocmai o încercare inadecvată a subiectului de a salva de la radicala excluziune din domeniul semnificantului?

Care este cauza psihopatiei în concepția lui Hare? Hare spune că nu poate identifica vreo dovdă convingătoare conform căreia psihopatia ar fi rezultatul nemijlocit al factorilor sociali sau ambientali. Psihopati nu prezintă niciunul dintre simptomele (psihogologice) debilitante – identificabile la indivizii care au avut parte de circumstanțe sociale potrivnice, i.e. care au fost victimele aşa-zisului ciclu al violenței. Psihopatia nu poate fi nici efectul inaptitudinii de a stabili legături afective – această inaptitudine este, mai degrabă, simptomul unei psihopatii deja instalate. Această *tulburare de personalitate* nu este efectul unei educații inadecvate – părinții (educatorii) nu au, de cele mai multe ori, ce să-și reproșeze în acest sens. O educație necorespunzătoare nu face decât să amplifice manifestarea unei structuri deja configurate. Alegerea structurii (psihice) rămâne, aşadar, un moment misterios. În concepția lui Hare psihopatia rămâne un *mister mortal*, care se cere rezolvat în mod imperativ. Costurile sociale și financiare sunt altfel incalculabile.⁴²

Este obscenă distincția dintre psihopatul considerat a fi un prădător din specia *homo sapiens* și victimă sa presupus a fi nevinovată. Legătura dintre psihopat și aşa-numita victimă este, de cele mai multe ori, destul de intimă. Temeiul acestei legături impure este, pe de o parte, perversitatea psihopatului; pe de altă parte relația este facilitată de lipsa de integritate și / sau discernământ a *victimei*. Victimizarea și, în mod corelativ, asimilarea perversului cu animalul de pradă – simptom al tentației de a obiectiva chestiuni ireductibil subiective -, nu sporește deloc înțelegerea structurii ori a raporturilor aflate sub investigație. Efectul obținut este, în realitate, deresponsabilizarea ambilor subiecți captivi în relație. Decădere este evident exacerbată în cazul psihopatului, de unde sintagma de *imbecil moral* - utilizată pentru a-l caracteriza; dar nici *victima* nu este chiar inocentă iar viceile sale nu pot fi lămurite dacă le caracterizăm, aşa cum o face Hare, ca slabiciuni sau neputințe. Întregul demers sfârșește,

41 Cleckley, Hervey M., The Mask of Sanity: An Attempt to Clarify Some Issues About the So Called Psychopathic Personality, Emily S. Cleckley, 1988.

42 Without Conscience, pp. 155-220.

așadar, prin a deresponsabiliza nu doar *victima* ci de asemenea societatea, al cărui produs este totuși perversul. Societatea nu este nici pe departe atât de inocentă precum sugerează Hare: familia (i.e. celula societății) este tocmai unitatea de fabricație a monstrului.

Pozitia etica a mamei, pozitia sa in raport cu semnificantul patern joacă, in definitiv, un rol decisiv in cadrul unei alegeri (pozitionari simbolice) constitutive pentru articularea structurii psihice.

Psihopatul este un *rebel fără cauză*. Insolența sa cvasi-religioasă nu se exercită împotriva moralității convenționale. Opoziția față de Lege, caricatura poziției etice sau inversiunea perversă a comportamentului moral este motivată de o sfidare principală a dimensiunii etice. Această sfidare are, în realitate, caracterul unei provocări la adresa Realului, pe care Legea morală îl voalează.⁴³

Hare furnizează, în capitolul opt⁴⁴ al lucrării citate aici, un posibil indiciu în favoarea ipotezei noastre. Este, evident, vorba despre relația psihopatului la limbaj, mai exact despre modul (auto-)contradictoriu și dezorganizat în care utilizează vorbirea. Titlul capitolului este foarte sugestiv: psihopatul are cuvântul la el – îl are în buzunarul paltonului -, adică îl manipulează aşa cum manipulează orice obiect, utilizându-l sofistic pentru a-şi camufla transgresiunile. Numai că semnificantul, pe care cuvântul rostit îl voalează și invocă, nu poate fi manipulat. Limbajul n-a fost conceput spre a putea funcționa fără breșă ca narăriune menită să sprijine fărădelegea. De aici contradicția ce parazitează la tot pasul discursul pervers.

Următoarele pasaje demonstrează acest aspect:

„What makes psychopaths different (...) is the remarkable ease with which they lie, the pervasiveness of their deception, and the callousness with which they carry it out.”⁴⁵

„It is as if psychopaths sometimes have difficulty in monitoring their own speech, and they let loose with a convoluted barrage of poorly connected words and thoughts.”⁴⁶

„These clinical observations get right to the heart of the mystery of psychopathy: language that is two-dimensional, lacking in emotional depth.”

El cunoaște semnificația bidimensională a cuvintelor; discursul său este însă slab ancorat în semnificant. Semnificația definită ca relație 1:1 între nume și obiect desemnat funcționează fără cursur în cazul psihopatului. Discursul său este ca o *pantomimă* ori caricatură a discursului autentic (*true speech*) – a vorbirii ce-și solicită sensul adresându-se Celui alt. Rostirea sa este *empty speech* – i.e. vorbire lipsită de conținut afectiv.⁴⁷

„This deficiency has fascinating implications, especially when considered in the context of psychopaths' social interactions – manipulative deceit uninhibited by empathy or conscience (...) But to the psychopath, a word is just a word.”⁴⁸

43 Ibidem, p. 81: „The psychopath is a rebel, a religious disobeyer of prevailing codes and standards (...)” – fragmentul este din Lindner, Robert M., *Rebel Without a Cause: The Story of A Criminal Psychopath*, Other Press, 2003.

44 Ibidem, Words from an Overcoat Pocket, pp. 124-143.

45 Ibidem, p. 125.

46 Ibidem, p. 126.

47 Ibidem, pp. 128-29.

48 Ibidem, p. 131.

Psihopatul utilizează limbajul ca instrument în obținerea unei juisări morbide – ca atunci, de pildă, când își descrie, cu lux de amănunte, transgresiunile unui auditoriu vădit angoasăt. Alteori elaborează narațiunea ca o plasă semnificantă menită să imobilizeze *victima* – narațiune însotită, bineînțeles, de o gestică flamboiantă și fixată de o privire penetrantă, determinată să captureze prada. Această strategie sfărșește invariabil să întuiască subiectul cu o identitate subredă într-o încremenire incapabilă de reacție. Iată, deci, că pentru psihopat limbajul are o funcție dincolo de semnificația bidimensională a assertiunii, el fiind conștient de faptul că narațiunea pe care o produce are puterea să invoke, de partea celuilalt, un lanț semnificant inconștient, stârindu-i astfel dorința.

„Earlier I discussed the role of „inner speech” in the development and operation of conscience. It is the emotionally charged thoughts, images, and internal dialogue that give the „bite” to conscience, account for its powerful control over behaviour, and generate guilt and remorse for transgressions (...) For them, conscience is little more than an intellectual awareness of rules others make up – empty words. The feelings needed to give clout to these rules are missing.”⁴⁹ Perversiunea este principal o provocare la adresa Legii – de fapt, aşa cum am spus mai sus, la adresa lucrului pe care Legea îl maschează (protejează). Psihopatul nu poate interioriza uzanțele jocului social pentru că nu a încorporat în prealabil semnificantul (în dimensiunea sa radicală). Comandamentul moral este de aceea pentru el exclusiv efectul codului simbolic convențional, el neînțelegând că Legea ar fi incapabilă să afecteze realitatea (socială) dacă ar fi rezultatul convenției. Numai în calitate de părăsi ai unei anumite transmisiuni spirituale, care vehiculează o Lege profund neconvențională, de vreme ce afectează și ordonează întreaga ființare, pot stabili oamenii de comun acord convenții menite să producă diverse efecte practice. Problema perversului nu este generată de absența ori distorsiunea sentimentelor, ci se conturează în jurul poziției sale etice. Actele sale nu par să invoke vreun mandat simbolic. Ori poate că mandatul său simbolic constă în afirmarea neobosită, evident într-o versiune de nesușinut, a dorinței (constitutive pentru subiectul divizat (\$)) – împotriva convenției sociale, a oricărei interpretări reducționist-obiectivante a naturii umane.

„This helps to explain the wild inconsistencies and contradictions that frequently characterize their speech. It may also account for their use of neologisms (combination of the basic components of words – syllables – in ways that seem logical to them but inappropriate to others).”⁵⁰ Aceste aspecte - *dificultatea în a-și monitoriza discursul* și, de asemenea, elaborarea și utilizarea de neologisme pot fi indicii ale unei structuri psihotice. Inconsistențele și contradicțiile de la nivelul discursului, pe de altă parte, pot fi deopotrivă explicate prin faptul că psihopatul este un minciinos patologic, i.e. cineva care minte sistematic și adesea spontan.

„It is *how* they string words and sentences together, not *what* they actually say, that suggests abnormality. By way of contrast, both the form *and* the content of schizofrenic communications are characteristically odd and bizarre.”⁵¹ Contradicția dintre discursul pervers și cel schizofren este numai aparentă. Forma discursului dezvăluie, de fiecare dată, poziția sau intenționalitatea simbolică a locutorului. Ambele discursuri sunt, în acest sens precis, autiste: nu vizează un destinatar - Celălalt nu este solicitat să puncteze retroactiv

49 *Ibidem*, p. 132.

50 *Ibidem*, p. 137.

51 *Ibidem*, p. 139.

semnificația enunțului. Psihopatul vorbește adesea la foc automat, i.e. vorbește în aşa fel încât face din fașă imposibilă ori irelevantă intervenția interlocutorului. El nu poate păcăli însă un auditoriu avizat: poziția sa simbolică poate fi lesne detectată în breșa irreductibilă dintre enunț și enunțare. Asculțatorul trebuie să poată decela ce fel de subiect se manifestă în timpul enunțării și, mai ales, prin interstițiile discursului.

„As I mentioned earlier, psychopaths *do* meet current legal and psychiatric standards for sanity. They understand the rules of society and the conventional meanings of right and wrong. They are capable of controlling their behaviour, and they are aware of the potential consequences of their acts. Their problem is that this knowledge frequently fails to deter them from antisocial behaviour (...) They understand the intellectual rules of the game but the emotional rules are lost to them (...) In my opinion, psychopaths certainly know enough about what they are doing to be held accountable for their actions.”⁵²

Revenim la ipoteza noastră: actul transgresiv îl menține pe psihopat funcțional, funcționând ca o supleanță menită să-l protejeze de efectele nefaste ale *forcluziunii*. Dacă, în cazul perversului, avem de-a face cu forcluziunea, ce semnificant revine amenințându-i stabilitatea? Actul transgresiv, este pus în scenă, în cazurile de sadism, ca un veritabil act ritual (vezi, de pildă, cazul Jeffrey Dahmer). Actul în cauză funcționează ca o consacrare a fragmentului corporal – ce poartă marca indelebilă a angoașei celuilalt - ca obiect-fetiș, ca ofrandă adusă Celuilalt. Celălalt al perversului nu poate fi însă decât tot o alteritate perversă. Psihopatul afiră, aşadar, *obiectul mic a ca fetiș*, ca obiect magic capabil să stârnească o dorință transgresivă. Avem totuși de-a face, în cazul psihopatului, cu o a treia structură? Chestiunea nu poate fi tranșată aici.

Perversul înțelege, ne spune Hare, regulile societății și semnificațiile convenționale ale noțiunilor morale. În ce constă semnificația neconvențională a noțiunii morale?

Cum trebuie înțeleasă aceasta pentru ca o autentică comprehensiune să asigure un comportament (moral) adecvat? Există o proprietate, i.e. o asumare a preceptelor morale? Comportamentul antisocial al psihopatului demonstrează ratajul introiecției sau, oricum, încorporarea defectuoasă a Legii. Poate fi distins actul de agent – în acest caz, actul antisocial de poziția etică a subiectului? Noi credem că actul realizează sau dezvăluie adevărul poziției simbolice a subiectului. Care este poziția perversului în cadrul sistemului semnificant? Comportamentul sistematic antisocial al psihopatului dezvăluie două lucruri: fie o exterioritate psihotică în raport cu limbajul, fie tocmai poziția perversă *în cadrul* sistemului simbolic – ca și când limbajul prevede ori implică o asemenea poziție alocându-i o anumită funcție.

Perversul este incapabil să susțină un raport de mutualitate afectivă: el este incapabil să-i atribuie celuilalt subiectivitate, tratându-l, în consecință, drept obiectul unei juisări mortifere. Această inaptitudine este determinată probabil de o prealabilă (auto-)excluziune de la relația de reciprocitate ori implicări simbolice cu Celălalt. Poziția sa etică îl face, aşadar, incapabil să înțeleagă conținutul afectiv al preceptelor morale. În ce constă aşa-zisa implicări afectivă a noțiunii morale? Comprehensiunea acesteia presupune asumarea unui pact simbolic și implică un anumit angajament subiectiv. Aceasta este condiția de posibilitate a actului de limbaj. Am

52 *Ibidem*, p. 143.

putea considera actul transgresiv ca fiind, într-o accepție largă, act de limbaj de vreme ce este interpretabil – i.e. comportă o valoare simbolică și produce efecte concrete asupra destinatarului. Însă actul de limbaj (reușit) implică existența unui mandat simbolic. Care ar fi mandatul simbolic al psihopatului?

Consecințele sociale ale actelor perverse sunt, de cele mai multe ori, ireversibile. Actul transgresiv alterează, în calitate de act de limbaj, structura simbolică a *faptului-de-a-fi-in-lume*, instituind astfel – în temeiul funcției sale performative - o nouă, teribilă realitate. „Even more frightening is the possibility that „cool” but vicious psychopaths will become twisted role models for children raised in dysfunctional families or disintegrating communities where little value is placed on honesty, fair play, and concern for the welfare of others.”⁵³ Comportamentul antisocial este, într-un anumit fel, realizarea fanteziei paranoice a *minunatei lumi noi*, conform căreia universul simbolic trebuie transformat prin intermediul unei *revoluții culturale* - preferabil săngeroase.

Noțiunea de *insanitate morală* (*moral insanity*), utilizat pentru a caracteriza *tulburarea de personalitate* aflată sub învestigație, este impropriu și simptomatic pentru anomia ce amenință lumea (post-)modernă. Moralitatea nu este o opțiune printre altele ci ține de natura semnificantă a fîntei umane. Natura omului nu este dată, ci (este) efectul unei abisale alegeri de sine – ce pre-determină natura, deci destinul fiecărui subiect. Funcția simbolică a acestuia – rolul său în cadrul sistemului semnificant - gravitează, aşadar, în jurul unei radicale poziționări în raport cu Celalalt. Această alegere este un act de natură etică ce asumă o anumită structură de limbaj. Poziționarea de sine – în raport cu alteritatea ireductibilă a Celui alt - asumă, în definitiv, o anumită structură psihică. Tulburarea perversă a raportului la alteritate dezvăluie o tulburare profundă a subiectului, o deregлare la nivelul formei sale ontologice. Întrebarea privitoare la responsabilitatea (morală și / sau legală) a perversului este o chestiune delicată, fiind probabil menită să rămână o chestiune controversată, dacă nu chiar insolubilă. Cum poate fi considerat a fi responsabil (de actele sale) o persoană care nu înțelege, riguros vorbind, ce face – care, după repede pasaje la act, devine complet dominat de vraja actului transgresiv? Sau este acest mod de a pune problema o foarte tentantă și, de aceea, vinovată deresponsabilizare – ce servește, în realitate, scelerăților?

Discuția referitoare la responsabilitatea perversului (pentru actele sale) comportă de asemenea o importantă implicație legală. Este psihopatul nebun? Care sunt elementele decisive în acest sens – *simptomele* (fenomenele elementare și / sau delirul) ori, mai degrabă, actele antisociale comise de acesta? A demonstra public că psihopatul e, în realitate, nebun, adică lipsit de discernământ, poate conduce la o periculoasă disculpare și implicit la o sentință favorabilă făptașului. Hare este cunoscut de acest lucru și decide, de aceea, să transforme perversul, pe temeiul experienței sale clinice, într-un animal de pradă din specia *homo sapiens* – unul capabil să amenințe, prin existența sa distructivă, însăși supraviețuirea speciei. Este, evident, o sentință în registru imaginar. Unde te situezi ca observator – care este rolul tău în cadrul speciei - pentru a putea produce o astfel de sentință? Din ce poziție simbolică poți pretinde a fi lansat astfel o evaluare obiectivă? Interpretarea naturalistă a fenomenului pare a fi rezolvarea preferată de Hare pentru o problemă aparent insolubilă.

53 Ibidem, p. 177.

5. Psihanaliza ca propedeutică pentru actul (i)moral

În cap. II, partea 1, Lacan enunță teza, pe care urmează să o dezvolte pe parcursul seminarului VII.⁵⁴ Legea morală, exprimată, de pildă, sub forma imperativului categoric kantian, actualizează Realul. Această observație este legată însă, în mod special, de activitatea psihanalitică: actul analitic ori comportamental – totdeauna relevant din punct de vedere moral – al analizantului manifestă existența instanței morale iar aceasta este o realizare a Realului. Relația morală este însă structurată de semnificant: raportul subiectului la alteritatea radicală (Reală) a Celuilalt este, în mod necesar, mediat de prezența semnificantului. Dimensiunea etică implică, aşadar, prezența Realului, pentru care dimensiunea în cauză are o importanță intimă – profund personală.

Pare a fi un lucru evident, însă nu există moralitate în afara limbajului.

Dar nu este întreaga ființare structurată – i.e. susținută onto-logic - de semnificant?

Moralitatea este atunci o afacere universală, o chestiune ce privește întreaga creație.

Legea morală este structurată în conformitate cu limbajul. Ce înseamnă această aserțiune, dincolo de faptul evident că porunca morală se prezintă, în realitate, sub forma unui enunț, i.e. ca lanț semnificant? Porunca morală actualizează funcția performativă a limbajului – ea nefiind un simplu enunț, ci un veritabil act de limbaj. Încorporarea principiului etic – ce regleză o adekvată poziționare, una de (pură) receptivitate, în raport cu Celălalt – este apoi condiția de posibilitate pentru admiterea subiectului – ca personaj asumând o anumită funcție – în sistemul simbolic.

O implicație a acestei teze este, ne spune Lacan, că *legea morală se afirmă în opozitie cu plăcerea*. Se referă el aici la simpla (și inocenta) plăcere ori, mai degrabă, la juisarea transgresiunii?

Într-un anumit sens interdicția actualizează tocmai lucru pe care îl contrazice. „Iar Legea a intrat și ea ca se înmulțească greșeala; iar unde s-a înmulțit păcatul, a prisosit harul (...)” (Romani, 5.20) Consecința aceasta ține de natura opoziției: opoziția implică relația iar relația se intemeiază pe o supozitie comună. Realul este temeiul comun din care derivă ambele elemente: Legea (semnificantul) și deopotrivă posibilitatea transgresiunii. Lacan consideră⁵⁵ supraeu a fi o instanță eminentamente perversă (sadică). Supraeu este formăriunea care efectuează două acțiuni (aparent) contradictorii – torturând, deci, subiectul în două moduri complementare: cenzurează, pe de o parte, comportamentul transgresiv și facilitează, pe de altă parte, impulsurile în direcția transgresiunii.

Ambivalența legii morale este, ne spune, Lacan numai o funcție a despăcăturii înscrise în subiectul întrupat de intervenția semnificantului: este bara castrării ce introduce diviziunea între *subiectul enunțării și subiectul enunțului* (i.e. eul ca operator propozițional) – i.e. între inconștient și conștiții(e)nță, între *subiectul inconștientului și amăgitoarea conștiință de sine*.

54 *The Ethics of Psychoanalysis*, p. 20: „(...) my thesis is that the moral law, the moral command, the presence of the moral agency in our activity, insofar as it is structured by the symbolic, is that through which the real is actualized – the real as such, the weight of the real.”

55 Lacan, Jacques, *Kant with Sade*, in *Écrits*, W. W. NORTON & COMPANY, New York | London, 2006, 2002, p. 650: „(...) the bipolarity upon which the moral law is founded is nothing but the split [refente] in the subject brought about by any and every intervention of the signifier: the split between the enunciating subject [sujet de l'énonciation] and the subject of the statement [sujet de l'énoncé].”

Suprael este, în definitiv, o instanță asimilabilă inconștientului, care este perversă numai în măsura în care dorința este anulată prin afirmarea unei juișări mortifere. Contradicția, dacă e să putem articula una, este între o juisare ce se suprapune cu lașitatea morală și o dorință refuzată, adică legitimă.⁵⁶ Lașitatea morală menționată aici se referă la două lucruri distincte:

- Este, pe de o parte, *lașitatea forcluzivă* a psihoticului – respingerea inconștientului sau a limbajului.
- Pe de altă parte este *lașitatea refuzantă*, adică ambivalența ipocrită și disperată a nevroticului.⁵⁷

„Thus Kant, being interrogated „with Sade” – that is, Sade serving here, in our thinking as in his sadism, as an instrument – avows what is obvious in the question „What does he want?” which henceforth arises for everyone.”⁵⁸ Întrebarea privitoare la voința Celuilalt poate fi astfel soluționată: Celălalt vrea ascultarea mea deplină, voința mea să fie o funcție a voinței sale, dorința mea – o reacție a dorinței sale. Așa cum sadicul se face instrumentul propriei sale juișării, tot așa este solicitat fiecare subiect să devină instrumentul unei dorințe purificate de balastul manifestărilor simptomatice.

Mai este o consecință a tezei enunțate mai sus: relația intimă între legea morală și Real relativizează, ne spune Lacan, valoarea idealului etic. Idealul aristotelic al virtuții ca justă măsură între două vicii (extreme) este evacuat. Relativizarea idealului etic înseamnă strict vorbind evidențierea ineficienței sale: este contraproductivă încercarea de a reglementa comportamentul (moral) dacă nu s-a clarificat în prealabil poziția etică (simbolică) a subiectului – sarcină ce revine, de pildă, psihanalizei. O astfel de încercare, indusă de afirmarea idealului etic, nu va depăși niciodată nivelul unei *ortopedii* ori al unei *Orthopraxie* ce nu poate produce altceva decât caracterul diforme. Simptomul va demasca de fiecare dată inautenticitatea întreprinderii.

În ce constă totuși nouitatea întreprinderii teoretice freudiene? El începe, ne spune Lacan, prin a afirma opozitia (aparent) ireductibilă dintre principiul plăcerii și principiul realității. La capătul travaliului său teoretic Freud afirmă apoi un lucru, pe care-l plasează dincolo de principiul plăcerii.⁵⁹ Este vorba despre pulsuna de moarte (*death instinct*). Nu este clar, ne spune Lacan, cum se raportează acest principiu la opozitia originară. Pulsuna de moarte este, în interpretarea lui Lacan, următoarele lucruri:

- Este o *suprafață opacă*, atât de obscură încât reprezintă *antinomia oricărei gândiri* sau înțreprinderi teoretice – fiind, deci, implicit inaccesibilă gândirii științifice.⁶⁰
- Este legea dincolo de orice lege, punctul evanescent al oricărei realități accesibile.⁶¹

⁵⁶ *Ibidem*, p. 660: „Desire, what is called desire, suffices to make life meaningless if it turns someone into a coward. And when law is truly present, desire does not stand up, but that is because law and repressed desire are one and the same thing – which is precisely what Freud discovered.”

⁵⁷ Soler, C., *Mania: păcat de moarte*, în *Nu e nebun cine vrea*, Editura Școala Ardeleană, Cluj-Napoca, 2017, pp. 75-77.

⁵⁸ Kant with Sade, p. 654.

⁵⁹ Freud, S., *Jenseits des Lustprinzips*, Stuttgart, Reclam, 2013.

⁶⁰ *The Ethics of Psychoanalysis*, pp. 20-21.

⁶¹ *Ibidem*.

Pulsiunea de moarte este punctul mort, deci semnificant al realității – i.e. regiunea transfinată din care este organizată relația subiectului la realitate. Înainte de a fi o dimensiune comună (intersubiectivă), realitatea este fantasmatică – i.e. mediată de *fantasma sa fundamentală*. Lacan produce următoarea formulă pentru a formaliza această relație: \$ ◊ a. Subiectul nu are acces nemijlocit la obiectul-cauză a dorinței (sale) – obiect ireal ce-l interpelează de la nivelul unei realități comune. Negația anterioară poate fi deopotrivă exprimată în felul următor: relația subiectului la realitate – i.e. la alteritate - este în mod necesar mediată de limbaj. Logosul are însă putere de Lege. Realul pe care Legea îl actualizează nu este exclusiv jurierea perversă ci totodată dorința Celuilalt. Legea reglează, deci, raportul subiectului la dorința Celuilalt. Pulsiunea de moarte este pulsiune semnificantă – i.e. pulsiune în direcția realizării limbajului. Legea este, aşadar, situabilă de partea Realului. Limbajul nu poate fi actualizat în mod adecvat - ca ordine simbolică - decât pe temeiul unei poziționări adecvate (etice) a subiecților în raport cu Logosul.

Lacan spune că principiul realității este o *prelungire* sau o realizare (*application*) a principiului plăcerii.⁶² Există, deci, un soi de continuitate între pulsiunea sexuală și realitatea empirică. Pulsiunea de moarte trebuie plasată dincolo de acest raport. Acest *dincolo* este locul logic în care este structurată realitatea ca *aplicație a principiului plăcerii*. Pulsiunea de moarte este asemănătoare gravitației, asigurând ancorajul realității empirice la nivelul realității etice. Ancorajul realității ca dimensiune intersubiectivă la nivelul semnificantului este ceea ce o deosebește de experiența strict privată a *fenomenelor elementare*.

Ce este totuși această realitate polisemantică și, mai ales, cum se deosebește ea de Real? Poate fi realitatea sensibilă *nemijlocită*; realitatea cotidiană supusă semnificațiilor convenționale - *cotidianitatea medie* aflată sub dominația *impersonalului Se*⁶³; realitatea socială aflată sub puterea normelor comunitare; realitatea descoperită, descrisă sau explicată de științele naturii ori de științele sociale sau, în fine, realitatea psihică – i.e. non-obiectivă - a subiectului.⁶⁴ Cum se deosebește, deci, realitatea intersubiectivă și întrucâtva obiectivă de Realul subiectului? Diferența aceasta este o ocurență a diviziunii irreductibile între sistemul simbolic (aparatul conceptual) accesibil conștiinței și semnificantul inconștient – cea din urmă distincție fiind totuși la rândul său reductibilă la diferența (ontologică) între ipseitate și realitatea (alteritatea) radicală a Celuilalt. În primă instanță și cel mai adesea realitatea intersubiectivă este, mai degrabă, solipsistă și reprezentă, ca atare, o alienare în raport cu alteritatea radicală a Celuilalt. Poate să pară (auto-)contradictorie această afirmație – pentru Heidegger ar fost astfel cu siguranță, de vreme ce el opune ignoranța *impersonalului Se* autenticității acelui *solut ipse* al *Dasein*-ului. Cele două nu sunt, în realitate, contradictorii – intersubiectivitatea nefiind, în definitiv, altceva decât comunicare, i.e. un soi de monolog monoton, între *alter ego*-uri.

Care este raportul între praxisul psihanalitic și comportamentul moral? Orice act are o anumită sarcină morală și produce consecințe sub acest aspect. Acțiunea (relevantă moral) este, ne spune Lacan, altotăr pe trunchiul Realului. Moralitatea veritabilă nu are vreo legătură cu convenția socio-lingvistică. Autenticitatea etică a oricărui act depinde de poziția

62 Ibidem.

63 Heidegger, Martin, *Sein und Zeit*, Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 2001.

64 The Ethics of Psychoanalysis, p. 21.

subiectului în raport cu Celălalt. Fapta (morală) afectează Realul în felul următor: „It introduces something new into the real and thereby opens a path in which the point of our presence is legitimized.”⁶⁵ Există o permanentă interacțiune, concret, inter-afectivitate, între subiect și Celălalt. Afectul ce atașează subiectul de Celălalt este încrederea. *Bejahung* este, în fond, acest act al încrederei fundamentale - pentru constituția onto-logică a subiectului. Dispoziția afectivă fundamentală nu este, aşadar, angoasa, ci încrederea. Acțiunea morală, altotăr pe aderență profundă a subiectului la Real, introduce, deci, începând cu actul de limbaj fundamental – i.e. pornind de la articularea fantasmei fundamentale - o breșă la nivelul Realului, eliberând astfel, la nivelul sistemului semnificant, locul logic în care subiectul (inconștientului) poate fi configurat. Spuneam mai sus că orice act al subiectului (uman) vehiculează o anumită sarcină etică - asta numai pentru că orice act este, în definitiv, act de limbaj. Există un soi de simbioză între dimensiunea etică și Logos. Este vorba despre temeiul contractual al limbajului: relația, întemeiată pe încredere reciprocă, între subiect și Celălalt, este, în definitiv, pecetluită de un pact ce are – pentru subiect - valoarea unui mandat simbolnic. Afectul fundamental al încrederei este actul ce perforează Realul (jūsārii) – acest afect fiind totodată breșa ce deschide spre posibilitatea pactului (simbolic) ce legitimează prezența subiectului.

Lacan spune că analiza personală pregătește subiectul, călăuzindu-l în întreprinderea de purificare a dorinței de balastul psihologic – i.e. de balastul semnificațiilor alienante suprapuse peste semnificații esențiale pentru subiectul în cauză, în vederea realizării comportamentului moral. Psihanaliza pregătește subiectul în vederea realizării faptei morale – însă îl lasă (suspendat) în pragul acesteia: „I will say right off that the ethical limits of psychoanalysis coincide with the limits of its practice. Its practice is only a preliminary to moral action as such - the so-called action being the one through which we enter the real.”⁶⁶ Actul analitic anticipatează, deci, acțiunea morală – decizia în vederea faptei revine însă subiectului. Demersul psihanalitic se oprește în pragul acestei decizii: se oprește în punctul în care-și declină responsabilitatea pentru ceea ce urmează? În ce constă, deci, vocația analistului? El se pune pe poziția *obiectului mic a – a obiectului-cauză a dorinței*, încercând să stimuleze din locul respectiv travaliul subiectului. De aici decurge etica și limita practicii psihanalitice: analistul nu clarifică subiectul în privința categoriilor morale și, mai ales, nu-i comandă și nici măcar nu-i sugerează ce trebuie să facă; analistul nu se poate identifica cu instanța morală, el nu poate asimila și realiza logica perversă a suprareului – nu este asta menirea sa.

Există la Aristotel⁶⁷ o rezonanță între ordinea morală și cea cosmică. Ambele sunt aspecte diferite ale unei realități determinate și susținute de sistemul semnificant.

Ce este etica? Este știința ce definește norma caracterului (a etosului). Caracterul efectiv al individului este însă suma unor deprinderi dobândite prin exercițiu. Ce putere are norma asupra dorinței ce determină realmente comportamentul subiectului – de cele mai multe ori împotriva vocației sale de a trăi în conformitate cu caracterul just al ordinii cosmice? Aristotel nu avea pesemne ideea libertății, căzute din grația divină din cauza *forcluderii* caracterului increat al Creatorului, care a infestat dintru început întreaga creație.

65 Ibidem.

66 Ibidem, pp. 21-22.

67 Op. cit.

Caracterul este menit să se conformeze principiului realității, împotriva principiului plăcerii – i.e. al juișării cu orice preț. Regulamentul comportamentului just este definit în cadrul unui anumit limbaj (*orthos logos*).⁶⁸ Nu există acțiune morală decât dacă este conformă normei stabilite prin intermediul acestui limbaj. *Orthos logos* ar trebui să aibă, în măsura în care este cunoscut de cel care traversează travaliul educației etice, un efect *ortopedic* asupra caracterului uman. Lucrurile stau, evident, diferit: educația morală nu determină nemijlocit caracterul și / sau comportamentul conform din punct de vedere moral. Dimpotrivă, *intemperanța* supraviețuiește, de multe ori, alături de o educație morală solidă. Impulsurile își realizează nemijlocit (cazul psihozelor) sau mijlocit (prin intermediul simptomelor) obiectivele – aproape nestingherite de insistența idealului etic. Care este explicația acestei situații nefericite? Problema fundamentală a eticii aristotelice - și probabil a tuturor concepțiilor *idealiste* asemănătoare - este că ignoră, lăsând în afara interogației etice, tocmai lucrul ce pare să conteze, în acest registru, cel mai mult: anume existența insurmontabilă a dorinței.

Digresiune:

Dacă am vrea să fim riguroși, noțiunea de etică ar trebui definită, în orice dicționar explicativ, drept substantiv defectiv de plural. Acest lucru este semnificativ. Cuvântul *morală* își poate păstra, în schimb, forma plurală. Explicația este simplă: există, în fond, o singură Lege (etică) și diferite concepții morale - sub aspect caracterial și / sau comportamental, diversitatea este oricum evasă-infințată. Raportul etic (la Celălalt) este o afacere profund subiectivă: raportul în cauză face, pentru fiecare subiect, din etică un substantiv defectiv de plural, invocând astfel semnificantul, care se cere integrat în constituția de ființă a *Daseinului*.

Dorința (*der Wunsch*) ține de esența singulară a subiectului: „If the truth that we are seeking is a truth that frees, it is a truth that we will look for in a hiding place in our subject. It is a particular truth.” Dorința subiectului – o *dorință imperioasă* – definește unicitatea poziției ori a funcției sale simbolice. „(...) Dacă veți rămâne în cuvântul Meu, sunteți cu adevărat ucenici ai Mei (...) Si veți cunoaște adevărul, iar adevărul vă va face liberi.” (Ioan, 8.31-32) Adevărul acesta eliberator este, deci, o afacere de limbaj – nu o consistență imaginară - iar originea sa este Logosul (increat). Adevărul în cauză apelează însă o dorință singulară. Valorizarea morală a comportamentului uman nu poate ignora sau nega valoarea acestei dorințe inextingibile – costul omisiunii fiind totuși prohibitiv. „The quality that best characterizes it is that of being the true *Wunsch*, which was at the origin of an aberrant or atypical behavior.”⁶⁹ *Dorința adevărată* (pentru că singulară) se află, deci, inclusiv la originea comportamentului aberrant (*symptomatic*).

Pozitia etică a subiectului, dorința sa și comportamentul (i)moral sunt indisolubil legate. În ce fel? Dorința are un raport intim cu Legea - dorința legitimă este, în definitiv, o dorință refuzată. Legea este, pentru fiecare subiect, legea interdicției incestului, interdicția în cauză fiind mediata de intervenția funcției paterne. Dorința aceasta legitimă și singulară – juisarea subiectului nedivizat nefiind deloc unică – este, deci, efectul castrării simbolice. Admiterea

68 The Ethics of Psychoanalysis, p. 23.

69 *Ibidem*, p. 24.

subiectului în limbaj coincide cu alocarea unui mandat simbolic, care constă într-o realizare specială: vizată este o actualizare capabilă să mențină în funcțiuie o dorință infinită.

Pentru a obține comportamentul conform (din punct de vedere moral) este, deci, complet contraproductivă încercarea de a constrângă dorința între limitele rigide ale unei legi universale. „The Wunsch does not have the character of a universal law but, on the contrary, of the most particular of laws - even if it is universal that this particularity is to be found in every human being.”⁷⁰ *Dasein*-ul nu poate fi obiectul unei științe obiectiv-uniformizante. Obstacolul oricărui întreprinderi de acest fel este rezistența ireductibilă a dorinței – i.e. faptul că fiecare subiect este actantul unei dorințe singulare.

6. Formă și limbaj în De anima 71

„Allgemeine Definitionen können nur so gut sein wie die Erklärungen der Phänomene, die wir mit ihrer Hilfe geben können.”⁷² Propoziția aceasta vehiculează o idee valoroasă: rămâne să vedem dacă principiul conform căruia definiția unui fenomen ori ansamblu de fenomene este tot atât de bună precum explicațiile fenomenale pe care le facilitează – se verifică.

Percepția, de pildă, participă, alături de alți factori, la definiția faptului-de-a-fi-viu. Pe Aristotel nu-l interesează, ne spune Corcilius, ce se întâmplă la extremitățile procesului perceptiv: care este structura ontologică sau constituția ontică caracteristice obiectului perceptibil și organului de simț. Pe el îl interesează, ca să zicem așa, dimensiunea subiectivă a fenomenelor vitale: îl interesează, cu alte cuvinte, ce se întâmplă în intervalul ce se desfășoară între obiect și organ. Pentru că ființarea ori, mai degrabă, vitalitatea acesteia trebuie situată tocmai în acest interval.

O altă idee valoroasă, pe care o enunță Corcilius în cadrul introducerii sale, este următoarea: principiul unei științe este, pentru Aristotel, subiectul caracteristicilor explicabile tocmai prin intermediul principiului în cauză. Principiul faptului-de-a-fi-viu este subiectul gramatical – i.e. un soi de consistență semnificantă – a(l) caracteristicilor aferente lucrurilor vii (insuflețite). Proprietățile fenomenelor vitale sunt reductibile la definiția acestor fenomene. Sufletul este, deci, substanța acestei definiții. „Die Eigenschaften und Merkmale lebendiger Dinge implizieren den Begriff der Seele, der Begriff der Seele impliziert aber nicht die Eigenschaften des Lebendigen (...).”⁷³ Cum trebuie să înțelegem această frază? Cheia înțelegерii sale este să ne dăm seamă că avem de-a face cu o formulare nefericită: conceptual (sufletul) nu poate fi implicația, i.e. consecința fenomenelor vitale, pe care abia acela le implică (explică). Conceptul implică proprietățile fenomenului (vital) aflat sub investigație: comportamentul specific ființării x este o consecință, i.e. o posibilitate în act ori o realizare a conceptualui. Exprimarea aceasta este totuși prea hegeliană. Principiul comportamentului specific (ființării x) nu este conceptual ci semnificantul – în acest caz semnificantul *suflet*. Conceptul de suflet nu este însă identic cu semnificantul *suflet* – semnificantul fiind ireductibil la concept. Cel din urmă este, ca să zicem așa, implicația simbolică a

70 Ibidem.

71 Aristotel, *Über die Seele*. De anima, Felix Meiner Verlag, Hamburg, 2017.

72 Ibidem, p. XIV.

73 Ibidem, p. XXIII.

semnificantului. Există însă de asemenea dimensiunea reală a semnificantului, care este ireductibilă la realul corporal (material).

Sufletul este, deci, esența ființărilor însuflețite. Această propoziție poate fi considerată a fi definiția vietății ca alcătuire hilomorfă. Trăsăturile vietății sunt explicabile cu ajutorul acestei definiții. Proprietățile ființării (însuflețite) devin, prinț-un soi de transfer de sens ilegitim, caracteristici ale principiului, ale sufletului ca formă a corpului natural, fără să-i poată apartine acestuia în mod esențial. Modificările vitale nu pot aparține propriu-zis principiului (sufletului) ci revin vietății prin intermediul sufletului. Sufletul apare, aşadar, în două ipostaze: o dată în calitate de principiu (imuabil) al mișcării vitale; apoi în calitate de formă întrupată – de formă ce intră în compoziția vietății ca alcătuire hilomorfă.

Sufletul nu *are*, ne spune Cörckilius pe urmele lui Aristotel, o esență, ci *este* el însuși esența, i.e. natura lucrurilor vii. Se cuvine, credem, să deosebim între sufletul *în sine* și sufletul ca natură în act. Sufletul *în sine* este, mai degrabă, o non-entitate. Nedeterminarea aceasta este o primă consistență a limbajului – ține de prezența efectivă a semnificantului.

Ființarea însuflețită este o compoziție hilomorfă. Dacă sufletul este forma vietății, ce anume este această formă? Forma este principiul imanent ființării, i.e. ceea ce constituie identitatea funcțională a acesteia. Forma descrie comportamentul specific vietății în cauză. Forma este totodată principiul mișcării autonome a ființării însuflețite. Sufletul este această cauză tripartită – i.e. cauza formală, finală și dinamică a ființării însuflețite. Sufletul este realmente cauza procesuală a corpului natural.

Ce este atunci materia? Ea descrie suportul organic al ființării. Materia este elementul ori ansamblul de elemente din care este alcătuit corpul natural. Fiecare organ prezintă totuși o anumită structură internă ce-i determină funcția – există, deci, o organizare funcțională (specifică) imanentă fiecărui organ. Iată cum forma, adică conceptual este din start înscriș în carne materia, determinându-i structura. Am putea spune că materia corpului natural este numai partea sensibilă (perceptibilă) a unui principiu imaterial (imperceptibil) – și tocmai de aceea eficient. Forma și materia nu pot fi tratate în acest caz drept realități metafizice distincte. Este tocmai această înscriere ori întrupare a unui principiu *în sine* nenatural ceea ce face dintr-o materie altminteri inertă – un corp viu, i.e. un corp cu un aspect determinat și funcții specifice. Sufletul este, deci, natura semnificantă a corpului natural.

Sufletul este, așa cum am spus, cauza mișcării specifice unei anumite ființări. *Cauza dinamică* se referă de asemenea la aptitudine (*dynamis*), i.e. la tendința în direcția mișcării – sufletul este, în acest sens, resortul intențional al vietății.

Sufletul constituie natura semnificantă a corpului natural vrea, deci, să spună: în calitate de cauză funcțională (finală) și procesuală – a unor procese (naturale) specifice – natura corpului natural este, în definitiv, complet nenaturală.

Am spus de asemenea mai sus că sufletul constituie identitatea vietății, de pildă aspectul caracteristic al corpului natural. Acest lucru este mai cu seamă valabil în cazul omului. Aici sufletul este principiul distincției personale. De aceea cadavrul este propriu-zis o bucată de materie indeterminată. Față mortului și-a pierdut fizionomia și s-a transformat într-o mască mortuară ce ar putea desemna individul generic. „Der tote menschliche Körper ist nur noch dem Namen, aber nicht mehr der Sache nach ein menschlicher Körper (...)"⁷⁴ Implicația acestei fraze este următoarea: realul semnificant al corpului – i.e. intenționalitatea sa –

⁷⁴ *Ibidem*, p. XXXIII.

transcende setul de semnificații ce pot face din orice corp un exemplu de corp aparținând unui individ generic. Realul semnificant al corpului, i.e. dorința subiectului particular, invocă, de fiecare dată, un semnificant unic ce rezumă un destin singular. Numele propriu definit ca *definite description* sau denotație⁷⁵ este, în fond, un nume impropriu, i.e. un nume incapabil să circumscrie natura particulară a subiectului. Numele (cu adevărat) propriu, numele ce-i desemnează dorința este un nume indeterminat – este semnificantul subiectului ce se opune semnificațiilor, pe care le implică următorul lanț de formule descriptive: x este un individ din specia *homo sapiens*; ca om a făcut cutare și cutare lucru etc. etc.

„Wenn die Form des natürlichen Körpers sein substantielles Wesen ist, so fixiert sie auch seine Identität; verliert er seine Form, so verliert er auch seine Identität und hört auf, derjenige Körper zu sein, der er war (...) In dieser relationalen Verwendung bezeichnet der Begriff „Natur“ die einem natürlichen Ding primär innenwohnende Bewegungstendenz oder, wie Aristoteles es nennt, das Prinzip der dem natürlichen Ding eigenen Bewegungen und Stillstände.”⁷⁶

Dacă forma sau natura unei ființări descrie mișcarea caracteristică ființării în cauză, în ce constă atunci forma omului? Care este natura sa, în ce constă comportamentul său caracteristic? Nu este această natură, în definitiv, un lucru (profund) nedeterminat? Lacan ne spune totuși (op.cit.) că omul este un *animal vorbitor*. Nu constă atunci forma sa tocmai în relația specială pe care omul o întreține cu limbajul – relație ce-i supra-determină ființa, i.e. natura? Limbajul este ireductibil la comunicarea naturală binară, în cadrul căreia semnul se suprapune cu obiectul (desemnat) ori cu semnificația determinată. Limbajul este tocmai forma – necontentul plurisemantică și paradoxală - ce animă, i.e. pre- și supra-determină, omul ca animal vorbitor.

„Și a zis Dumnezeu: "Să facem om după chipul și după asemănarea Noastră (...)" (Geneza, 1,26) Ce înseamnă că (omul) a fost făcut după chipul și asemănarea – i.e. după forma – lui Dumnezeu? Într-un anumit sens înseamnă asta: cuvântul este chipul, adică forma, substanța sau natura omului. Înseamnă apoi încă ceva: tot așa cum iubirea constituie temeiul unității intratrinitare, tot astfel constituie libido-ul sublimat⁷⁷ liantul social. Prezența libido-

75 Russell, Bertrand, *On Denoting*, "Mind", Vol. 14, No. 56 (Oct., 1905), pp. 479-93, Oxford University Press, Link.

76 *De anima*, pp. XXXIII – XXXIV.

77 Freud, Sigmund, *Psihologia maselor și analiza Eului*, în *Opere Esențiale. Studii despre Societate și Religie*, Editura Trei, București, 2010, pp. 100-101: "Voi încerca în schimb să aplic noțiunea de libido, care ne-a adus servicii atât de mari în studiul psihonevrozelor, la explicarea psihologiei maselor (...) Nucleul a ceea ce noi numim iubire constă, desigur, în ceea ce se înteleagă în mod obișnuit prin iubire, aşa cum este ea cântată de poeți, adică iubirea sexuală (...) Justificarea unei asemenea extinderi a termenului de "iubire" ne-o dă cercetarea psihanalitică ce arată că toate aceste varietăți de "iubire" sunt expresia acelorași mișării pulsionale (...) Prin urmare, dând cuvântului "iubire" o astfel de pluralitate de semnificații, limba a realizat după părerea noastră o sinteză pe deplin justificată, astfel încât nu avem nimic mai bun de făcut decât să punem această sinteză la baza considerațiilor și dezbatelerilor noastre științifice. (...) Or, prin această interpretare "lărgită" a iubirii psihanaliza nu a adus nimic original: "Erosul" filosofului Platon prezintă sub raportul originii, al manifestărilor și al relațiilor cu dragostea sexuală o analogie deplină cu această energie a iubirii, cu libidoul psihanalizei (...) când apostolul Pavel în celebra sa Epistolă către Corinteni glorifică iubirea ca fiind mai presus de toate, neîndoilenic că și înțeles-o în acest sens. S-ar putea spune deci că oamenii nu-și iau totdeauna în serios marii gânditori, chiar atunci când par să-i admire nespus. Aceste porniri amoroase sunt denumite de preferință de către psihanaliză, având în vedere originea lor, pulsii sexuale. Majoritatea oamenilor "instruși"această denumire drept o ofensă și s-au răzbunat acuzând psihanaliza de

ului – sublimat prin intermediul semnificantului – dă seama de inter-afectivitatea ce caracterizează ființa intersubiectivă a omului. Iubirea este însă un afect de limbaj, o apititudine a semnificantului – ar fi altfel imposibil să producă efecte asupra întregului sistem simbolic. Iubirea este efectul înscrierii limbajului ca subiect divizat (\$). Inter-afectivitatea este afectul (efectul) semnificantului ce ia în stăpânire subiectul (juișării) – cu condiția ca acesta să accepte, la adăpostul încrederii, alteritatea (nedeterminarea) radicală a dorinței Celuilalt.

7. În loc de concluzie: Despre dorință în sens lacanian

Rostul dorinței este să fie păstrată ca dorință, adică să nu fie realizată. De fiecare dată când dorința devine dorință de obiect determinat, perspectiva e anihilarea dorinței și instalarea morbidității. Subiectul este menit să dorească, la limită, imposibilul. Moralitatea lacaniană poate fi rezumată astfel: obligația morală a subiectului este să nu renunțe la propria sa dorință, singurul său drept - să dorească în van. Iar imposibilul poate fi un mod unic de a fi ori o activitate capabil(ă) să mențină dorință în nedeterminare. Într-un anumit sens dorința ca dorință este opusul juișării. Dorința vizează o altă dimensiune. Dorința nu vorbește limba juișării de obiecte determinate, dimpotrivă – ea vizează forma ontologică ce stă la limita dintre subiect și obiect. Între subiect și obiect se află un alt fel de obiect ce face ca obiectul empiric să nu fie întru totul imaginar.

*Dorința subiectului este dorința Celuilalt*⁷⁸ poate fi interpretat în mai multe feluri. O interpretare posibilă este aceasta: omul este solicitat să renunțe la voința de juișare – la satisfacția nemijlocită a dorinței -, pentru a putea prelua și integra în constituția sa ontică voința Celuilalt. Trădarea dorinței destabilizează altfel subiectul și produce simptome. Omul are, aşadar, o vocație. Se pune evident întrebarea: care este dorința Celuilalt de la sau, mai degrabă, pentru mine?! Cum mă vrea Celilalt – ce funcție (simbolică) mă solicită să slujesc?! Vocația subiectului este, deci, să rezolve această enigmă.

Avea dreptate Lacan să spună⁷⁹ că depresia nu este o boală ci afectul degradării morale a subiectului. Studiul lui Colette Soler ne confruntă cu *teza unică* a lui Lacan despre afectivitate, pe care acesta o enunță succint în *Televiziune*. Aflăm aici că tristețea (nevrotică) sau depresia (psihotică) nu sunt afectiuni sufletești ci păcate, i.e. versiuni diferite al unei *greșeli morale* fundamentale. Greșeala morală implică o poziționare (subiectivă) inadecvată - i.e. responsabilitatea subiectului pentru o decizie fatală. Depresia este însă numai punctul zero al exaltării sau – în termeni lacanieni – al *excitației* maniacale a psihozei. Iar excitația maniacală este afectul prin intermediul căruia returul semnificantului *forclus* devine mortal.

"pansexualism". Cel ce vede în sexualitate ceva rușinos și umilitor pentru natura umană este liber să folosească termenii mai distinși, cum ar fi cei de Eros sau Erotic. În ce mă privește, aş fi putut face acest lucru de la bun început, ceea ce m-ar fi scutit de multe obiecții, dar am refuzat pentru că nu-mi place să fac concesii lașității. Căci procedând astfel nu știu niciodată unde poți ajunge: începi prin a ceda asupra cuvintelor și sfărșești treptat prin a ceda asupra lucrurilor."

78 *Kant with Sade*, p. 662: „I can introduce its status here only by reminding you what I teach about desire, which must be formulated as the Other's desire [désir de l'Autre] since it is originally desire for what the Other desires [désir de son désir].” Este o traducere inexactă aceasta. Lacan spune explicit că dorința subiectului = dorința Celuilalt înseamnă, la origine, nu dorință pentru obiectul celeilalte dorințe, ci numai atât: dorință pentru dorința Celuilalt.

79 Mania: păcatul de moarte, pp. 70-77.

Cauza acestor afecte destructurante este subiectivă și se numește: lașitate (morală). „A asimila tristețea cu o greșeală morală nu mai este deloc în spiritul timpuriu nostru. Lacan reia o tradiție de dinaintea științei și a psihanalizei – mai precis una religioasă -, fiind vorba despre teza Părintilor Bisericii și, mai ales, a Sfântului Toma din Aquino.”⁸⁰

Care este cauza pe care lașul o trădează? „Această lașitatea constă în faptul de a abandona dorința de a ști; de a ști nu orice ci tocmai ceea ce știința însăși forclude, și anume, inconștientul care determină subiectul. E un păcat împotriva „datoriei de a zice bine sau de a se regăsi în inconștient, în structură”.”⁸¹ Lașul (nevrotic sau psihotic) trădează dorința ancorată în inconștient – o dorință ce răspunde afirmativ datoriei de a-și regăsi funcția simbolică ce i-a fost alocată.

Există astfel – în funcție de structură - două modalități ale lașității morale: *lașitatea refuzantă* a subiectului nevrotic, care dă *păcatul venal* și lașitatea forcluzivă a *subiectului psihotic*, care dă *păcatul mortal*. Următorul tabel vorbește de la sine:

	tristețe	excitație maniacă
cauză subiectivă	lașitate morală	lașitate morală
gradele sale	păcat venal	păcat mortal
mecanism	refulare	<i>forcluziune</i> (respingere a inconștientului)

Figura II⁸²

În care dintre cele două coloane se înscrie perversiunea despre care am vorbit mai sus? Pendulează ea între păcatul venal și cel mortal, este un soi de sinteză între cele două sau, mai degrabă, o treia versiune a lașității morale?

Rămâne porunca: do not give up on your desire!⁸³ Rămâne, desigur, ca fiecare să determine pentru sine conținutul acestui precept (ambivalent) dacă e ca acesta să nu rămână o formulă goală. Porunca lacaniană este echivocă (precum semnificantul pe care îl invocă):

- Poate fi interpretată ca un îndemn de a nu ceda tentației unei juisări mortifere.
- Trebuie, pe de altă parte, să fie asimilată ca avertisment: subiectul să nu-și abandoneze autentică dorință de a ști - *inconștientul care determină subiectul*.

”(...) nevertheless it is here properly speaking that the originality of the field discovered by Freud and which he called the unconscious is to be found, namely this something which

80 Ibidem, p. 74.

81 Ibidem.

82 Ibidem, p. 76.

83 *Ethics of Psychoanalysis*, p. 321: „What I call "giving ground relative to one's desire" is always accompanied in the destiny of the subject by some betrayal (...) Once one has crossed that boundary where I combined in a single term contempt for the other and for oneself, there is no way back (...) First, the only thing one can be guilty of is giving ground relative to one's desire (...) There is no other good than that which may serve to pay the price for access to desire - given that desire is understood here, as we have defined it elsewhere, as the metonymy of our being.”

always puts the subject at a certain distance from his being, and which means precisely that this being never rejoins him, and it is for this reason that it is necessary, that he cannot do otherwise than reach his being in this metonymy of being in the subject which is desire." ⁸⁴ Subiectul nu se (poate) suprapune, aşadar, cu ființa (sa) decât poate în psihoză. Iar această distanță ce se interpune între subiect și ființă sa se numește dorință. El nu se poate raporta la ființa sa decât prin intermediul dorinței. Dar ce este această dorință? Dorința este reprodusă Ființei (a dorinței) Celuilalt la nivelul subiectului.

Subiectul este subiectivarea unei lipse, a unui gol (ontologic?) ocupat de înscrierea semnificantului în realul corporal. Omul se subiectivează ca un gol dezirabil și capabil să dorească. Dorința și golul semnificant menționat sunt, pur și simplu, identice. Astfel: subiect = lipsă = dorință. Subiectul nu este totușa cu suma determinărilor sale pozitive, dimpotrivă, este mai degrabă identic cu acest gol deschis în miezul ființei sale. El poate astfel să dorească numai în măsura în care se păstrează la nivelul acestei deschideri (abisale). Lipsa subiectului reflectă, însă, lipsa în Celălalt.

Pentru a înlătura o posibilă confuzie: ființa nu este totușa cu juisarea. *Obiectul mic* a nu este o lipsă de ființă – i.e. un gol ontologic -, ci, mai degrabă, o lipsă de juisare. Dorința pentru lipsa de dorință este, de fapt, dorință pentru a ca lipsă de juisare – dorința pentru lipsa de dorință este, de fapt, dorința pentru ființă pură.⁸⁵

Pentru a încheia (provizoriu) această buclă, vom spune că rostul (sensul și obiectivul) dorinței nu poate fi numai păstrarea tensiunii – a dorinței în suspensie în jurul unui obiect nedeterminat. Pentru că destinatarul dorinței răspunde (a răspuns) solicitării subiective iar acest răspuns este dragostea (*agapē*). Iubirea este răspunsul (restituit) dorinței – este sensul acesteia, i.e. obiectivul care o împlineste.

BIBLIOGRAFIE

- Aristotle, *The Nicomachean Ethics*, Oxford University Press, 15. Juli 2009.
Aristotel, *Über die Seele*. De anima, Felix Meizner Verlag, Hamburg, 2017.
Cleckley, Hervey M., *The Mask of Sanity: An Attempt to Clarify Some Issues About the So Called Psychopathic Personality*, Emily S. Cleckley, 1. November 1988.
Freud, Sigmund, *Jenseits des Lustprinzips*, Reclam, Stuttgart, 2013.
Freud, Sigmund, *Psihologia maselor și analiza Eului*, în ed. "Opere Esențiale. Studii despre Societate și Religie", Editura Trei, București, 2010.
Hare, Robert D., *Without Conscience*, The Guilford Press, New York | London, 1999.

84 Lacan, Jacques, *Desire and its interpretation*, The Seminar of Jacques Lacan, Book VI, Polity Press, Cambridge, 2019.

85 Soler, Colette, *History and Hysteria: The Witty Butcher's wife*, NFF Spring/Fall, 1992, Volume 6, Numbers 1 & 2, Link.

- Heidegger, Martin, *Sein und Zeit*, Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 2001.
- Lacan, Jacques, vezi interviul din revista italiană “Panorama”, 1974, Link.
- Lacan, Jacques, *Desire and its interpretation*, The Seminar of Jacques Lacan | Book VI, Polity Press, Cambridge, 2019.
- Lacan, Jacques, *The Ethics of Psychoanalysis*, W. W. NORTON & COMPANY, New York | London, 1997.
- Lacan, Jacques, *Kant with Sade*, în *Écrits*, W. W. NORTON & COMPANY, New York | London, 2006.
- Lewis, C.S., *Mădulare unii altora*, în *Ferigi și Elefanți*, Humanitas, București, 2011.
- Platon, *Theaetetus*, în *Complete Works*, ed. John M. Cooper, 1997 by Hackett Publishing Company, Inc.
- Platon, *Sophist*, în *Complete Works*, ed. John M. Cooper, 1997 by Hackett Publishing Company, Inc.
- Russell, Bertrand, *On Denoting*, în “Mind”, Vol. 14, No. 56 (Oct., 1905), pp. 479-93, Oxford University Press, Link.
- Soler, Colette, *Mania: păcat de moarte*, în „Nu e nebun cine vrea”, Editura Școala Ardeleană, Cluj-Napoca, 2017.
- Soler, Colette, *History and Hysteria: The Witty Butcher's wife*, NFF Spring/Fall, 1992, Volume 6, Numbers 1 & 2, Link.
- Wiener, Norbert, *Dumnezeu și Golemul*, Humanitas, București, 2019, p. 42.
- Wittgenstein, Ludwig, *Tractatus Logico-Philosophicus*, Suhrkamp, Berlin, 2018.

ÎNGERUL TAUMATURG

Teofil Tia, Victor Constantin Măruțoiu

Abstract. *THE THAUMATURGE ANGEL. The issues determined by the current pandemic time can find a healing answer in the angel's persona. Created by God, before the human kind, the angel is the messenger of the Creator within Creation, fulfills His will, as a mission. The Old Testament's biblical model discovered by the Archangel Raphael („The Lord Heals”), presents the work of the angel and his fulfilling of the creative grace mission. He is the closest one to man in *statu viatoris*, the Archangel is the ad-verbum icon. In the New Testament, the angel from John's perspective, is the angel who disturbs the waters towards healing. The thought progress open by Saint Augustin, Toma D'Aquino and Blaise Pascal emphasizes the curatory preparation model for the healing of the human being by the angel, through the completing grace of the Lord.*

Keywords: angel, cure, God, grace, archangel.

Existența omului într-o lume care cunoaște problematizarea epidemiologică, în care accentul este pus pe latura medicală, este cea care conduce trăirea personală umană în sfera simțurilor, lucru care determină ca perspectiva metafizică să fie evitată, transpusă în sfera uitării. Această situație subliniază faptul că se dorește axarea pe o dezvoltare existențială a științelor exacte și propensiune accentuat materialistă, promovarea nihilismului modern (Victor Constantin Măruțoiu, Sfinții Îngeri – călăuzitori morali în Creație, lucrare de disertație, Facultatea de Teologie Ortodoxă, Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca, 2006, 4).

Perspectiva îngerilor cunoaște puține apropieri în lumea contemporană. Există prea puține scrieri post-moderne, care prezintă rolul acestor ființe celeste în viața omului. În general, linia demarcată este cea a îndepărțării față de importanța existenței îngerilor în viața umană. Deseori, astăzi, percepțiile ca ființe mitologice sau apocaliptice ori existențe ale fanteziei gândirii omenești, persoana îngerului pare să deranjeze pe omul modern. Dar, dacă ar fi să privim, încă din antichitate, îngerii erau văzuți ca expoziții ai legăturii între zeități și oameni, între Dumnezeu și viețuitorii pământului. În această ordine de idei, încă din primele scrieri există mărturia în credință în îngeri, în implicarea lor în viața omului.

De la Sumer, Urul Caldeii, Asiria, Babilon, Persia, la evrei, greci, romani, sirieni, armeni, creștini, gânditori medievali, filosofii moderni au existat numeroase abordări cu privire la existența îngerilor și la rolul lor în viața umană. Numiri ca și ’ira (*vigilență*, persoană care protejează, n.n. siriacă veche), melakh Elohim (*mesagerii Domnului*, n.n. ebraică veche), melakh Adonai (*mesagerii Celui Puternic*, n.n. ebraică veche), b'nai Elohim (*fiii lui Dumnezeu*, n.n. ebraică veche), anghelos (*trimisul mesagerul lui Dumnezeu*, n.n. greacă veche), angelus (*trimis, mesager*, n.n. latină) descoperă rolul și misiunea lor raportat la

om. Aristotel prezintă importanța îngerului, fără de care nu se face nimic între ceresc și pământesc, această descoperire fiind întărâtă și de filosoful evreu Maimonides, care afirma: „...Acst lucru, în schimb, îl face pe Aristotel să demonstreze faptul că Dumnezeu, slavă și mărire Lui, nu face nimic prin contact direct. Dumnezeu arde lucruri prin foc; focul este mișcat de către mișcarea sferei; sfera este mișcată de un intelect acorporal, aceste intelecte fiind 'îngeri' care sunt alături de El', care prin meditația lor mișcă sferele [planetele]... prin aceasta există minți acorporele care sunt emanate din Dumnezeu și sunt intermediari între El și toate corpurile din lumea aceasta.” (Maimonides, *Ghidul celor Dezorientați II:4*). Filosof, eseistul și teologul contemporan Jean Danielou arată că: „Cei mai mari între sfinti și oameni ai Domnului, de la Sfântul Augustin la John Henry Newman, au trăit dintotdeauna în termeni familiari cu îngeri.” (Jean Danielou, *The Angels and Their Mission*, The Newman Press, New York, 1953, 63).

Atât Aristotel, cât și Platon îi privesc pe îngeri ca și pe ființe mediatoare între Cer și Pământ, încât: „credeau în existența unor spirite cosmice veșnice și necreate, pe care le numeau „Inteligente” sau „Ființe necesare”, parte a unui lanț cauză-efect ce alcătuia și anima Universul. Ele derivau, în ultima instanță, dintr-un Prim-Motor, cum l-a numit Aristotel.” (Peter Stanford, *Îngeri. O istorie vizibilă și invizibilă*, Editura For You, București, 2020, 191, 196).

Aceste *Inteligente* sau *Ființe necesare* de la Aristotel și Platon, *daimonii* lui Platon devin *pädagogos* la Sfântul Vasile cel Mare (Sfântul Vasile cel Mare, *Contra Eunomium*, III:1). Această trecere de la *Ființe necesare* la *Pedagogi*, prin care Sfântul Vasile cel Mare înțelegea întreaga purtare de grijă, precum un pedagog uman o realizează față de Tânărul elev, la fel și îngerul față de persoana umană dată în grija sa, trasează linia *in crescendo* a descoperirii treptate a rolului și importanței îngerilor în viața omenească.

Pseudo Dionisie Aeropagitul vede influența lui Aristotel și în gândirea Fericitului Augustin, referitoare la perspectiva îngerului, descriind aceeași linie de construcție, în ideea personificării ființelor cerești (Pseudo Dionisie Aeropagitul, *De caelesti hierarchia*, IV, 2, PG, 180). Fericitul Augustin înțelege dezvoltarea acțiunilor îngerilor în lumea materială ca pe o acțiune determinativă a lui Dumnezeu, perspectivă descoperită de însăși denumirea lor, ca materie funcțională și explicativă a înțelesului noetic al ipostazei descoperirilor lor în lucrarea taumaturgică asupra omului căzut și a lumii aflată în decădere (Fericitul Augustin, *Despre îngeri și oameni*, Editura Humanitas, București, 2005, 112-131). În acest sens, îngerii devin lucrătorii lui Dumnezeu în Creație pentru o *restauratio ad integrum*. Sensul taumaturgic este dat de implicarea personală a îngerilor.

Lucrarea de vindecare întreprinsă de către înger este semn al prezenței lui Dumnezeu, căci fiecare acțiune a ființelor cerești sunt acte aflate în ordinea naturii create, simbol al puterii Unicului Creator (Toma din Aquino, *Summa Theologica*, trad. de Alexander Baumgarten (coord.), Cristian Bejan, Andrei Bereschi, Gabriel Chindea, Marcela Ciortea, Emanuel Grosu, Laura Maftei, Mihai Maga, Adrian Muraru, Laura-Maria Popoviciu, Vasile Rus, Delia Săvinescu, Wilhelm Tauwinkl, Editura Polirom, București, 2009, 892-893).

Modelul biblic vetero-testamentar indică forma pe care o ia această lucrare. Ea poartă semnul vindecării, dat determinativ indicat de către Dumnezeu, căci *rp'l* (Rafail) este simbol al vindecării lumii și a omului de către Dumnezeu, numele arhanghelului este descoperit ca fiind pecetea vindecării de către Dumnezeu a întregii Creații, Rafail însemnând „Dumnezeu vindecă”.

Tot în dat vetero-testamentar, Avraam este vindecat de către Dumnezeu tot printr-o interpunere angelică, un intermedier ceresc (cf. B.m. 86b, A. Cohen, *Talmudul*, Editura Hasefer, București, 2000, 112). Purtarea de grijă și acțiunea arhanghelului poartă indicatorul trimiterii lui Dumnezeu către om, ca răspuns al rugăciunii acestuia. Misiunea de vindecare întreprinsă de arhanghel este rezultatul legăturii harice dintre Dumnezeu și om (cf. Carey A.

Moore, *Tobit*, The Anchor Bible, Doubleday, Dell Publishing Grup Inc, New-York, 1996, 156-158). Natura misiunii cunoaște un caracter itinerant, prin descoperirea lucrării lui Dumnezeu prin acțiunea îngerului (Paul Beauchamp, *Cincizeci de portrete biblice*, Editura Cartier, Chișinău, 2001, 317).

Vindecarea este misiunea de trimitere, îndreptare, pregătire curatorie, curățare și împlinire a voinței divine. Această relaționare Dumnezeu – Rafail și Tobit – Tobie este o identificare a reconstrucției chipului lui Dumnezeu în om, o refacere a datului primordial.

Arhanghelul Rafail este cel mai aproape de om *in statu viatoris* (Massimo Cacciari, *L'angelo necessario, Dai Giorni di Tobia*, I, Adelphi, 1986, 134-137). Îi este aproape și aduce vindecarea, dar el este doar instrumentul, săvârșitorul fiind Dumnezeu. Îngerul devine, astfel, icoană a *ad-verbūm* (Meister Eckhart, *Opere tedesche*, trad. it. M. Vannini, La Nuova Italia, Firenze, 1982, 117-119).

Modelul biblic neo-testamentar al îngerului taumaturg este revelat de pericopa din Evanghelia după Ioan capitolul 5, versetul 4: „Căci un înger al Domnului se cobora la vreme în scăldătoare și tulbura apa și cine intra întâi, după tulburarea apei, se făcea sănătos, de orice boală era ținut.” Acest text cunoaște problematizarea descoperirii lucrării îngerului, de aducere a vindecării celui care intra în apă după tulburarea determinată de apariția îngerului. Și din acest loc putem să observăm că nu acțiunea directă a îngerului este cea care conferă vindecare persoanei bolnave, ci harul prezenței îngerului, care este o mărturie a acțiunii lui Dumnezeu, o pecete a arătării divine. Intrarea nevăzută a îngerului în apă determină tulburarea acesteia, conferindu-i putere de vindecare pentru un scurt timp și doar pentru o persoană (D. Mollat, *Fasc. BJ*, 1973, ad loc.).

Henri van den Bussche subliniază credința populară antică în privința îngerilor și a duhurilor care erau considerați autorii puterii vindecătoare a apei (Henri van den Bussche, *Giovanni, Commento del Vangelo spirituale*, secunda edizione, traduzione delle Benedettine Di Rosano e V. Pagani, Cittadella editrice, Assisi, 1971, 132). Alfred Wikenhauser continuă ideea cu apropierea îngerului și interferența acțiunilor sale cu omul, arătând că se reia o gândire populară a îngerului care se îmbăia chiar în apă, tulburând-o, lucru care îi conferea acesteia putere de vindecare, dar toate acestea purtau semnul lui Dumnezeu (Alfred Wikenhauser, *L'Evangelo secondo Giovanni*, Morcelliana, Brescia, 1966, 127).

În dat ioaneic, lucrarea taumaturgică a îngerului se află sub incidența prezenței lui Dumnezeu. Dacă îngerul apără la un anumit timp și tulbura apa, oferind acesteia, pentru o scurtă perioadă de vreme, o putere aparte de vindecare, era pentru că purta atributul harului lui Dumnezeu, cel de vindecare. Îngerul era doar transmițătorul acestuia, purtătorul lui, dar nu era acela care îl conferea.

Aceste bazine sacre se aflau în preajma sanctuarelor de vindecare și „erau specifice cultelor grecești, precum cel al lui Asclepios – însă religia populară ignoră adesea contradicțiile religioase care par mult mai clare liderilor religioși oficiali” (Craig S. Keener, *Comentariu cultural-istoric al Noului Testament*, traducere din limba engleză de Silviu Tatu, Raluca Mirăuță, Teofil Stanciu, Luca Crețan, Dorin Axente, Timeia Pop, Editura Casa Cărții, Oradea, 2018, 314, c. 1).

Grigore cel Mare afirma că există posibilitatea ca anumiți îngeri să facă minuni, precum ar fi cele de vindecare, dar ei tot lucrători ai harului lui Dumnezeu rămân și nu sunt săvârșitorii *de facto* ai acestora (Grigore cel Mare, *Comentariu la Evanghelia după Ioan*, II, 34 apud Toma din Aquino, *op. cit.*, 892, c.1).

Perspectiva actuală a îngerului taumaturg este deschisă de către S. N. Bulgakov cu volumul intitulat *Scara lui Iacob*, apărut la Paris în anul 1929. În aceeași linie, filosofi și gânditori ai secolului al XX-lea au văzut prezența îngerului ca pe o realitate, cu note de vindecare. Nume precum Eugeniu d'Ors e Rovira, Romano Guardini, Edith Stein, Walter Benjamin, Massimo Cacciare au schițat o linie a îngerului din perspectiva lumii moderne

(Silvano Zucal, „Il ritorno degli angeli nella filosofia del Novecento” în *CredOg*, 30 (4/2010), n. 178, 26-43), dar nu a descoperind un înger nou, ci același ce este mereu mesagerul lui Dumnezeu, mărturie vie a prezenței divine în Creație.

Problematizarea îngerului de a se delimita între existență și necesitate, ființare și comunicare, luptă și vindecare constituie răspunsul – paradigmă a anghelologiei moderne – față de provocarea deschisă de problema pusă de către Rudolf Bultmann: „Nu ne putem folosi de electricitate și de radio sau să apelăm în cazuri de boală la descoperirile științifice și clinice și în același timp să credem în lumea spiritelor” (R. Bultmann, *Nuovo Testamento e mitologia. Il manifesto della demitizzazione. Il problema della demitizzazione del messaggio neotestamentario*, tr.it. di L. Tosti - F.

Bianco, Queriniana, Brescia 20057 [or. 1941], 110 apud Silvano Zucal, *op. cit.*, 26).

În perioada actuală, determinată de criza medicală, socială, economică, spirituală, toate acestea cauzate fiind de pandemia Covid 19, această problematizare poate primi, din perspectivă anghelofană, o valență taumaturgică, atât de necesară societății contemporane întru regăsirea echilibrului unei posibile normalizări a existenței umane.

BIBLIOGRAFIE

- Augustin, *Despre îngeri și oameni*, Editura Humanitas, București, 2005.
- Beauchamp, Paul, *Cincizeci de portrete biblice*, Editura Cartier, Chișinău, 2001.
- Cacciatori, Massimo, *L'angelo necessario, Dai Giorni di Tobia*, I, Adelphi, 1986.
- Cohen, A., *Talmudul*, Editura Hasefer, București, 2000.
- Danielou, Jean, *The Angels and Their Mission*, The Newman Press, New York, 1953.
- Eckhart, Meister, *Opere tedesche*, trad. it. M. Vannini, La Nuova Italia, Firenze, 1982.
- Keener, Craig S., *Comentariu cultural-istoric al Noului Testament*, traducere din limba engleză de Silviu Tatu, Raluca Mirăuță, Teofil Stanciu, Luca Crețan, Dorin Axente, Timea Pop, Editura Casa Cărții, Oradea, 2018
- Maimonides, *Ghidul celor Dezorientați*, II: 4.
- Măruțoiu, Victor Constantin, *Sfinții Îngeri – călăuzitori morali în Creație*, lucrare de disertație, Facultatea de Teologie Ortodoxă, Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca, 2006.
- Mollat, D., *Fasc. BJ*, 1973.
- Moore, Carey A., *Tobit*, The Anchor Bible, Doubleday, Dell Publishing Grup Inc, New-York, 1996.
- Pseudo Dionisie, Aeropagitul, *De caelesti hierarchia*, IV, 2, PG,
- Stanford, Peter, *Îngeri. O istorie vizibilă și invizibilă*, Editura For You, București, 2020.
- Toma din Aquino, *Summa Theologica*, trad. de Alexander Baumgarten (coord.), Cristian Bejan, Andrei Bereschi, Gabriel Chindea, Marcela Ciortea, Emanuel Grosu, Laura Maftei, Mihai Maga, Adrian Muraru, Laura-Maria Popoviciu, Vasile Rus, Delia Săvinescu, Wilhelm Tauwinkl, Editura Polirom, București, 2009.
- Henri Van Den Bussche, *Giovanni, Commento del Vangelo spirituale*, secunda edizione, traduzione delle Benedettine Di Rosano e V. Pagani, Cittadella editrice, Assisi, 1971.

Vasile cel Mare, *Contra Eunomium*, III:1.

Wikenhauser, Alfred, *L'Evangelo secondo Giovanni*, Morcelliana, Brescia, 1966.

Zucal, Silvano, „Il ritorno degli angeli nella filosofia del Novecento” în *CredOg*, 30 (4/2010), n. 178, 26-43.

PSIHOLOGIE ȘI ȘTIINȚELE EDUCAȚIEI

REPERE TEORETICE ȘI PRAXIOLOGICE ALE CURRICULUMULUI DE FORMARE PROFESIONALĂ CONTINUĂ

Aliona Afanas

Résumé. REPERES THEORIQUES ET PRAXIOLOGIQUES DU PROGRAMME DE FORMATION PROFESSIONNELLE CONTINUE. L'article présente les significations du concept de programme, les actions applicables dans l'élaboration d'un programme, l'action pratique et la dimension instrumentale du programme, les types de compétences des rôles et responsabilités de l'enseignant dans la classe d'élèves et dans l'institution scolaire. Ainsi, nous avons identifié les domaines de compétence des enseignants à partir d'un questionnaire d'identification des besoins de professionnalisation des enseignants, appliqué à 192 enseignants, entre le 4 et le 25 mai 2020, l'Institut des Sciences de l'Éducation, Chisinau, République de Moldavie. Le but du questionnaire vise le niveau de professionnalisation des enseignants dans l'enseignement général, l'identification et le développement des compétences nécessaires aux enseignants. Les items formulés dans le questionnaire concernent les domaines d'activité de l'enseignant en fonction des compétences professionnelles qu'il détient. L'analyse des visions des chercheurs s'est focalisée sur l'établissement des composantes du programme de formation professionnelle continue: expériences d'apprentissage, compétences professionnelles développées, objectifs, contenus et relations entre eux, dimension prescriptive et axiologique, les méthodes pédagogiques, les manières d'évaluer ou de gérer le processus d'apprentissage / formation. Les changements de paradigme qui décrivent les changements dans le système éducatif, soulignent la nécessité de réviser le programme dans le système éducatif. Le domaine de la formation professionnelle continue des enseignants fait partie du système éducatif un domaine qui vise à former les enseignants à réussir à mettre en œuvre le curriculum dans la discipline enseignée et à répondre à tous les défis dans le contexte de l'évolution sociale.

Conceptul de „curriculum” este unul dintre concepțele cele mai controversate și mai analizate în literatura de specialitate, unii autori îl numesc „fenomen al pedagogiei, care face parte din categoria științelor educationale: teoria generală a educației, teoria instruirii , fundamentele pedagogiei etc.” (Pogolșa, L. 2013, p. 30). Alți autori definesc curriculumul ca „un concept pedagogic integrator, complex și evolutiv, care se referă la oferta educațională a

școlii și care reprezintă sistemul proceselor educaționale și al experiențelor de învățare și formare directe, indirekte, trăite de formabili în diferite contexte: formale, nonformale și informale” (Bocoș M. 2020, p. 173).

Cercetătorul R. Tyler prin lucrarea *Basic Principles of Curriculum and Instruction*, accentuează instituția școlară, autonomia ei în materie de concepție curriculară (apud Bocoș M., Jucan D., 2019, p. 108). R. Tyler menționează patru acțiuni aplicabile în elaborarea unui curriculum:

- formularea obiectivelor învățării, respectiv a obiectivelor educaționale ale procesului de învățământ;
- selectarea experiențelor de învățare și a conținuturilor cu valențe formative, în concordanță cu obiectivele educaționale formulate;
- stabilirea metodologii de organizare a experiențelor de învățare, în funcție de metodologii și de conținuturile selectate;
- evaluarea rezultatelor activităților de instruire (apud Pogolă L., 2013, p. 32).

Cercetătorii Bocoș M. și Jucan D. subliniază dimensiunea practic-acțională și instrumentală a curriculumului, care este instrumentul care organizează procesul instructiv – educativ având la bază formarea competențelor generale și competențe specifice, în baza conținuturilor instructiv – educative; realizează instruire și formări care să-i ajute pe formabili în activitatea profesională. Autorii Bocoș M. și Jucan D. (Bocoș M., Juncan D., 2019, p. 109) delimitizează componentele curriculumului: experiența de învățare (a și b), obiectivele, conținuturile și relațiile dintre ele (d), conținutul (c), dimensiunea sa prescriptivă și axiologică (e), caracterul de proiect (f), caracterul de proiect și necesitatea implementării acestuia (g, h, i). Astfel cercetătorii propun următoarea definiție a curriculumului: „curriculumul se referă la oferta educațională a școlii și reprezintă sistemul proceselor educaționale și al experiențelor de învățare și formare directe și indirekte oferite educaților și trăite de aceștia în contexte formale, neformale și chiar informale” (Bocoș M., Juncan D., 2019, p. 109).

În baza analizei literaturii de specialitate, menționăm că un curriculum se centrează pe componente: experiențe de învățare, obiective, conținuturi și relațiile dintre acestea, dimensiunea prescriptivă și axiologică, pe proiect și necesitatea implementării acestuia, metode pedagogice, modalități de evaluare sau de gestionare a procesului învățării etc. Toate acestea semnalează modificări de paradigmă care descriu schimbările în sistemul educațional, astfel accentuând necesitatea revizuirii curriculumului în sistemul educațional. Domeniul formării profesionale continuă a cadrelor didactice face parte din sistemul educațional, domeniul ce vizează formarea profesorului pentru a reuși să implementeze curriculumul la disciplina predată și să răspundă tuturor provocărilor în contextul evoluției sociale.

În Republica Moldova, paradigma curriculumului se axează pe afirmarea rolului prioritar al finalităților educației la nivelul oricărui proiect pedagogic, în baza cărora se structurează și celealte elemente ale modelului curricular de abordare a instruirii (metodele de predare - învățare, strategiile de evaluare și conținuturile) (Pogolă L., Crudu V., 2017, p. 8).

În viziunea unor autori, „curriculumul programelor de formare continuă a cadrelor didactice/curriculumul de formare reprezintă oferta de formare a unui furnizor, sistemul proceselor educaționale și al experiențelor de învățare și formare directe și indirekte oferite formabililor și trăite de aceștia în contextele educaționale prilejuite de realizarea formării” (Şerbănescu L., Bocoș M. D., Ioja I., 2020, p. 173). De asemenea, autorii Bocoș M. și Jucan D. argumentează necesitatea modelului de proiectare curriculară centrat pe competențe din mai multe perspective: pedagogică, a proiectării curriculumului, psihologică, a școlii ca instituție a comunității și din perspectiva politică educațională (Bocoș M., Jucan D., 2019, pp. 173 – 177).

Competențele profesionale dezvoltate în programele de formare profesională continuă sunt aserțiuni referitoare la rezultatele formării, la nivelul formabilitelor, formulate în termeni de finalitate ceea ce aceștia vor trebui să obțină la finalul programului de formare profesională continuă.

Competențe la nivel de cunoaștere și înțelegere vizează identificarea, explicarea, interpretarea, comentarea și extrapolarea faptelor, evenimentelor etc. în contexte cotidiene, autentice și vizează redarea, recunoașterea datelor factuale, a definițiilor, a criteriilor, a metodelor, a regulilor, a principiilor, a teoriilor, etc.

Competențe la nivel de aplicare vizează utilizarea informațiilor dobândite în explicarea și/sau rezolvarea unor situații noi, necunoscute.

Competențe la nivel de integrare vizează generalizarea, transferarea, adaptarea și adevararea la contexte noi; cercetarea individuală și în grup a situațiilor-problemă.

Competența poate fi abordată în trei ipostaze: instrument al calității și al performanței profesionale, obiectiv al curriculumului programelor de formare profesională continuă și rezultat al formă profesionale continue. În programele de formare profesională continuă și activitățile de formare profesională continuă este promovată paradigma competenței, întrucât competențele sunt achiziții integrate, pentru că sunt formate din componente: cunoștințe, capacitați, atitudini și valori, răspund din punct de vedere aplicativ și pragmatic cerințelor profesionale actuale și de perspectivă ale cadrelor didactice.

Funcția competențelor profesionale dezvoltate vizează reglarea competențelor specifice formate cadrelor didactice prin cursurile/unitățile de curs/module și a unităților de competențe.

Instrumentul a fost aplicat la 192 de cadre didactice, în perioada 04 mai – 25 mai 2020, Institutul de Științe ale Educației, Chișinău, Republica Moldova. Scopul chestionarului vizează nivelul de profesionalizare a cadrelor didactice în învățământul general, identificarea și dezvoltarea competențelor necesare cadrelor didactice. Fiecare *domeniu de competențe cheie* conține un număr de indicatori de performanță sub formă de întrebări necesar de atins în cazul unei bune activități profesionale. Indicatorii de calitate ne ajută să evaluăm măsura în care cadrele didactice și directorii de școală satisfac scopurile școlii.

Prima competență vizează *relația cu elevii*, unde au fost formulate mai multe întrebări.

Ca profesor:

- dezvolt relații constructive cu elevii bazate pe corectitudine, respect, încredere, și sprijin: adekvat – 3 persoane (1,6 %), bine – 53 persoane (27,6 %), foarte bine – 113 persoane (58,9 %), excelent – 23 persoane (12,0 %).
- promovez valori, atitudini și comportamente pozitive față de elevi: bine – 34 persoane (17,7 %), foarte bine – 119 persoane (62,0 %), excelent – 39 persoane (20,3 %).
- creez un climat favorabil învățării: bine – 42 persoane (21,9 %), foarte bine – 120 persoane (62,5 %), excelent – 30 persoane (15,6 %).
- recunosc, apreciez și valorific diversitatea socială, religioasă, etnică și lingvistică a clasei, în beneficiul elevilor: bine – 37 persoane (19,3 %), foarte bine – 104 persoane (54,2 %), excelent – 50 persoane (26,0 %).
- ofer sfaturi practice colegilor în cazul unor situații referitoare la egalitate, incluziune și diversitate pentru a răspunde nevoilor elevilor: bine – 55 persoane (28,6 %), foarte bine – 106 persoane (55,2 %), excelent – 31 persoane (16,1 %).

O altă competență vizează *activitatea de predare – învățare* a cadrului didactic în procesul educațional.

Ca profesor:

- identific și valorific oportunitățile de învățare extracurriculare: slab: 2 persoane (1,0 %), bine – 73 persoane (38,0 %), foarte bine – 95 persoane (49,5 %), excelent – 22 persoane (11,5 %).
- reflectez asupra eficacității propriei activități didactice și analizez impactul acesteia asupra progresului și rezultatelor elevilor: bine – 49 persoane (25,5 %), foarte bine – 125 persoane (65,1 %), excelent – 18 persoane (9,4 %).
- îmbunătățesc periodic abordările folosite în activitatea didactică, atunci când este necesar: bine – 51 persoane (26,6 %), foarte bine – 123 persoane (64,1 %), excelent – 18 persoane (9,4 %).
- analizez impactul feedback-ului pe care îl ofer elevilor și îmi îndrum elevii cum să își îmbunătățească performanța școlară: bine – 43 persoane (22,4 %), foarte bine – 124 persoane (64,6 %), excelent – 25 persoane (13,0 %).
- cunoșc, înțeleg și pot să utilizez și să evaluez o gamă variată de strategii de predare-învățare, conținutul activităților educaționale într-un mod variat, astfel încât să stimulez interesul elevilor: bine – 66 persoane (34,4 %), foarte bine – 109 persoane (56,8 %), excelent – 17 persoane (8,9 %).
- le ofer elevilor feedback pozitiv și constructiv pentru a le îmbunătăți experiența de învățare: bine – 55 persoane (28,6 %), foarte bine – 119 persoane (62,0 %), excelent – 18 persoane (9,4 %).
- comunic eficient obiectivele lecției: bine – 55 persoane (28,6 %), foarte bine – 111 persoane (57,8 %), excelent – 25 persoane (13,0 %).

Competența *managementul clasei* vizează următorii itemi:

Ca profesor:

- motivez elevii să își intensifice cât mai mult eforturile de învățare și să obțină rezultate la cele mai înalte standarde posibile: slab – 1 persoană (0,5 %), bine – 57 persoane (29,7 %), foarte bine – 107 persoane (55,7 %), excelent – 27 persoane (14,1 %).
- stabilesc și mențin un control eficient al sălii de clasă, al activităților și comportamentului grupului de elevi: slab – 1 persoană (0,5 %), bine – 51 persoane (26,6 %), foarte bine – 99 persoane (51,6 %), excelent – 41 persoane (21,4 %).
- îi tratez pe toți elevii în mod corect și egal: bine – 20 persoane (10,4 %), foarte bine – 90 persoane (46,9 %), excelent – 82 persoane (42,7 %).
- raportează cu eficacitate orice fel de probleme legate de spațiul fizic școlar (reparații, renovări etc.): slab – 3 persoane (1,6 %), bine – 67 persoane (34,9 %), foarte bine – 88 persoane (45,8 %), excelent – 34 persoane (17,7 %).
- gestionez situațiile de criză apărute în activitatea la clasă: bine – 70 persoane (36,5 %), foarte bine – 102 persoane (53,1 %), excelent – 20 persoane (10,4 %).
- promovez și încurajez colaborarea, munca în echipă la clasă și învățarea prin cooperare: bine – 40 persoane (20,8 %), foarte bine – 117 persoane (60,9 %), excelent – 35 persoane (18,2 %).

Competența proiectare și planificare:

Ca profesor:

- demonstrează cunoașterea deplină a obiectivelor de învățare pentru anul care urmează: slab – 1 persoană (0,5 %), bine – 53 persoane (27,6 %), foarte bine – 109 persoane (56,8 %), excelent – 29 persoane (15,1 %).

- cunosc schimbările aduse curriculum-ului și le pot formula oral și în scris: slab – 4 persoane (2,08 %), bine – 80 persoane (41,7 %), foarte bine – 91 persoane (47,4 %), excelent – 17 persoane (8,9 %).
- ofer elevilor oportunități de a-și dezvoltă capacitatea de gândire și învățare: bine – 48 persoane (25,0 %), foarte bine – 118 persoane (61,5 %), excelent – 26 persoane (13,5 %).
- utilizez abordări și resurse didactice care sunt strâns corelate cu obiectivele de învățare și care au un impact semnificativ asupra achizițiilor elevilor: bine – 72 persoane (37,5 %), foarte bine – 105 persoane (54,7 %), excelent – 15 persoane (7,8 %).

Competența cunoștințe de specialitate:

Ca profesor:

- am cunoștințe de specialitate privind proiectarea, planificarea și implementarea curriculum-ului: slab – 2 persoane (1,04 %), bine – 43 persoane (22,4 %), foarte bine – 114 persoane (59,4 %), excelent – 33 persoane (17,2 %).
- depun eforturi pentru a fi la curent cu ultimele evoluții în domeniul disciplinei pe care o predau: consult materiale de specialitate, colaborez și activez în cadrul unor organizații profesionale: slab – 4 persoane (2,08 %), bine – 44 persoane (22,9 %), foarte bine – 111 persoane (57,8 %), excelent – 33 persoane (17,2 %).
- cunosc și înțeleg contribuția pe care o are disciplina predată în activitățile de învățare interdisciplinare și transdisciplinare: bine – 33 persoane (17,2 %), foarte bine – 115 persoane (59,9 %), excelent – 44 persoane (22,9 %).
- cercetez o gamă variată de surse de informare privind ultimele evoluții în domeniul și prezint aceste informații într-o formă clară și adecvată: slab – 1 persoană (0,5 %), bine – 64 persoane (33,3 %), foarte bine – 104 persoane (54,2 %), excelent – 23 persoane (12,0 %).

Competența *evaluare și monitorizare* a procesului educațional la clasa de elevi:

Ca profesor:

- cunosc criteriile de evaluare specifice utilizate în cadrul disciplinei pe care o predau: bine – 50 persoane (26,0 %), foarte bine – 104 persoane (54,2 %), excelent – 38 persoane (19,8 %).
- selectez instrumentul de evaluare adecvat pentru a verifica competențele elevilor: slab – 1 persoană (0,5 %), bine – 56 persoane (29,2 %), foarte bine – 111 persoane (57,8 %), excelent – 24 persoane (12,5 %).
- desfășor activitatea de evaluare și interprez rezultatele elevilor: bine – 48 persoane (25,0 %), foarte bine – 118 persoane (61,5 %), excelent – 26 persoane (13,5 %).
- ofer elevilor feedback constructiv și pozitiv care să îi motiveze în învățare: slab – 1 persoană (0,5 %), bine – 54 persoane (28,1 %), foarte bine – 115 persoane (59,9 %), excelent – 22 persoane (11,5 %).
- primesc și accept feedback privind propria performanță didactică: slab – 2 persoane (1,0 %), bine – 55 persoane (28,6 %), foarte bine – 106 persoane (55,2 %), excelent – 29 persoane (15,1 %).
- sunt capabil(ă) să îmbunătățesc eficiența evaluării la clasă: slab – 2 persoane (1,0 %), bine – 60 persoane (31,3 %), foarte bine – 112 persoane (58,3 %), excelent – 18 persoane (9,4 %).

Pentru îndeplinirea cu succes a sarcinilor și responsabilităților pe care le au în prezent cadrele didactice, de ce cursuri de formare profesională continuă (organizate în școală sau în afara școlii) ar avea nevoie pentru a – și dezvolta competențele profesionale? Din 192 persoane, 2 participanți nu au răspuns, 13 participanți au menționat că au nevoie de formări pentru dezvoltarea competențelor profesionale, dar nu au specificat concret de ce tematică ar avea nevoie pentru dezvoltarea competențelor profesionale. Ceilalți participanți au răspuns următoarele (prezentăm cele mai relevante răspunsuri): cursuri de formare profesională în TIC; formări /autoformări în domeniul instruirii la distanță/online, utilizarea platformelor educaționale (înănd cont de situația pandemică la moment); cursuri organizate în afara școlii; cursuri curriculare ediția 2019 (implementarea curriculumului, planificare în proiecte educaționale etc.); aprofundarea cunoștințelor în domeniul psihopedagogiei, culturii naționale, artei, tradițiilor strămoșești; cursuri periodice la toate modulele: disciplina de studiu, psihopedagogie, TIC; competențe digitale; dezvoltarea gândirii critice la copii; evaluarea rezultatelor școlare din perspectiva ECD; cursuri în domeniul scrierii de proiecte pentru a atrage surse externe de finanțare, cursuri de formare în domeniul noilor politici educaționale, curriculumului, planificării strategice, elaborarea corectă a documentației manageriale și a instituției; psihologie (examinarea psihologică a copilului); proiectarea didactică pe unități de învățare; gestionarea proiectelor; managementul financiar, cultura organizațională; tehnici și metode de evaluare a elevilor; prevenirea epuizării profesionale a cadrelor didactice; folosirea tablei interactive; starea psihomotională a cadrului didactic; cursuri privind elaborarea unui site; abordarea STEM/STEAM în predare - învățare - evaluare; parteneriate educaționale; organizarea și desfășurarea ședințelor metodice prin metode moderne și tradiționale; formarea motivației în procesul educațional; schimb de experiență, relații de parteneriat, seminare teoretico-practice; metodologia evaluării rezultatelor școlare; elaborarea planului de dezvoltare strategică a instituției de învățământ; rolul feedback-ului în activitățile profesionale viitoare; dezvoltarea profesională reprezentă noi provocări de a dezvolta și avansa în continuu; managementul echipei; abordarea interdisciplinară și transdisciplinară; evaluare la distanță; instrumente/aplicații moderne de evaluare orală la limbi străine; evaluare prin proiect; un curs Multidisciplinaritate / Transdisciplinaritate pentru cadre didactice de la diferite arii curriculare; mecanisme de evaluare a produselor elaborate de elevi; managementul timpului și prioritizarea activităților; motivarea elevilor pentru învățare; strategii de educare a părinților; comportamente psihopedagogice, didactica disciplinei; didactica predării textului literar; cursuri pentru disciplina Dezvoltarea personală; comunicarea eficientă, managementul situațiilor dificile/conflictuale la serviciu; instrumente de evaluare la distanță, perspectiva acțională de predare a limbilor străine, metodologia elaborării și prezentării produsului/ proiectului din practica educațională pentru atestarea la gradul didactic, aspecte de studiere a matricelor în liceu; implementarea și aplicarea softurilor educaționale; motivarea și automotivarea grupului de elevi; elaborarea testelor din perspectiva competențelor; abilități de negocieri; evaluarea rezultatelor învățării la distanță, alfabetizare digitală etc.

Pentru îndeplinirea altor roluri/responsabilități în școală: ce fel de cursuri de formare profesională continuă sau experiență ar fi necesare unui cadru didactic (ex. orientare profesională și consiliere în carieră, abilități de negocieri, formarea de parteneriate etc.)?

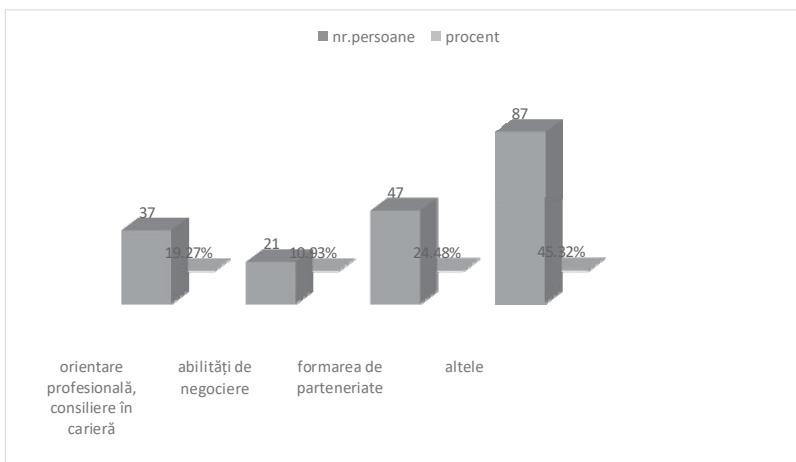

Figura 1. Alte roluri/responsabilități în școală

Analiza răspunsurilor obținute au direcționat următoarele concluzii: orientare profesională și consiliere în carieră: 37 persoane (19,27 %); abilități de negociere: 21 persoane (10,93 %); formarea de parteneriate: 47 persoane (24,48 %), altele: 87 persoane (45,32 %). Managementul proiectelor; incluziunea elevilor în școală; gestionarea eficientă a conflictelor; prevenirea epuizării profesionale a cadrelor didactice; formarea abilităților de comunicare eficientă; tehnici de motivare prin cooperare eficientă, creativă în grup; studierea și completarea documentelor; managementul timpului; inteligență emoțională; abordarea și soluționarea conflictelor în clasa de elevi; managementul educațional; consiliere psihologică; colaborare eficientă cu APL; gestionarea emoțiilor; elaborarea planului managerial al instituției; dezvoltarea personală; leadership.

De asemenea, participanții la chestionar au fost întrebați dacă au participat la alte cursuri de formare profesională/sau au dobândit alte competențe care nu sunt în legătură cu funcția pe care o ocupă în prezent, dar care sunt utile instituției școlare unde activează, dacă da, care sunt acestea. Subiecții chestionați au menționat următoarele răspunsuri: E-Twinning, domeniul achizițiilor, managementul finanțier, securitatea și sănătatea în muncă a personalului din instituția de învățământ, cursuri de liderism (APL), formarea/dezvoltarea competențelor digitale în domeniul roboticii, management organizațional, activități de voluntariat în ONG, profilaxia sindromului "Arderii profesionale", "Educația pentru formarea caracterului", INTEL TEACH PROGRAM, educația pentru media, educație antreprenorială, formări în cadrul proiectului „Puternici prin diversitate” CCF Moldova, seminare pentru siguranță online organizate de SigurOnline.md; dezvoltarea capacitaților de leadership; Valorile; Scrierea proiectelor - Soros Moldova; Voluntariat prin proiecte - Academia Școlilor din Europa Centrală ACES; Corpul Păcii; rolul femeilor în procesul decizional. În cadrul chestionării au fost 76 de persoane care nu au participat la altfel de cursuri decât la cele specifice disciplinei pe care o predau.

Profesionalizarea didactică a profesorului solicită nu numai armonizarea a dimensiunilor personalității sale, în acord cu solicitările exercitării rolurilor specifice, ci și aducerea în prim-plan a celor care să asigure calitatea, eficiența rezolvării lor, anume a competențelor (Joița E., 2007). De asemenea, a fost stabilit un profil al competențelor de

inovare, care formează cele trei domenii principale ale competențelor în sec. 21: cognitiv, interpersonal și intrapersonal (National Research Council, 2012, p. 2):

- *creativitate, rezolvare de probleme și ameliorare continuă* (competențe, atitudini și comportamente necesare pentru a genera idei);
- *managementul riscului și asumarea riscurilor* (competențe, atitudini și comportamente necesare pentru asumarea riscurilor și a fi antreprenorial);
- *construirea relațiilor și comunicarea* (competențe, atitudini și comportamente necesare pentru a stabili și menține relațiile favorabile inovării);
- *implementarea ideilor* (competențe, atitudini și comportamente necesare pentru a transforma ideile în strategii, în capacitați, produse, procese și servicii) (Compétences du 21e siècle, 2016, p. 10 – 11; C 21, 2012).

În viziunea cadrelor didactice, pentru a elabora curriculumul școlar, un rol esențial îl au experiențele de învățare ale elevilor, care vizează (au avut posibilitatea să selecteze mai multe răspunsuri): activitățile curriculare: 72 persoane (91,14%); activitățile extracurriculare / extrașcolare: 40 persoane (50,63 %); activitățile cu parteneri educaționali (familia, comunitatea, ONG, etc.): 36 persoane (45,57%); alte răspunsuri nu au fost prezentate.

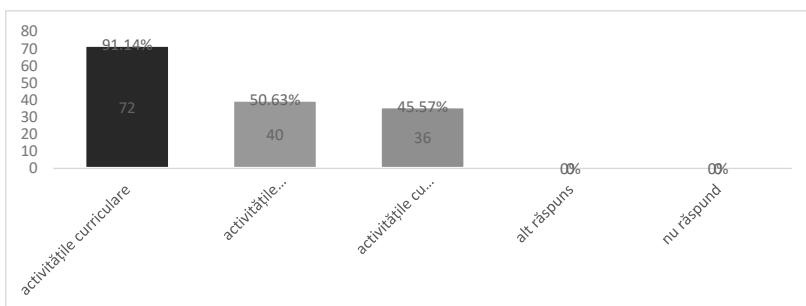

Figura 2. Rolul experiențelor de învățare ale elevilor în curriculumul școlar

În concluzii, menționăm că:

- în cadrul analizei vizuinilor referitoare la curriculumul școlar, viziuni esențiale în elaborarea curriculumului programelor de formare profesională continuă, am analizat tipurile de competențe ale cadrului didactic în procesul educațional: relația cu elevii, activitatea de predare – învățare, managementul clasei de elevi, proiectare și planificare la disciplina predată, cunoștințele de specialitate, evaluarea și monitorizarea activității la clasa de elevi, axate pe indicatorii de performanță excelent, foarte bine, bine și, uneori, slab dezvoltate;
- pentru realizarea cu succes a sarcinilor și responsabilităților, cadrele didactice au nevoie de cursuri de formare profesională continuă ce vizează abordarea interdisciplinară și transdisciplinară a competențelor profesionale;
- a fost analizată abordarea curriculară sistemică și integratoare în cadrul formării profesionale continue a cadrelor didactice, accentuându-se situațiile și contextele cotidiene, autentice și reale;
- în cadrul chestionării cadrelor didactice am identificat punctele forte în dezvoltarea profesională și personală:

Punctele forte în dezvoltarea profesională:

- Autoinstruirea/autoformarea;

- Formarea/dezvoltarea competențelor digitale;
- Lucru în echipă;
- Colaborarea cu elevii, părinți, colegii și alți actori implicați (APL, ONG etc.);
- Oportunități de creștere și dezvoltare profesională;
- Participarea la diverse conferințe naționale și internaționale etc.

Punctele forte în dezvoltarea personală:

- Gândirea pozitivă;
- Comunicarea eficientă;
- Participare la diferite activități de formare (nu doar în profesie, ci și în alte domenii);
- Curiozitate;
- Responsabilitate;
- Altruismul;
- Activitățile de voluntariat etc.

BIBLIOGRAFIE

- Bocoș M., Jucan D. (2019). *Fundamentele pedagogiei: teoria și metodologia curriculumului: reper și instrumente didactice pentru formarea profesorilor*. Pitești: Editura Paralela 45, ed. a 4-a, p. 107, p. 109, p. 173 – 177.
- C21 Canada (Canadiens pour l'apprentissage et l'innovation au 21e siècle). (2012). *Transformer les esprits: L'enseignement public du Canada – une vision pour le XXIe siècle*. Repéré à : www.c21canada.org/wp-content/uploads/2012/11/C21-Shifting-Minds3.0-FRENCH-Version.pdf.
- Définir les compétences du 21e siècle pour l' Ontario: Compétences du 21e siècle. Document de réflexion*, 2016. 67 p; p. 10 – 11
- Joița E. *Formarea pedagogică a profesorului. Instrumente de învățare cognitiv – constructivistă*. București: Editura Didactică și Pedagogică, 2007, 399 p.
- National Research Council. (Juillet 2012). *Education for life and work: Developing transferable knowledge and skills in the 21st century* (synthèse du rapport). Washington, 03DC: National Academies Press. Repéré à: http://sites.nationalacademies.org/cs/groups/dbassesite/documents/webpage/dbasse_070895.pdf, p. 2
- Pogolșa L., Crudu V. (2017). *Cadrul de referință al curriculumului național*, Chișinău: Editura Lyceum, p. 8.
- Pogolșa, L. (2013). *Teoria și praxiologia managementului curriculumului*. Chișinău: Editura Lyceum, p. 30 – 32.
- Şerbănescu L., Bocoș M. D., Ioja I. (2020). *Managementul programelor de formare continuă a cadrelor didactice*. Iași: Editura Polirom, p. 165 – 166, p. 173.

ASPECTE PRIVIND SIGURANȚA MEDIULUI ȘCOLAR ÎN UNITĂȚI DE ÎNVĂȚĂMÂNT GIMNAZIALE ȘI LICEALE DIN ROMÂNIA ÎN PERIOADA 2017-2018

**Ioana Beldean-Galea, Ileana Maria Mireștean, Petru Sandu,
Sorina Irimie, Cosmina Samoilă, Monica Albu**

Abstract. A SAFE SCHOOL ENVIRONMENT IS ESSENTIAL FOR A PROPER LEARNING PROCESS, AND IN THE DEVELOPMENT AND ACADEMIC SUCCESS OF STUDENTS. The aim of the current study was to evaluate aspects related to safety in the school environment in secondary and high schools in Romania, in relation to participants' gender and levels of education. The Youth Risk Behavior Surveillance System – YRBSS questionnaire, behavioral area „violence” was self-administered among a sample of 11850 students (5618 boys and 6232 girls, 3856 from secondary school cycle and 7994 from high-school cycle), from school units from all geographic regions of Romania. Results show that, at school, compared with girls, boys were more frequently engaged in violent behavior, they were more frequently threatened or physically aggressed, had higher absenteeism due to feeling of lack of safety, possessed more often a bat or a knife and had more often their personal items stolen or intentionally damaged. In what regards differences between educational levels, compared with high-school students, secondary school students, both girls and boys, were more frequently engaged in violent behavior, had higher absenteeism due to feeling of lack of safety and had more often their personal items stolen or intentionally damaged. In conclusion, a special attention should be given to secondary school students boys, in the context of elaboration of prevention strategies to reduce school violence and increase safety in the school environment.

Introducere

Numele lucrări de specialitate arată că *siguranța* (fizică și emoțională, inclusiv norme și reguli) în mediul școlar reprezintă un factor important în cadrul climatului școlar, alături de *predare și învățare* (caracteristicile profesionale ale cadrelor didactice, realizările academice ale elevilor), *relații* (între elevi, profesori, directori și părinți) și *mediul fizic* (dimensiunea școlii, prezența resurselor, materialelor etc.) (Cohen, McCabe, Michelli, Pickeral, 2009). Climatul școlar este văzut ca un predictor nu numai pentru realizările academice, ci și pentru abilitățile sociale ale elevilor, nivelul stimei de sine a acestora și starea lor emoțională și psihologică (Shochet, Dadds, Ham, Montague, 2006; Way, Reddy, Rhodes, 2007).

Incidența violenței, formele de manifestare a acesteia și locul unde se produce sunt câteva aspecte care trebuie identificate atunci când se are în vedere siguranța în școală.

Organizația Mondială a Sănătății (OMS) definește violența ca fiind: utilizarea sau amenințarea cu utilizarea intenționată a forței sau a puterii fizice, împotriva propriei persoane, a altei persoane ori a unui grup sau comunități, ceea ce are ca rezultat sau are o probabilitate mare de a avea ca rezultat vătămare fizică, deces, vătămare psihologică, tulburări de dezvoltare sau deprivare (Dahlberg, Krug, 2002, pag. 5).

Violența școlară implică acte violente (bullying și cyberbullying; luptă: cu pumnii, palmele, lovitură cu picioarele; utilizarea armelor; violență în grupuri delincvenționale; violență sexuală etc.) care perturbă învățarea și au un efect negativ asupra elevilor, școlilor și comunității în ansamblu. Locurile în care se poate produce violența școlară: pe proprietatea școlii; în drumul spre sau de la școală, în timpul unui eveniment susținut de școală; în drum spre sau de la un eveniment sponsorizat de școală (Centers for Disease Control and Prevention, f.d.).

Datele din literatura de specialitate arată că elevii de gimnaziu prezintă un risc semnificativ mai crescut să devină victime ale violenței comparativ cu cei de liceu (Centers for Disease Control and Prevention, 2011).

Concluziile studiilor referitoare la probabilitatea de a fi agresor în funcție de vârstă variază. Nansel, Overpeck, Pilla, Ruan, Simons-Morton și Scheidt (2001) arată că elevii mai mari au o probabilitate mai mică să-și agreseze colegii decât elevii mai mici. Rezultatele altrei cercetări prezintă o tendință de creștere a agresivității (bullying) de la clasele mai mici (a V-a) spre clasele mai mari, care se păstrează până la clasa a IX-a, apoi scade semnificativ la clasa a X-a (Scheithauer, Hayer, Petermann, Jugert, 2006).

Un studiu derulat în școlile din România arată că la elevii de liceu probabilitatea de a fi agresor este semnificativ mai ridicată comparativ cu cei de gimnaziu (Grădinaru, Stănculeanu, Manole, 2016).

Sub aspectul diferențelor de gen nu există o consecvență a rezultatelor din literatura de specialitate. Unele dintre studiile care au urmărit percepția siguranței mediului școlar arată că băieții sunt mai expuși riscului de a fi amenințăți în mediul școlar și acesta este motivul pentru care s-ar putea simți mai puțin în siguranță decât fetele (Dinkes, Kemp, Baum, Snyder, 2009; Zaplluzha, Shahini, 2015). Alte cercetări, precum cea a lui Shumow și Lomax (2001), nu au evidențiat diferențe de gen, iar Meyer (2008) precizează că fetele s-ar putea să percepă școala ca pe un mediu nesigur deoarece se simt incapabile să se protejeze împotriva agresiunii.

Studii pe tema percepției asupra climatului școlar au fost efectuate și în România, în rândul elevilor de gimnaziu și de liceu. Rezultatele acestora arată că fetele înregistrează scoruri mai mari decât băieții în aprecierea factorilor climatului școlar (implicit ordine, securitate, disciplină; climat relațional profesor – elev; climat intercolegial), ceea ce înseamnă că acestea sunt mai mulțumite decât băieții de atmosfera din școală (Orzea, 2012). De asemenea, fetele sunt mai bine integrate în mediul social și mai adaptate individual la viața lor socială decât băieții (Chira, 2012).

Au fost identificate mai multe tipuri de violență: verbală, emoțională și fizică. Fetele sunt acuzate că recurg deseori la violență verbală, iar băieții la violență fizică (Chira, 2012).

Pentru creșterea siguranței în școlile din România există o abordare intersectorială (Prefectură, Inspectoratul Școlar Județean, Inspectoratul de Poliție Județean, Inspectoratul de Jandarmi Județean, Administrația Publică Locală), conform Legii nr. 29/2010 pentru modificarea și completarea Legii nr. 35/2007 privind creșterea siguranței în unitățile de învățământ.

Scopul cercetării

Am urmărit să evaluăm unele aspecte ale siguranței mediului școlar în unități școlare gimnaziale și liceale din România, așa cum sunt acestea apreciate de elevi, în funcție de gen și clasă.

Participanți, instrumente, metode

Participanți

Stabilirea volumului eșantionului și a modului de formare a acestuia a fost realizată de Centrul Pentru Prevenirea și Controlul Bolilor din SUA (Centers for Disease Control and Prevention; CDC).

În vederea selecției eșantionului național au fost înregistrate toate școlile cu clasele a VI-a, a VII-a și a VIII-a, precum și toate școlile cu clasele IX-XII din România care cuprind 40 sau mai mulți elevi. Designul formării eșantionului a fost de tip cluster în două etape.

Prima etapă de eșantionare a constat în alegerea școlilor. Probabilitatea de selecție a unei școli a fost proporțională cu mărimea efectivului de elevi din școală.

În a doua etapă au fost alese clase din fiecare școală selectată, folosind probabilități egale de eșantionare pentru clasele școlii (cu început randomizat). Au fost incluse în cercetare doar unele clase din fiecare școală.

Participarea elevilor a fost voluntară și anonimă, iar metoda aplicării chestionarelor utilizate în cercetare a fost auto-administrarea.

În urma pregătirii datelor în vederea prelucrărilor statistice au rezultat înregistrări valide pentru 11850 de elevi care provin de la școli din patru regiuni geografice ale României: Banat (1816 elevi), Moldova (1693 de elevi), Muntenia (5186 de elevi), Transilvania (3155 de elevi) (tabelul 1).

Pentru fiecare clasă, peste 40% dintre elevi provin din Muntenia, aproximativ un sfert din Transilvania, iar restul, în procente aproximativ egale (exceptând clasa a VII-a), din Banat și Moldova.

Din numărul total de băieți (5618), 1908 sunt elevi de gimnaziu, iar 3710 sunt liceeni; în cazul felelor (6232), 1948 provin din școli gimnaziale, iar 4284 din liceu; elevii din ciclul gimnazial (3856) sunt distribuiți pe trei niveluri de școlarizare, iar elevii din ciclul liceal (7994) sunt distribuiți pe patru niveluri de școlarizare (tabelul 2).

Instrumentul folosit

Chestionarul de supraveghere a comportamentelor cu risc la tineri (The Youth Risk Behavior Surveillance System– YRBSS) a fost elaborat de CDC, în 1991, în vederea monitorizării comportamentelor cu risc pentru sănătate la tineri. Acesta a fost adaptat de Institutul de Sănătate Publică „Prof. Dr. Iuliu Moldovan”, în anul 1995, particularităților socio-economice și cultural-educative din țara noastră.

Instrumentul este utilizat în studii populaționale în statele din U.E. și nu numai. Se prezintă sub forma unui chestionar cu 89 de întrebări, având multiple variante de răspuns. Prima pagină conține informații utile respondentului în vederea auto-administrării și precizează scopul chestionării.

Tabelul 1. Structura eșantionului de participanți în funcție de clasă și de zona geografică de proveniență

Nivel	Clasa	Zona geografică				Total
		Banat	Moldova	Muntenia	Transilvania	
Gimnaziu	a VI-a	192 15,9%	165 13,7%	512 42,5%	335 27,8%	1204 100,0%
	a VII-a	271 19,4%	85 6,1%	610 43,7%	430 30,8%	1396 100,0%
	a VIII-a	119 9,5%	116 9,2%	654 52,1%	367 29,2%	1256 100,0%
	Total	582 15,1%	366 9,5%	1776 46,1%	1132 29,4%	3856 100,0%
Liceu	a IX-a	331 16,1%	345 16,8%	869 42,3%	511 24,9%	2056 100,0%
	a X-a	320 16,1%	323 16,3%	829 41,8%	510 25,7%	1982 100,0%
	a XI-a	296 15,2%	345 17,7%	818 42,1%	486 25,0%	1945 100,0%
	a XII-a	287 14,3%	314 15,6%	894 44,5%	516 25,7%	2011 100,0%
	Total	1234 15,4%	1327 16,6%	3410 42,7%	2023 25,3%	7994 100,0%

Tabelul 2. Structura eșantionului de participanți în funcție de gen și clasă

Nivel	Clasa	Gen		Total
		Băieți	Fete	
Gimnaziu	a VI-a	632 52,5%	572 47,5%	1204 100,0%
	a VII-a	696 49,9%	700 50,1%	1396 100,0%
	a VIII-a	580 46,2%	676 53,8%	1256 100,0%
	Total	1908 49,5%	1948 50,5%	3856 100,0%
Liceu	a IX-a	932 45,3%	1124 54,7%	2056 100,0%
	a X-a	973 49,1%	1009 50,9%	1982 100,0%
	a XI-a	917 47,1%	1028 52,9%	1945 100,0%
	a XII-a	888 44,2%	1123 55,8%	2011 100,0%
	Total	3710 46,4%	4284 53,6%	7994 100,0%

Întrebările sunt grupate pe șase arii de interes: fumat, consum de alcool și droguri ilicite, violență – autoagresivitate (tentativă de suicid), comportament sexual, comportament alimentar și activitate fizică.

În cadrul acestui studiu s-au utilizat cinci itemi din cei unsprezece care aparțin ariei comportamentale „violență – autoagresivitate” și anume cei care se referă la:

1. portul de arme (cuțit sau bâtă) la școală, în ultimele 30 de zile;
2. absența de la școală din cauza fricii generate de nesiguranță în școală și/sau pe traseul spre școală, în ultimele 30 de zile;
3. situațiile în care a fost amenințat(ă) sau rănit(ă) cu o armă (cuțit sau bâtă) la școală, în ultimele 12 luni;
4. furtul sau distrugerea în mod intenționat a bunurilor elevului/eleviei, de către altcineva, la școală, în ultimele 12 luni;
5. implicarea în acte de agresiune (bătaie) la școală, în ultimele 12 luni.

La fiecare item respondentul trebuie să indice frecvența cu care a manifestat comportamentul descris de acesta.

Variantele de răspuns la primii doi itemi sunt: „nicio zi”, „o zi”, „2-3 zile” „4 -5 zile” „6 sau mai multe zile”.

Variantele de răspuns la ceilalți trei itemi sunt: „niciodată”, „o dată”, „de 2-3 ori”, „de 4-5 ori”, „de 6-7 ori”, „de 8-9 ori”, „de 10-11 ori”, „de 12 sau mai multe ori”.

Pentru efectuarea prelucrărilor statistice, răspunsurile au fost grupate în câte două categorii, astfel:

- pentru primii doi itemi: *nicio zi și cel puțin o zi* (o zi, 2-3 zile, 4-5 zile, 6 sau mai multe zile);
- pentru ceilalți trei itemi: *niciodată și cel puțin o dată* (o dată, de 2-3 ori, de 4-5 ori, de 6-7 ori, de 8-9 ori, de 10-11 ori, de 12 sau mai multe ori).

Răspunsurile *nicio zi și niciodată* au fost cotate cu 0, iar răspunsurile *cel puțin o zi și cel puțin o dată* au primit cota 1.

Metode

Pentru analizarea unor aspecte ale siguranței mediului școlar au fost comparate procentele răspunsurilor la cele cinci itemi, între:

- băieți și fete, pe clase;
- gimnaziu și liceu, în funcție de gen.

Au fost efectuate următoarele prelucrări statistice:

- S-a utilizat testul χ^2 pentru a identifica dacă există diferențe semnificative ale distribuțiilor de frecvențe ale răspunsurilor între băieți și fete și între gimnaziu și liceu, la fiecare item.
- S-a calculat coeficientul de corelație punct-biserial, notat r_{pb} , între fiecare item și clasă.

Rezultate

Itemul 1: portul de arme (cuțit sau bâtă) la școală

Comparație între băieți și fete, pe clase

La toate clasele, procentul fetelor care au dat răspunsul *nicio zi* este mai mare decât cel al băieților (tabelul 3). Cu o singură excepție (clasa a VII-a), distribuția de frecvențe a răspunsurilor la itemul 1 diferă semnificativ între băieți și fete.

Tabelul 3. Procentele răspunsurilor *nicio zi* și *cel puțin o zi* la itemul 1 în funcție de gen și clasă

Clasa	Băieți		Fete		Comparație între băieți și fete	
	Răspuns		Răspuns		χ^2_{cor} (1)	p
	nicio zi	cel puțin o zi	nicio zi	cel puțin o zi		
a VI-a	97,0	3,0	99,5	0,5	8,973	0,001
a VII-a	96,4	3,6	97,4	2,6	0,900	0,343
a VIII-a	95,9	4,1	99,0	1,0	11,226	0,001
a IX-a	96,8	3,2	98,9	1,1	10,773	0,001
a X-a	96,4	3,6	99,0	1,0	15,161	<0,001
a XI-a	95,3	4,7	97,2	2,8	4,236	0,040
a XII-a	95,7	4,3	97,5	2,5	4,436	0,035

În cazul băieților, itemul 1 nu corelează semnificativ cu clasa: $r_{pb}=0,021$; $p=0,116$ ($N=5618$). În schimb, pentru fete itemul 1 corelează semnificativ cu clasa: $r_{pb}=0,037$; $p=0,003$ ($N=6232$). Procentul răspunsului *nicio zi* are tendința de a scădea de la clasele mici spre cele mari.

Comparație între gimnaziu și liceu

Nici pentru băieți și nici pentru fete distribuția de frecvențe a răspunsurilor la acest item nu diferă semnificativ între gimnaziu și liceu (tabelul 4).

Tabelul 4. Procentele răspunsurilor *nicio zi* și *cel puțin o zi* la itemul 1 în funcție de gen și de nivelul școlar

Gen	Gimnaziu		Liceu		Comparație între gimnaziu și liceu	
	Răspuns		Răspuns		χ^2_{cor} (1)	p
	nicio zi	cel puțin o zi	nicio zi	cel puțin o zi		
Băieți	96,4	3,6	96,1	3,9	0,378	0,539
Fete	98,6	1,4	98,2	1,8	1,083	0,298

Itemul 2: absența de la școală din cauza friciei generate de nesiguranța în școală și/sau pe traseul spre școală

Comparație între băieți și fete, pe clase

La toate clasele, procentul fetelor care au dat răspunsul *nicio zi* este mai mare decât cel al băieților. Cu trei excepții (clasa a VII-a, a IX-a și a XI-a), distribuția de frecvențe a răspunsurilor la itemul 2 diferă semnificativ între băieți și fete (tabelul 5).

În cazul băieților, itemul 2 corelează semnificativ cu clasa: $r_{pb} = -0,039$; $p=0,003$ ($N=5618$). Procentul răspunsului *nicio zi* are tendința de a crește de la clasele mici spre cele mari. În schimb, pentru fete itemul 2 nu corelează semnificativ cu clasa: $r_{pb} = -0,008$; $p=0,515$ ($N=6232$).

Tabelul 5. Procentele răspunsurilor *nicio zi* și *cel puțin o zi* la itemul 2 în funcție de gen și clasă

Clasa	Băieți		Fete		Comparație între băieți și fete	
	Răspuns		Răspuns		$\chi_{cor}^2(1)$	p
	<i>nicio zi</i>	<i>cel puțin o zi</i>	<i>nicio zi</i>	<i>cel puțin o zi</i>		
a VI-a	86,9	13,1	92,5	7,5	9,514	0,002
a VII-a	90,9	9,1	92,7	7,3	1,225	0,268
a VIII-a	89,7	10,3	95,0	5,0	11,981	0,001
a IX-a	94,5	5,5	96,0	4,0	2,150	0,143
a X-a	92,7	7,3	95,9	4,1	9,117	0,003
a XI-a	91,9	8,1	93,2	6,8	0,947	0,331
a XII-a	91,8	8,2	94,1	5,9	3,877	0,049

Comparație între gimnaziu și liceu

Atât pentru băieți, cât și pentru fete, distribuția de frecvențe a răspunsurilor la itemul 2 diferă semnificativ între gimnaziu și liceu. Procentul răspunsului *nicio zi* este mai mare în liceu decât în gimnaziu (tabelul 6).

Tabelul 6. Procente de răspunsuri *nicio zi* și *cel puțin o zi* la itemul 2 în funcție de gen și de nivelul școlar

Clasa	Gimnaziu		Liceu		Comparație între gimnaziu și liceu	
	Răspuns		Răspuns		$\chi_{cor}^2(1)$	p
	<i>nicio zi</i>	<i>cel puțin o zi</i>	<i>nicio zi</i>	<i>cel puțin o zi</i>		
Băieți	89,2	10,8	92,7	7,3	20,013	<0,001
Fete	93,4	6,6	94,8	5,2	4,614	0,032

Itemul 3: situațiile în care a fost amenințat(ă) sau rănit(ă) cu o armă (cuțit sau bâtă) la școală
Comparație între băieți și fete, pe clase

La toate clasele, procentul fetelor care au dat răspunsul *niciodată* este mai mare decât cel al băieților care au notat acest răspuns (tabelul 7). Dar numai pentru două clase (clasa a X-a și a XII-a), distribuția de frecvențe a răspunsurilor la itemul 3 diferă semnificativ între băieți și fete.

În cazul băieților, itemul 3 corelează semnificativ cu clasa: $r_{pb}=0,029$; $p=0,028$ ($N=5618$). Procentul răspunsului *niciodată* are tendința de a scădea de la clasele mici spre cele mari. În schimb, pentru fete itemul 3 nu corelează semnificativ cu clasa: $r_{pb}=0,007$; $p=0,563$ ($N=6232$).

Tabelul 7. Procente de răspunsuri niciodată și cel puțin o dată la itemul 3 în funcție de gen și clasă

Clasa	Băieți		Fete		Comparație între băieți și fete	
	Răspuns		Răspuns		$\chi_{cor}^2(1)$	p
	niciodată	cel puțin o dată	niciodată	cel puțin o dată		
a VI-a	95,9	4,1	96,7	3,3	0,327	0,568
a VII-a	95,1	4,9	97,1	2,9	3,334	0,068
a VIII-a	96,2	3,8	98,1	1,9	3,369	0,066
a IX-a	95,8	4,2	97,2	2,8	2,734	0,098
a X-a	94,8	5,2	98,5	1,5	20,545	<0,001
a XI-a	94,0	6,0	96,0	4,0	3,754	0,053
a XII-a	94,3	5,7	97,2	2,8	9,775	0,002

Comparație între gimnaziu și liceu

Nici pentru băieți și nici pentru fete distribuția de frecvențe a răspunsurilor la itemul 3 nu diferă semnificativ între gimnaziu și liceu (tabelul 8).

Tabelul 8. Procente de răspunsuri niciodată și cel puțin o dată la itemul 3 în funcție de gen și de nivelul școlar

Gen	Gimnaziu		Liceu		Comparație între gimnaziu și liceu	
	Răspuns		Răspuns		$\chi_{cor}^2(1)$	p
	niciodată	cel puțin o dată	niciodată	cel puțin o dată		
Băieți	95,7	3,4	94,7	5,3	2,396	0,122
Fete	97,3	2,7	97,2	2,8	0,025	0,874

Itemul 4: furtul sau distrugerea în mod intenționat a bunurilor elevului/elevei, de către altcineva, la școală

Comparație între băieți și fete, pe clase

La toate clasele, procentul fetelor care au dat răspunsul niciodată este mai mare decât cel al băieților care au notat acest răspuns (tabelul 9). Dar numai pentru patru clase (clasa a VI-a, a X-a, a XI-a și a XII-a), distribuția de frecvențe a răspunsurilor la itemul 4 diferă semnificativ între băieți și fete.

Pentru ambele genuri, itemul 4 corelează semnificativ cu clasa:

- pentru băieți: $r_{pb} = -0,081$; $p < 0,001$ ($N=5618$);
- pentru fete: $r_{pb} = -0,106$; $p < 0,001$ ($N=6232$).

Procentul răspunsului niciodată are tendința de a crește de la clasele mici spre cele mari.

Tabelul 9. Procentele răspunsurilor *niciodată* și *cel puțin o dată* la itemul 4 în funcție de gen și clasă

Clasa	Băieți		Fete		Comparație între băieți și fete	
	Răspuns		Răspuns		$\chi_{cor}^2(1)$	p
	niciodată	cel puțin o dată	niciodată	cel puțin o dată		
a VI-a	74,8	25,2	81,1	18,9	6,496	0,011
a VII-a	73,3	26,7	77,4	22,6	3,021	0,082
a VIII-a	80,3	19,7	80,9	19,1	0,034	0,854
a IX-a	83,6	16,4	86,1	13,9	2,374	0,123
a X-a	82,8	17,2	86,6	13,4	5,202	0,023
a XI-a	81,0	19,0	87,9	12,1	17,322	<0,001
a XII-a	84,7	15,3	90,3	9,7	14,063	<0,001

Comparație între gimnaziu și liceu

Atât pentru băieți, cât și pentru fete, distribuția de frecvențe a răspunsurilor la acest item diferă semnificativ între gimnaziu și liceu. La liceu procentul răpusului *niciodată* este mai mare decât la gimnaziu (tabelul 10).

Tabelul 10. Procente de răspunsuri *niciodată* și *cel puțin o dată* la itemul 4 în funcție de gen și de nivelul școlar

Gen	Gimnaziu		Liceu		Comparație între gimnaziu și liceu	
	Răspuns		Răspuns		$\chi_{cor}^2(1)$	p
	niciodată	cel puțin o dată	niciodată	cel puțin o dată		
Băieți	75,9	24,1	83,0	17,0	39,914	<0,001
Fete	79,7	20,3	87,8	12,2	68,311	<0,001

Itemul 5: implicarea în acte de agresiune (bătaie) la școală

Comparație între băieți și fete, pe clase

Pentru toate clasele, procentul răpusului *niciodată* este mai mare la fete decât la băieți, iar distribuția de frecvențe a răspunsurilor la itemul 5 diferă semnificativ între băieți și fete (tabelul 11).

Atât pentru băieți, cât și pentru fete, itemul 5 corelează semnificativ cu clasa:

- pentru băieți: $r_{pb} = -0,220$; $p < 0,001$ ($N=5618$);
- pentru fete: $r_{pb} = -0,123$; $p < 0,001$ ($N=6232$).

Procentul răpusului *niciodată* are tendința să crească de la clasele mici spre cele mari.

Comparație între gimnaziu și liceu

Pentru ambele genuri, distribuția de frecvențe a răspunsurilor la itemul 5 diferă semnificativ între gimnaziu și liceu. La liceu procentul răpusului *niciodată* este mai mare decât la gimnaziu (tabelul 12).

Tabelul 11. Procentele răspunsurilor *niciodată* și *cel puțin o dată* la itemul 5 în funcție de gen și clasă

Clasa	Băieți		Fete		$\chi^2_{\text{cor}}(1)$	p		
	Răspuns		Răspuns					
	niciodată	cel puțin o dată	Niciodată	cel puțin o dată				
a VI-a	65,3	34,7	89,7	10,3	98,778	<0,001		
a VII-a	68,1	31,9	85,3	14,7	56,729	<0,001		
a VIII-a	72,2	27,8	87,6	12,4	45,767	<0,001		
a IX-a	83,6	16,4	94,5	5,5	63,494	<0,001		
a X-a	87,2	12,8	94,7	5,3	34,024	<0,001		
a XI-a	88,4	11,6	95,4	4,6	31,694	<0,001		
a XII-a	89,2	10,8	96,1	3,9	35,317	<0,001		

Tabelul 12. Procentele răspunsurilor *niciodată* și *cel puțin o dată* la itemul 5 în funcție de gen și de nivelul școlar

Gen	Gimnaziu		Liceu		Comparație între gimnaziu și liceu	
	Răspuns		Răspuns		$\chi^2_{\text{cor}}(1)$	p
	niciodată	cel puțin o dată	Niciodată	cel puțin o dată		
Băieți	68,4	31,6	87,1	12,9	279,531	<0,001
Fete	87,4	12,6	95,2	4,8	120,567	<0,001

Prelucrarea răspunsurilor la ansamblul celor cinci itemi.

Pentru fiecare persoană s-au numărat răspunsurile cotate cu 0 (*nicio zi* în cazul primilor doi itemi, respectiv, *niciodată* în cazul ultimilor trei itemi) la cei cinci itemi.

Comparație între clase în ceea ce privește distribuția de frecvențe a variabilei „numărul de răspunsuri cotate cu 0 la ansamblul celor cinci itemi”

În cazul băieților, cu excepția clasei a VI-a, la fiecare clasă mai mult de jumătate dintre participanți au ales la toți cei cinci itemi răspunsul cotat cu 0 (tabelul 13).

Distribuția de frecvențe a variabilei „numărul de răspunsuri cotate cu 0 la ansamblul celor cinci itemi” diferă semnificativ între clase: $\chi^2(30) = 296,774; p < 0,001$.

În cazul fetelor, exceptând clasa a VII-a, la fiecare clasă mai mult de două treimi dintre participante au dat la toți itemii răspunsul cotat cu 0 (tabelul 14).

Distribuția de frecvențe a variabilei „numărul de răspunsuri cotate cu 0 la ansamblul celor cinci itemi” diferă semnificativ între clase: $\chi^2(30) = 253,942; p < 0,001$.

Tabelul 13. Distribuția de frecvențe a variabilei „numărul de răspunsuri cotate cu 0 la ansamblul celor cinci itemi”, pentru fiecare clasă, la băieți

Clasa	Numărul răspunsurilor cotate cu 0						Total
	5	4	3	2	1	0	
a VI-a	295 46,7%	206 32,6%	98 15,5%	29 4,6%	3 0,5%	1 0,2%	632 100,0%
a VII-a	355 51,0%	206 29,6%	92 13,2%	34 4,9%	7 1,0%	2 0,3%	696 100,0%
a VIII-a	320 55,2%	176 30,3%	59 10,2%	17 2,9%	4 0,7%	4 0,7%	580 100,0%
a IX-a	635 68,1%	207 22,2%	62 6,7%	21 2,3%	3 0,3%	4 0,4%	932 100,0%
a X-a	685 70,4%	188 19,3%	63 6,5%	22 2,3%	6 0,6%	9 0,9%	973 100,0%
a XI-a	640 69,8%	183 20,0%	48 5,2%	21 2,3%	15 1,6%	10 1,1%	917 100,0%
a XII-a	654 73,6%	150 16,9%	44 5,0%	17 1,9%	10 1,1%	13 1,5%	888 100,0%
Total	3584 63,8%	1316 23,4%	466 8,3%	161 2,9%	48 0,9%	43 0,8%	5618 100,0%

Tabelul 14. Distribuția de frecvențe a variabilei „numărul de răspunsuri cotate cu 0 la ansamblul celor cinci itemi”, pentru fiecare clasă, la fete

Clasa	Numărul răspunsurilor cotate cu 0						Total
	5	4	3	2	1	0	
a VI-a	405 70,8%	115 20,1%	41 7,2%	9 1,6%	2 0,3%	0 0,0%	572 100,0%
a VII-a	453 64,7%	165 23,6%	68 9,7%	8 1,1%	5 0,7%	1 0,1%	700 100,0%
a VIII-a	471 69,7%	158 23,4%	34 5,0%	11 1,6%	2 0,3%	0 0,0%	676 100,0%
a IX-a	904 80,4%	162 14,4%	38 3,4%	15 1,3%	2 0,2%	3 0,3%	1124 100,0%
a X-a	817 81,0%	142 14,1%	41 4,1%	7 0,7%	1 0,1%	1 0,1%	1009 100,0%
a XI-a	829 80,6%	146 14,2%	21 2,0%	10 1,0%	17 1,7%	5 0,5%	1028 100,0%
a XII-a	948 84,4%	124 11,0%	25 2,2%	10 0,9%	5 0,4%	11 1,0%	1123 100,0%
Total	4827 77,5%	1012 16,2%	268 4,3%	70 1,1%	34 0,5%	21 0,3%	6232 100,0%

Pentru fiecare participant, s-a cotat cu 0 situația în care a ales la toți itemii răspunsul cotat cu 0 și cu 1 cazul în care la cel puțin un item a ales un răspuns cotat cu 1.

Pentru ambele genuri, variabila „numărul de răspunsuri cotate cu 0 la ansamblul celor cinci itemi” recotate corelează semnificativ cu clasa:

- pentru băieți: $r_{pb} = -0,189; p < 0,001 (N=5618)$;
- pentru fete: $r_{pb} = -0,137; p < 0,001 (N=6232)$.

Procentul celor care au ales la toți itemii răspunsul cotat cu 0 are tendința de a crește de la clasele mici spre cele mari.

Atât pentru băieți, cât și pentru fete, procentul celor care au avut la toți itemii cota 0 este mult mai mare în liceu decât în gimnaziu (tabelul 15). În schimb în liceu sunt mai mici decât în gimnaziu procentele celor care au obținut cota 0 la 4 itemi, la 3 itemi și la 2 itemi. Procentul celor care au dat un singur răspuns cotat cu 0 și procentul celor care nu au dat niciun răspuns cotat cu 0 sunt mai mari în liceu decât în gimnaziu, dar niciunul dintre aceste procente nu este mai mare decât 1%.

Tabelul 15. Distribuția de frecvențe a variabilei „numărul de răspunsuri cotate cu 0 la ansamblul celor cinci itemi” (în %), în funcție de gen și nivelul școlar

Gen	Nivel	Numărul răspunsurilor cotate cu 0					
		5	4	3	2	1	0
Băieți	Gimnaziu	50,8	30,8	13,1	4,2	0,7	0,4
	Liceu	70,5	19,6	5,8	2,2	0,9	1,0
Fete	Gimnaziu	68,2	22,5	7,3	1,4	0,5	0,1
	Liceu	81,7	13,4	2,9	1,0	0,6	0,5

Atunci când la ansamblul format din cei cinci itemi s-a dat un singur răspuns având cota 1, itemul la care s-a răspuns astfel cel mai frecvent a fost (tabelul 16):

- pentru băieți, în gimnaziu: itemul 5 (În ultimele 12 luni, de câte ori te-ai bătut la școală?);
- pentru băieți, în liceu, și pentru fete, în gimnaziu și în liceu: itemul 4 (În ultimele 12 luni, de câte ori ți-a furat sau stricat cineva în mod intenționat bunurile personale, cum ar fi mașina, haine sau cărți, la școală?)

Atunci când la ansamblul format din cei 5 itemi s-a dat cel puțin un răspuns cotat cu 1, itemul la care s-a răspuns astfel cel mai frecvent a fost (tabelul 17):

- pentru băieți, în gimnaziu: itemul 5 (În ultimele 12 luni, de câte ori te-ai bătut la școală?)
- pentru băieți, în liceu, și pentru fete, în gimnaziu și în liceu: itemul 4 (În ultimele 12 luni, de câte ori ți-a furat sau stricat cineva în mod intenționat bunurile personale, cum ar fi mașina, haine sau cărți, la școală?)

Tabelul 16. Frecvențele cu care s-a obținut cota 1, la fiecare item, atunci când numărul de răspunsuri cotate cu 0 a fost egal cu 4 (în %)

Item	Băieți		Fete	
	Gimnaziu (N=588)	Liceu (N=728)	Gimnaziu (N=438)	Liceu (N=574)
1.portul de arme la școală	9 1,5%	40 5,5%	7 1,6%	17 3,0%
2.absența de la școală din cauza fricii generate de nesiguranța în școală și/sau pe traseul spre școală	66 11,2%	98 13,5%	56 12,8%	99 17,2%
3. situațiile în care a fost amenințat(ă) sau rănit(ă) cu o armă (cuțit sau bâtă) la școală	13 2,2%	29 4,0%	8 1,8%	26 4,5%
4.furtul sau distrugerea în mod intenționat a bunurilor elevului/elevei, de către altcineva, la școală	195 33,2%	331 45,5%	254 58,0%	340 59,2%
5.implicarea în acte de agresiune (bătaie) la școală	305 51,9%	230 31,6%	113 25,8%	92 16,0%

Tabelul 17. Frecvențele cu care s-a obținut cota 1, la fiecare item, atunci când numărul de răspunsuri cotate cu 0 a fost cel mult egal cu 4 (în %)

Item	Băieți		Fete	
	Gimnaziu (N=938)	Liceu (N=1096)	Gimnaziu (N=619)	Liceu (N=786)
1.portul de arme la școală	68 7,2%	146 13,3%	28 4,5%	222 28,2%
2.absența de la școală din cauza fricii generate de nesiguranța în școală și/sau pe traseul spre școală	206 22,0%	269 24,5%	128 20,7%	79 10,1%
3. situațiile în care a fost amenințat(ă) sau rănit(ă) cu o armă (cuțit sau bâtă) la școală	82 8,7%	196 17,9%	52 8,4%	119 15,1%
4.furtul sau distrugerea în mod intenționat a bunurilor elevului/elevei, de către altcineva, la școală	459 48,9%	630 57,5%	395 63,8%	524 66,7%
5.implicarea în acte de agresiune (bătaie) la școală	602 64,2%	480 43,8%	246 39,7%	206 26,2%

Observație. Suma frecvențelor pe fiecare coloană este mai mare decât numărul total (N) notat în capul de tabel deoarece unii elevi au dat răspunsul cotat cu 1, la mai mulți itemi.

Comparație între băieți și fete, pe clase, în ceea ce privește distribuția de frecvențe a variabilei „numărul de răspunsuri cotate cu 0 la ansamblul celor cinci itemi”

La toate clasele, procentul fetelor care au obținut cota 0 la toți itemii este mai mare decât cel al băieților (tabelul 18). Distribuția de frecvențe a variabilei „numărul de răspunsuri cotate cu 0 la ansamblul celor cinci itemi” diferă semnificativ între băieți și fete, la toate clasele.

Tabelul 18. Procentele băieților și ale fetelor care au ales la toți cei cinci itemi răspunsul cotat cu 0 și ale celor care au avut cota 0 la cel mult patru itemi, pe clase

Clasa	Băieți		Fete		Comparație între băieți și fete	
	Număr de răspunsuri cotate cu 0		Număr de răspunsuri cotate cu 0		χ^2_{cor} (1)	p
	5	≤ 4	5	≤ 4		
a VI-a	46,7	53,3	70,8	29,2	70,827	<0,001
a VII-a	51,0	49,0	64,7	35,3	26,343	<0,001
a VIII-a	55,2	44,8	69,7	30,3	27,539	<0,001
a IX-a	68,1	31,9	80,4	19,6	40,263	<0,001
a X-a	70,4	29,6	81,0	19,0	29,583	<0,001
a XI-a	69,8	30,2	80,6	19,4	30,280	<0,001
a XII-a	73,6	26,4	84,4	15,6	34,828	<0,001

Concluzii

Prin intermediul acestui studiu au fost evaluate unele aspecte privind siguranța mediului școlar gimnazial și liceal din România, avându-se în vedere și diferențele de gen și clasă.

S-a constatat că:

- La școală, comparativ cu fetele, băieții au fost implicați mai frecvent în acte de violență, au fost mai des amenințați sau răniți, au absentat mai des de la ore din cauza sentimentului de nesiguranță, au purtat mai des băte, cuțite și le-au fost mai frecvent furate sau stricate în mod intenționat bunuri personale.
- În ceea ce privește diferențele între nivelurile educaționale, s-a observat că, la școală, elevii de gimnaziu, atât fetele, cât și băieții, sunt mai des implicați în acte violente, absentează mai mult din cauza sentimentului de nesiguranță și raportează mai frecvent furtul sau distrugerea în mod intenționat a bunurilor proprii, de către alții, comparativ cu elevii de liceu.
- Procentul elevilor care nu s-au confruntat cu niciuna din situațiile descrise de cei cinci itemi utilizati în cercetare este mai mare în rândul fetelor decât în cel al băieților, la fiecare clasă, și, pentru ambele genuri, mai mare în liceu decât în gimnaziu.

Acest studiu aduce informații de bază legate de caracteristicile violenței în școală, informații care ar putea sprijini diversele sectoare interesate de asigurarea unui climat școlar sigur, prin implementarea unor programe de prevenție și reducere a acestui fenomen.

Limite ale cercetării

- Nu au fost inclusi în cercetare elevii de clasa a V-a.
- Rezultatele studiului sunt obținute doar pe baza răspunsurilor elevilor, iar relevanța datelor autoraportate ar putea fi influențată de factorul dezirabilității sociale.

Direcții de continuare a cercetării

- Studierea mai multor aspecte privind siguranța mediului în care învață elevii (de exemplu, relația profesor – elev), implicând mai multe categorii de vârstă.
- Evaluarea percepției părinților, profesorilor și a personalului auxiliar din școli în ceea ce privește amploarea fenomenului violenței școlare.

Mulțumiri

Datele pe baza cărora s-au obținut rezultatele prezentate în acest studiu provin din cadrul sintezelor naționale din anul 2018 privind „Utilizarea modelului ecologic pentru intervențiile de prevenire a violenței la elevi” și „Identificarea, Cuantificarea și Monitorizarea riscului specific pentru sănătate generat de comportamentele cu risc (YRBSS-CDC)” – PN V. PROGRAMUL NAȚIONAL DE EVALUARE ȘI PROMOVARE A SĂNĂTĂȚII ȘI EDUCAȚIE PENTRU SĂNĂTATE, realizate de Centrul Regional de Sănătate Publică Cluj.

BIBLIOGRAFIE

- Centers for Disease Control and Prevention (2011). *Bullying among middle school and high school students*, Massachusetts, 2009. Weekly, 60(15), p. 465-471, la adresa <https://www.cdc.gov/mmwr/preview/mmwrhtml/mm6015a1.htm> (vizitată în 6 aprilie 2021).
- Centers for Disease Control and Prevention (f.d.). *Preventing school violence*, la adresa <https://www.cdc.gov/violenceprevention/youthviolence/schoolviolence/fastfact.html> (vizitată în 6 aprilie 2021).
- Chira, L.L. (2012). *Diferențe de gen în educație. Factori sociali, succes școlar și construcția genului în mediul școlar*, Teză de doctorat (rezumat) Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca, la adresa https://doctorat.ubbcluj.ro/sustinerea_publica/rezumate/2012/sociologie/chira_vaetisi_lorena_lavinia_ro.pdf (vizitată în 6 aprilie 2021).
- Cohen, J., McCabe, L., Michelli, N.M., Pickeral, T. (2009). School Climate: Research, Policy, Practice, and Teacher Education. *Teachers College Record*, 111(1) p. 180-213, la adresa https://www.researchgate.net/publication/235420504_School_Climate_Research_Policy_Teacher_Education_and_Practice (vizitată în 6 aprilie 2021).
- Dahlberg, L.L., Krug, E.G (2002). *Violence – A global public health problem* În Krug, E.G., Dahlberg, L.L., Mercy, J.A., Zwi, A.B., & Lozano, R. (Eds.), *World report on violence and health*, World Health Organization, Geneva, la adresa https://www.who.int/violence_injury_prevention/violence/world_report/en/full_en.pdf?ua=1 (vizitată în 6 aprilie 2021).
- Dinkes, R., Kemp, J. & Baum, K. (2009). *Indicators of School Crime and Safety: 2009* (NCES 2010-012/ NCJ 228478). National Center for Education Statistics, Institute of Education Sciences, U.S. Department of Education, and Bureau of Justice Statistics, Office of Justice Programs, U.S. Department of Justice. Washington, DC, la adresa <https://nces.ed.gov/pubs2010/2010012.pdf> (vizitată în 6 aprilie 2021).
- Grădinaru, C., Stănculeanu, D., Manole M. (2016). *Bullying-ul în rândul copiilor. Studiu sociologic la nivel național*, Organizația Salvați Copiii, la adresa <https://www.salvaticopiii.ro/sci-ro/files/10/10551dfa-f0b2-4cb0-a103-08d811dc31a9.pdf> (vizitată în 6 aprilie 2021).

- Meyer, E.J. (2008). *A feminist reframing of bullying and harassment: Transforming schools through critical pedagogy*. McGill Journal of Education, 43(1), p. 33-48, la adresa <https://mje.mcgill.ca/article/view/1077/2086> (vizitată în 6 aprilie 2021).
- Nansel, R.T., Overpeck, M., Pilla, R.S., Ruan, W.J., Simons-Morton, B., Scheidt, P. (2001). *Bullying behaviors among US youth: Prevalence and association with psychosocial adjustment*. Journal of the American Medical Association, 285(16), p. 2094-2110, la adresa <https://jamanetwork.com/journals/jama/fullarticle/193774> (vizitată în 6 aprilie 2021).
- Orzea, I.E. (2012). *Climatul școlar și succesul școlar*, Teză de doctorat Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca, la adresa <https://rei.gov.ro/index.php?&ddpN=917523103&we=7de50869e17bec77664920c1aeae1a47&wfp=dGFCall&wtok=&wtkps=jZHdcslgEIXfhesaWZCEbG58go4z9gUQUUDGJfvRqdXz3AmZs7UxnernL+Q6Hg8Icbx4Eu8MqTwKhgQ2By9Xfb46X+ult8XpUzd8WS8u9OSvTtPOmd6OlqeLcesRrNuNABbZgE47Uqlgd0uTYXFiaRJIPuZsWkIhGAFKsXG+Q2/VUa8jPAn6vc/+1GQ5XVBVap5LCjwSEFJ78ZPeVxymmx9gNqKLeyVKS6BxZJSgr/yDaoHohDyBmDEoBDdX84td9OSOpDFEmQ4nFchBrMfsubj0HyYgJC8jKVFYI+L3x7PQORoPdSPmDGPo+2/T0oES7M31js1a5baa3qjO6z8Oq6Od9YvGaTsQMVi4ZiS749XGMr4A&wchk=231b86206e9b8de9681fd242e5ec88381024ad26> (vizitată în 6 aprilie 2021).
- Scheithauer, H., Hayer, T., Petermann, F., & Jugert, G. (2006). *Physical, verbal, and relational forms of bullying among German students: age trends, gender differences, and correlates*. Aggressive Behavior, 32(3), p. 261-275, la adresa <https://doi.org/10.1002/ab.20128> (vizitată în 6 aprilie 2021).
- Shochet, I.M., Dadds, M.R., Ham, D., & Montague, R. (2006). *School connectedness is an underemphasized parameter in adolescent mental health: Results of a community prediction study*. Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology, 35 (2) p. 170-179, la adresa https://doi.org/10.1207/s15374424jccp3502_1 (vizitată în 6 aprilie 2021).
- Shumow, L., Lomax R.G. (2001). *Predicting perceptions of school safety*, The School Community Journal, 11(2), p. 93-112. la adresa <https://www.adl.org/journal/fw01/Shumow%20&%20Lomax.pdf> (vizitată în 6 aprilie 2021).
- Way, N., Reddy, R., Rhodes, J. (2007). *Students' perceptions of school climate during the middle school years: Associations with trajectories of psychological and behavioral adjustment*. American Journal of Community Psychology, 40(3-4), p.194-213 la adresa https://www.researchgate.net/publication/5876976_Students%27_Perceptions_of_School_Climate_During_the_Middle_School_Years_Associations_with_Trajectories_of_Psychological_and_Behavioral_Adjustment (vizitată în 6 aprilie 2021).
- Zaplluzha, S., Shahini, M. (2015). *Gender differences in the evaluation of school safety indicators according to adolescents in higher secondary schools in Prizren*. International Journal of Adolescence and Youth, 21(1), p. 1-7, la adresa https://www.researchgate.net/publication/276162600_Gender_differences_in_the_evaluation_of_school_safety_indicators_according_to_adolescents_in_higher_secondary_schools_in_Prizren (vizitată în 6 aprilie 2021).
- *** Legea nr. 29/2010 pentru modificarea și completarea Legii nr. 35/2007 privind creșterea siguranței în unitățile de învățământ, la adresa http://www.dreptonline.ro/legislatie/lege_29_2010_modificare_legea_35_2007_cresterea_sigurantei_unitatile_invatamant.php (vizitată în 6 aprilie 2021)

FACTORI PSIHOPEDAGOGICI CE POT INFLUENȚA COMPETENȚELE DE AUTOEVALUARE ALE STUDENȚILOR

Valentin Cosmin Blândul

Abstract. *PSYCHO-PEDAGOGICAL FACTORS THAT CAN INFLUENCE THE DEVELOPMENT OF STUDENTS' SELF-ASSESSMENT COMPETENCES.* Didactic self-assessment represents one of the most important component of teaching / learning process. According to psycho-pedagogical literature, the self-assessment competence could be defined as student capacity to promote judgments regarding the level of his own academic performances and, generally, his own scholar activity. The development of self-assessment competences is a long and complex process, including, in one hand, some socio-psychological factors like self-esteem and the opinion of other relevant persons (parents, teachers etc.), and, on the other hand, any pedagogical ones such as curricular elements or teacher attitude regarding to this mentioned process. In the present paper, we are planning to analyze that didactic factors which can influence the capacity of students to objective self-assess of their academic performances. Our study includes a group of students ($N = 32$) who participated to a training program for developing self-assessment competences using different didactic strategies in this field. The obtained results proved that, encouraging students to becoming aware regarding to the learned knowledge or inviting them to active involve in teaching / evaluating process, they will become able to objective anticipate their mark at the exam and, generally, evaluate themselves.

Keywords: complementary strategies, didactic evaluation, objectivity, self-assessment competences.

Problema cercetăă

În ultimele 3 decenii, procesul instructiv-educativ a cunoscut schimbări semnificative, una dintre cele mai importante fiind reprezentată de mutarea accentului de pe activitatea de predare / evaluare a profesorului, pe cea de învățare / autoevaluare a studentului. În ceea ce privește autoevaluarea, literatura de specialitate abordează această problemă din variate puncte de vedere. Prin prisma psihologiei sociale, Breakwell (1992) relatează că autoevaluarea cu autoeficacitatea socială și o definesc ca reprezentând percepția fiecărui individ asupra propriilor sale capacitați, fapt ce influențează modul său de acțiune, pattern-urile sale cognitive, nivelul motivațional ori reacțiile emoționale în diverse situații. Percepția asupra propriei eficacități este pozitivă dacă individul a obținut succese în realizarea sarcinilor și este negativă dacă a greșit sau a fost incapabil să anticipeze corect acțiunile viitoare. Observațiile

autorilor au aplicabilitate în diferite domenii ale vieții sociale precum orientarea spre diverse forme de școlarizare, alegerea unei cariere ori implicarea în activități cu caracter politic sau social (Breakwell, 1992).

Cu referire la fenomenul educațional, autoevaluarea reprezintă „capacitatea elevului de a emite judecăți valorizatoare asupra competențelor și performanțelor școlare proprii, a propriei sale persoane, în general” (Stan, 2000, p.11). Analizând această definiție, putem observa o serie de similitudini cu concepția lui Breakwell și a colaboratorilor săi. Ca și în cazul dimensiunii sociale a acestui fenomen, în autoevaluarea școlară sunt vizate propriile abilități cognitive, afective și practice care vor conduce la obținerea unor performanțe școlare ca expresie a realizării unei sarcini de învățare. Nu întotdeauna însă, cele două componente sunt în relație directă, uneori elevii putând avea disponibilități înalte, dar neconcretizate prin realizarea unei sarcini școlare la parametrii optimi. Este însă posibilă și o situație inversă, în care elevii să obțină performanțe didactice deosebite în condițiile unor abilități reduse pentru acea activitate. În asemenea situații, rolul autoevaluării este tocmai acela de a surprinde nivelul real al proprietăților competențe școlare care să faciliteze obținerea performanțelor scontante.

Formarea competențelor de autoevaluare la elevi se bazează pe aceleși elemente structurale care compun procesul instructiv-traditional, componenta de nouitate fiind dată de strategiile prin care aceste elemente pot fi activizate. Concret, în baza finalităților educaționale pe care le are de îndeplinit, profesorul stabilește sarcina de lucru (conținutul lecției) și o comunica (predă) elevilor fie prin strategii didactice tradiționale (mai puțin activizatoare), fie prin strategii moderne (având un caracter interactiv mai pronunțat). Reacția elevului (învățarea) va fi în consecință: „livrescă” dacă lecția a fost predată prin metode tradiționale sau activă dacă au fost folosite procedee interactive în predare. Cel mai probabil și demersul evaluativ se va realiza identic: prin procedee clasice în prima variantă – fără efecte stimulative asupra formării competențelor de autoevaluare / inter-evaluare, dar cu efecte formative benefice asupra acestora în caz că în evaluarea sa profesorul recurge la metode interactive. Rezultă necesitatea ca profesorii să apeleze cât mai frecvent la „dimensiunea” interactivă a procesului didactic (conform modelului prezentat) și să asigure suportul obiectiv pentru formarea competențelor elevilor de autoevaluare / inter-evaluare prin utilizarea unor metode evaluative complementare (investigația, evaluarea prin proiecte, portofoliul, eseul etc.) și / sau interactive (autocorectarea sau corecțare reciprocă, autonotarea, notarea reciprocă, scările de apreciere, metoda aprecierii obiective a personalității și.a.) (Blândul, 2014).

În învățământul superior, procesul instructiv-educativ ar trebui să respecte aceleși rigori didactice ca în cazul celui desfășurat la nivelul învățământului preuniversitar, încrucișat mecanismele de învățare ale studenților sunt relativ asemănătoare cu cele ale elevilor. Cu toate acestea, procesul instructiv-educativ desfășurat în învățământul superior are o serie de particularități care îl diferențiază de pedagogie și îl apropie, mai curând, de andragogie (Marinescu, 2009). În primul rând, ar trebui analizată motivația studenților pentru procesul de învățare. Astfel, studenții au nevoie să se implice ca „subiecți activi” ai propriului proces de formare, capabili să descopere și să selecteze conținuturi noi și interesante, fără a le primi prinț-o modalitate livrescă. De asemenea, este important ca studenții să aibă posibilitatea de a formular judecăți reflexive asupra acestor conținuturi, precum și asupra procesului de formare. Pe de altă parte, relațiile interpersonale care se construiesc între actorii educaționali din cîmpul universitar sunt semnificativ diferite de cele din școlile anterioare, în sensul că, la acest nivel, se poate discuta despre un parteneriat „profesor-student” autentic, bazat pe recunoaștere autoritatății epistemice a cadrului didactic, respectiv pe respectarea stilului de învățare și muncă al studentului, în vederea creării unui climat educational propice performanței academice. Nu în cele din urmă, evaluarea didactică în învățământul superior ar

trebuie să fie interactivă, realizată inclusiv prin strategii complementare care să presupună implicarea totală a studenților.

În acest context, modelul învățării centrate pe student propune o serie de finalități educaționale asupra cărora întregul mediu academic este invitat să reflecteze (HultgrenNichole & Scaglione, 2020):

- Dezvoltarea autonomiei studenților în procesul de învățare;
- Dezvoltarea gândirii critice la studenți;
- Transformarea conținuturilor însuși de studenți în cunoștințe dinamice;
- Reflectă asupra propriului proces de învățare și a problematicii lumii înconjurătoare;
- Stimularea disponibilității de învățare pe întreg parcursul vieții;
- Valorificarea potențialului individual al fiecărui student.

În didactica universitară, un loc deosebit de important revine procesului de evaluare a rândamentului școlar al studenților. Potrivit lui M. Vicol și V. Guțu (2014, p. 448), „Competența acțională didactică (de evaluare) vizează măiestria cadrului didactic (concomitent cu predarea) de a realiza procesul de evaluare a rezultatelor studenților prin intermediul strategiilor didactice specifice determinate teleologic, psihologic, pedagogic și social”. Deși tehnologia de realizare a evaluării studenților pare relativ asemănătoare cu cea administrată în învățământul preuniversitar, totuși există o serie de diferențe date, în principal, de finalitățile proiectate la nivelul didacticei universitare. Desigur, vor fi evaluate cunoștințele teoretice însuși de studenți, dar și posibilitățile de a opera cu ele în practică, de a le transfera în situații noi, de a interveni prin reorganizarea, reconceptualizarea sau emiterea unor judecăți reflexive asupra lor. Diferența este dată de aceea că în învățământul superior sunt evaluate inclusiv abilitățile de comunicare ale studenților (manifestarea disponibilității de a recepta mesajele transmise de alte persoane, deschiderea corectă a ideilor prezентate, integrarea comunicării celorlalți parteneri, evaluarea critică a opinioilor receptate, exprimarea clară, logică și convingătoare pe bază de argumente, transmiterea mesajelor consistente, corect exprimate și nuanțate etc.), capacitatele legate de creativitatea studenților (reorganizarea datelor existente, identificarea unor soluții inovative de a rezolva o problemă ș.a.), competențele privind cercetarea științifică (gradul de cunoaștere științifică a domeniului, abilitatea de comunicare și informare reciprocă între student – profesor – cercetător, existența unei competiții constructive, dar și a unei cooperări în cadrul echipei de cercetare, vizionarea inter- și transdisciplinară, promovarea unor valori morale etc.). (Keinänen & Ursin, 2018). Din cele expuse se poate observa că un rol esențial în evaluarea universitară revine stimulării capacitaților studenților de a reflecta asupra domeniului științific studiat, a propriilor performanțe academice, precum și a modului de implicare personală în procesul propriei formări. Pentru îndeplinirea acestui deziderat, este foarte important ca profesorii să încurajeze formarea competențelor de autoevaluare ale studenților lor prin conștientizarea obiectivelor educaționale prestabilite, administrarea unor strategii didactice interactive de predare / învățare / evaluare sau promovarea unor tehnici specifice de evaluare didactică interactivă,. În felul acesta, sunt create premisele pentru ca studenții să devină, nu doar beneficiari ai procesului instrucțiv-educativ, ci și parteneri implicați în realizarea lui efectivă.

Din păcate, în învățământul superior sunt frecvente situațiile în care profesorii nu încurajează utilizarea unor asemenea strategii didactice de autoevaluare, în primul rând datorită gradului mare de subiectivitate al acestora, iar apoi a complexității în proiectarea modului lor de implementare. Acest lucru se mai poate datora și faptului că cei mai mulți profesori universitari fie nu cunosc specificul acestui proces, fie nu îi apreciază avantajele. Prin urmare, vor fi foarte puțini acei studenți care își vor putea dezvolta, în mod autentic, competențele specifice autoevaluării. În acest context, la disciplinele „Fundamentele pedagogie. Teoria și Metodologia curriculum-ului”, respectiv „Psihologia educației” incluse

în curriculum-ul școlar pentru formarea inițială a personalului didactic din România am încercat să stimulăm capacitatea de autoevaluare a studenților, solicitându-le pe parcursul semestrului să emită judecăți de valoare asupra eseurilor prezentate de colegii lor la seminar, să își aprecieze propriile referate, respectiv să își autovalueze propriile performanțe la examen. Prezentăm, în cele ce urmează, design-ul cercetării și rezultatele obținute în urma administrației acesteia.

Obiectivele cercetării

Pornind de la cele prezentate în paragrafele precedente, scopul principal urmărit în prezenta cercetare a fost evaluarea gradului de conștientizare de către studenți a importanței formării competențelor de autoevaluare pentru dezvoltarea lor profesională și personală. Principalele obiective urmărite au fost următoarele (1) identificarea competențelor studenților de a anticipa corect nota școlară la un examen; (2) analiza opiniei studenților privitor la modul de proiectare și desfășurare a procesului instructiv-educativ la disciplinele incluse în Programul de Formare în Psihopedagogie și metodică, respectiv (3) elaborarea unui program de intervenție psihopedagogică dedicat optimizării competențelor de autoevaluare la studenți. Considerăm că aceste obiective pot acoperi o arie suficient de largă din problematica dezbatută, astfel încât să avem o imagine de ansamblu relevantă și obiectivă a fenomenului autoevaluării în învățământul superior.

Lotul de subiecți

Eșantionul cercetării a fost reprezentat de 32 studenți ($N = 32$) care studiază la universitatea Creștină „Emanuel” din Oradea (anul I), dar care frecventează cursurile Programului de Formare în Psihopedagogie și Metodică la Universitatea din Oradea. Dintre aceștia, 20 (62,5%) sunt fete, iar 12 (37,5%) sunt băieți, cu toții având vârstele cronologice cuprinse între 19 și 21 ani.

Metodologia cercetării

Cercetarea propriu-zisă s-a desfășurat pe parcursul anului universitar 2019 / 2020 la disciplinele cuprinse în curriculum-ul Programului de Formare în Psihopedagogie și metodică – „Psihologia educației” (care se studiază în semestrul I, respectiv „Fundamentele pedagogiei. Teoria și metodologia curriculum-ului” (ce se studiază în semestrul al II-lea). Demersul investigativ a inclus 3 etape importante: administrarea unor strategii didactice prin care s-a urmărit formarea la studenți a competențelor de autoevaluare / inter-evaluare, evaluarea gradului de dezvoltare al acestor competențe cu prilejul examenelor de la finalul fiecărui semestru, respectiv analiza opiniei studenților privitor la modul de proiectare și desfășurare al disciplinelor menționate.

Concret, la începutul fiecărui curs, studenții erau informați asupra obiectivelor educaționale urmărite, iar la final, după predarea conținutului prin strategii didactice cât mai interactive posibil, aceștia erau solicitați să reproducă cea mai importantă informație însușită la acel curs. Pe parcursul semestrului I la „Psihologia educației” studenților li s-a cerut să realizeze 3 eseuri la interval de o lună, analizând diferite subiecte selectate din conținuturile didactice studiate. Aceste 3 eseuri au trebuit predate la finalul fiecărei luni calendaristice, respectiv susținute în timpul activităților de seminar. Colegiul studentului care își prezenta eseul au fost invitați să acorde un punct dacă materialul discutat li se părea original și consistent, respectiv să emită judecăți de valoare asupra modului de susținere a eseului. Examinarea finală la disciplina în cauză s-a realizat prin administrarea unor probe scrise.

Astfel, după rezolvarea sarcinii de lucru, studenții au fost invitați să își autoevaluate propria prestație, raportat la criteriile comunicate de profesor și să își propună o notă. Ulterior, aceasta a fost comparată cu nota finală acordată de profesor, urmărindu-se cătă dintre studenți s-au subevaluat, supraevaluat ori și-au acordat nota corectă. Demersul investigativ a continuat similar și în semestrul al II-lea, la disciplina „Fundamentele pedagogiei. Teoria și metodologia curriculum-ului”, cu menținerea că acum,. Din cauza pandemiei, aproape toată activitatea didactică s-a desfășurat on-line, pe o platformă ce permitea însă învățarea sincronă. La finalul anului academic, studenții au fost invitați să răspundă întrebărilor unui interviu semi-structurat privind modul de administrare al celor două cursuri, insistându-se asupra clarității obiectivelor didactice comunicate, relevanței și utilității conținuturilor predate, gradului de activizare al strategiilor didactice, obiectivității evaluării progresului academic, eficienței procesului de autoevaluare / inter-evaluare etc.

Interpretarea cantitativă a rezultatelor s-a realizat prin analiza comparativă a valorilor obținute după parcurgerea primei discipline de învățământ (finalul semestrului I), cu cele rezultate după finalizarea celei de-a doua (finalul semestrului al II-lea), iar rezultatele sunt prezentate sub formă grafică și tabelară.

Rezultatele cercetării

Rezultatele obținute sunt prezentate în graficul și tabelele următoare.

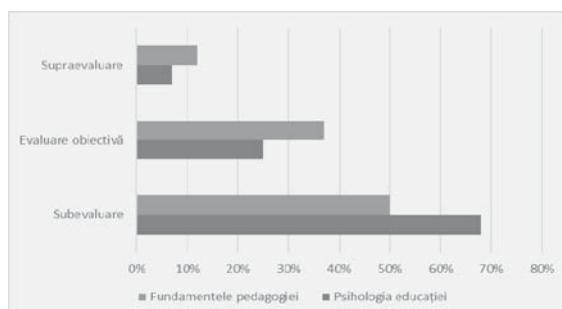

Figura 1. Analiza comparativă a autoevaluării studenților la examenele pentru disciplinele studiate

Analizând Figura 1, vom observa două aspecte extrem de interesante. În primul rând, ar fi faptul că cei mai mulți studenți examinați au tendința de a se subevalua, manifestând o doză redusă de încredere în propria pregătire la materiile vizate și supraestimând gradul de dificultate al sarcinilor de rezolvat. Puțini sunt studenții care se pot evalua obiectiv prin anticiparea corectă a notei primite, iar și mai puțini sunt cei care au tendința de a se supraevalua la oricare dintre disciplinele de studiu luate în considerare. Al doilea aspect care atrage atenția este menținerea orientării generale a autoevaluării studenților cam în aceeași direcție inclusiv după un an de administrare a strategiilor autoevaluative curente. Altfel spus, cei mai mulți studenți au continuat să se subevalueze chiar și după un an universitar în care s-a încercat formarea unor competențe de evaluare didactică interactivă, fapt ce demonstrează că un asemenea proces este lung și ar trebui administrat și la alte discipline din Planul de Învățământ al facultății. Totuși, îmbucurător este faptul că polarizarea răspunsurilor nu a mai fost atât de evidentă la cea de-a doua evaluare comparativ cu prima, crescând procentul

studenților capabili de o evaluare didactică obiectivă. În acest al doilea caz, 37% dintre studenți (comparativ cu doar 25% după primul examen) au putut evalua corect gradul de dificultate al sarcinii de lucru și au putut-o raporta adecvat la propriul nivel de pregătire. Se poate concluziona că informarea studenților referitor la obiectivele și criteriile de evaluare, pregătirea adecvată pentru examen și înțelegerea gradului de dificultate al conținutului probei de evaluare îi poate ajuta pe unii studenți să se aprecieze mult mai obiectiv în raport cu cerințele profesorului.

Tabelul 1. Analiza comparativă a mediei aritmetice a notelor școlare autoevaluate, respectiv obținute de studenți la examenele pentru disciplinele studiate

Disciplina de studiu	Media aritmetică a notelor școlare	
	autoevaluate	obținute
Psihologia educației (semestrul I)	8,25	9,37
Fundamentele pedagogiei. Teoria și metodologia curriculum-ului (semestrul al II-lea)	8,75	9,25

Din analiza Tabelului 1 se poate observa că, dacă la finalul semestrului I diferența dintre notele școlare autoevaluate, respectiv cele obținute de studenți la „Psihologia educației” era destul de mare(1,12), aceasta a scăzut considerabil la finalul semestrului al doilea la examenul pentru disciplina „Fundamentele pedagogiei. Teoria și metodologia curriculum-ului” (0,50). Aceste rezultate le susțin pe cele analizate anterior, fapt ce acreditează ideea că creșterea gradului de obiectivitate al autoevaluării studenților este dublată de diminuarea discrepanței între notele autoevaluate de studenți și cele acordate de profesor. Dintre posibilele explicații pentru o asemenea stare de fapt am putea menționa familiarizarea studenților cu stilul didactic al profesorului și cu cerințele sale pentru evaluare, dezvoltarea competențelor autoevalutive ale studenților, stimularea motivației acestora pentru un asemenea tip de activitate formativă, precum și pentru o evaluare didactică interactivă cât mai obiectivă posibil ș.a.m.d. Chiar dacă cele două discipline de studiu au fost diferite, nu considerăm că acesta ar fi fost un impediment major care să denatureze rezultatele comparative, în condițiile în care ele fac parte din același domeniu didactic, au fost predate de același profesor, iar cerințele pentru examen au fost relativ asemănătoare.

În urma interviului semi-structurat realizat cu studenții Universității Creștine „Emanuel” din Oradea înscriși la cursurile Programului de Formare în Psihopedagogie și Metodică au rezultat o serie de aspecte oarecum predictibile, dar interesante. În primul rând, 66% dintre aceștia consideră Programul extrem de util pentru formarea inițială a viitorilor profesori. Rezultatele prezentate în Tabelul 2 demonstrează faptul că pentru cei mai mulți studenți obiectivele didactice ale cursurilor de psihopedagogie sunt clare și comunicate într-o formă accesibilă. Conținuturile informaționale predate par, mai degrabă, utile decât interesante, iar acest lucru se poate explica prin recunoașterea de către studenți a importanței pregătirii pedagogice, dar și prin faptul că materiile predate sunt totuși semnificativ diferite de ceea ce învață la disciplinele de specialitate, cu un conținut nou și nu întotdeauna ușor de asimilat. Strategiile de predare sunt considerate interactive, în limita în care platformele de e-learning folosite permit acest lucru, o opinie similară remarcându-se și în ceea ce privește recunoașterea gradului de obiectivitate al evaluării didactice. În schimb, majoritatea studenților recunosc utilitatea metodelor de autoevaluare / inter-evaluare în formarea lor profesională și personală. Prin administrarea acestui interviu am încercat determinarea gradului de interactivitate al procesului didactic la nivelul grupei de studenți inclusă în cercetare, știut fiind faptul că formarea competențelor de autoevaluare implică participarea

activă și responsabilă a studenților. Rezultatele obținute demonstrează că, în limitele impuse de tehnologia didactică utilizată, procesul instructiv-educativ îndeplinește o serie de parametrii în raport cu care să poată fi considerat interactiv, ceea ce înseamnă că există premise didactice care să le permită studenților să își formeze competențe autoevaluative.

Tabelul 2. Analiza comparativă a opiniei studenților privind modul de proiectare și desfășurare al disciplinelor studiate

Indicator	Frecvența răspunsurilor			
	Niciodată	Rareori	Deseori	Întotdeauna
Obiectivele didactice comunicate studenților sunt clare	5%	20%	75%	
Continuturile predate sunt considerate interesante	9%	38%	53%	
Continuturile predate sunt considerate utile		28%	72%	
Strategiile didactice utilizate sunt interactive	12%	41%	47%	
Evaluarea didactică a studenților este considerată obiectivă	4%	32%	64%	
Sunt utilizate o serie de strategii de autoevaluare / inter-evaluare		28%	72%	

Discuții

Un prim aspect important care ar trebui adus în discuție se referă la abordarea curriculară a procesului instructiv-educativ din învățământul superior astfel încât studenții să aibă posibilitatea să practice autoevaluarea / inter-evaluarea și, în felul acesta, să -și dezvolte competențele de profil. Literatura de specialitate consultată în partea introductivă a acestui articol susține ideea potrivit căreia formarea unor asemenea competențe autoevaluative la studenți se poate face prin implicarea lor activă în procesul didactic, fapt ce impune comunicarea de către profesor a obiectivelor educaționale prestabile, selectarea unor conținuturi informaționale relevante pentru formarea profesională a studenților, administrarea unor strategii didactice interactive, respectiv promovarea autoevaluării / inter-evaluării prin metode specifice. În plus, A. Sánchez-Martí (2018) insistă asupra necesității încurajării studenților să reflecteze asupra procesului educațional, a obiectivelor propuse, cunoștințelor însuși, procedeelor prin care s-a realizat învățarea, dar și a modului de evaluare a propriului randament școlar. Rezultatele prezentei cercetări indică faptul că, cel puțin în proiecția studenților inclusi în cercetare, un astfel de demers didactic este încurajat la nivelul disciplinelor Programului de Formare în Psihopedagogie și metodică, aspect ce explică o îmbunătățire a competențelor lor de autoevaluare. Cu toate acestea, rezultatele privind capacitatea studenților de evaluare obiectivă nu indică o ameliorare semnificativă, iar cauzele pentru care se întâmplă acest lucru ar putea fi multiple. Pe de o parte, acest demers a fost promovat doar la nivelul disciplinelor psihopedagogice, cu o frecvență de doar o dată pe săptămână, fapt ce s-a dovedit insuficient pentru formarea unor competențe autoevaluative autentice. Pe de altă parte, cercetarea a durat doar un singur an academic, interval temporal pe care chiar și unii reprezentanți ai literaturii psihopedagogice (de exemplu, Sanz-Pérez, 2019) îl consideră insuficient. Se impune, aşadar, continuarea acestui demers investigativ și replicarea lui la mai multe discipline din Planul de Învățământ, păstrându-se totodată, pe cât posibil, o abordare unitară a modului de implementare a procesului didactic.

Cel de-al doilea aspect important care poate fi discutat se referă la etapele ce trebuie parcurse pentru formarea capacitații de autoevaluare la studenți. Potrivit unei cercetări recente realizate de L. Sera și M. McPherson (2019, pp. 664-668), există 4 stadii ale formării competențelor de autoevaluare la studenți: (1) inconștient de propria incompetență; (2) conștient de propria incompetență; (3) inconștient de propria competență, respectiv (4) conștient de propria competență. Detaliind subiectul, autorii constată că, în prima etapă, studențul nu deține nici măcar competențele care să îi permită un minim de evaluare a propriului nivel de pregătire profesională, ceea ce îl determină fie să se subevalueze, fie să se supra-evalueze, dar fără o bază obiectivă. În cea de-a doua etapă, studențul dobândește un minim de competențe de autoevaluare, cel puțin atât cât să își asume limitele în propria pregătire. În cea de-a treia etapă, studențul continuă să se subevalueze, având dificultăți în a-și aprecia propria pregătire profesională la adevărată sa valoare. În fine, nivelul cel mai ridicat al competențelor de autoevaluare este atins în momentul în care studențul poate face aprecieri realiste asupra propriului său grad de pregătire profesională, putând aduce și argumente puternice în sprijinul ideilor sale. Se pare că în studiu nostru, cei mai mulți studenți se situează în stadiile 2 și 3, deoarece mai mult de jumătate dintre ei au tendința de a se subevaluea, fie devenind conștienți de propriile limite, fie fiind incapabili să înțeleagă cât sunt de bine pregătiți. Cei mai mulți dintre acești studenți au înregistrat rezultate academice modeste la celealte discipline de studiu din curriculum-ul facultății, iar pe fondul insuficientei încrederii în forțele proprii, tentația de a se subevaluea este evidentă. Dimpotrivă, studenții cu performanțe academice ridicate pot ajunge la nivelul 4 al autoevaluării și își pot aprecia corect șansele de reușită la un examen. Din păcate, aceștia sunt destul de puțini, iar aceasta ar trebui să constituie o provocare pentru toate cadrele didactice, indiferent de materia de învățământ pe care o predau.

Concluzii

În concluzie, se poate aprecia că formarea competențelor de autoevaluare la studenți este un proces complex și de durată care implică atât aspecte ce țin de dezvoltarea lor psihointelectuală și psihomoțională, cât și de proiectarea și implementarea procesului de învățământ. Dacă în prima situație putem discuta despre rolul vîrstei cronologice, al stadiului de dezvoltare intelectuală ori al motivației studentului pentru învățare, în cel de-al doilea ar trebui insistat asupra unui proces instructiv-educativ susținut de participarea activă, conștientă și responsabilă a celui care învăță la propria sa formare (Summers et. al. 2019). Rezultatele studiului nostru demonstrează că atunci când studenții sunt informați asupra obiectivelor pedagogice urmărite, respectiv a cerințelor pentru evaluarea didactică, iar conținuturile informaționale sunt predate prin strategii interactive, șansele ca aceștia să se evaluateze obiectiv cresc considerabil. Pentru formarea unor asemenea competențe autoevalutive la studenți este nevoie de un timp îndelungat și de replicarea procedeului de lucru la cât mai multe materii de studiu. În plus, o altă limită asumată a cercetării a fost dată de faptul că în primul semestru al anului universitar precedent s-a lucrat on-side, în vreme ce în al doilea – pe fondul pandemiei instalate și în România – predarea și evaluarea s-au realizat on-line. De aceea, continuarea acestui demers devine o necesitate pe durata întregului program de formare psihopedagogică, oferindu-le studenților posibilitatea de a înțelege mecanismele care stau la baza formării competențelor de autoevaluare, fapt ce îi va ajuta să promoveze acest proces în viitoarea lor carieră didactică.

BIBLIOGRAFIE

- Blândul V. (2014) – *Vazele educației formale*, București, Editura Pro Universitaria;
- Breakwell M.G. (1992) – *Social Psychology of Identity and the Self-Concept*, Surray University Press, London, San Diego, New York, Sydney, Tokyo, p. 113-130;
- Guțu V., Vicol M. (2014). *Compendiu de pedagogie între modernism și postmodernism*, Iași, Editura Performantica;
- Hultgren Nichole B.A., Scaglione M., (2020) - *Examining protocol compliance and self-report congruence between daily diaries and event-contingent ecological momentary assessments of college student drinking*, In Procedia - Social and Behavioral Sciences, Volume 191, Procedia ScienceDirect;
- Keinänen O., Ursin J., Nissinen K. (2018) - *How to measure students' innovation competences in higher education: Evaluation of an assessment tool in authentic learning environments*, in „Studies in Educational Evaluation”, Procedia ScienceDirect;
- Marinescu M. (2009) – *Tendințe și orientări în didactica modernă – ediția a II-a*, București, Editura Didactică și Pedagogică;
- Sánchez-Martí A., Pui M.S., Regós R.A. (2018) - *Implementation and assessment of an experiment in reflective thinking to enrich higher education students' learning through mediated narratives*, in „Thinking Skills and Creativity”, Procedia ScienceDirect;
- Sanz-Pérez L.S (2019) - *Students' performance and perceptions on continuous assessment. Redefining a chemical engineering subject in the European higher education area*, in Education for Chemical Engineers”, Procedia ScienceDirect;
- Sera L, McPherson N. (2019) - *Effect of a study skills course on student self-assessment of learning skills and strategies*, in "Currents in Pharmacy Teaching and Learning", Volume 11, Issue 7, Procedia Science Direct;
- Stan C. (2000) – *Determinismul relației dintre evaluare și autoevaluare în activitatea didactică*, în „Studii de pedagogie – omagiu profesorului Dumitru Salade”, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană;
- Summers M., Cox T.L., McMurry B., Dewey D.P. (2019) - *Investigating the use of the ACTFL can-do statements in a self-assessment for student placement in an Intensive English Program*, in System, Volume 80, Procedia Science Direct.

ȘCOALA ON-LINE, O NOUĂ PROVOCARE PENTRU ÎNVĂȚĂMÂNTUL PREUNIVERSITAR ROMÂNESC

Nora Codruța Curta

Abstract. *ONLINE SCHOOL, A NEW CHALLENGE FOR ROMANIAN PRE-UNIVERSITY EDUCATION.* Today, the Romanian school is at a crossroads, having to choose between a face-to-face school and an online school. The application of the latter brought with it a lot of challenges, both for students and parents, as well as for teachers. Transforming the computer from a largely fun and relaxing tool into a tool dedicated almost entirely to school has proven to be very difficult for everyone to understand. This paper tries to highlight some of the difficulties we have encountered since starting online school, looking for solutions to deal with them successfully. The transition from "digital immigrants" to "digital natives" highlights the gap between generations in terms of acceptance and use of information technology. The negative effects seem to be very strong on "digital natives", leading to manifestations of "digital dementia". The use of digital educational platforms requires the application of new rules that limit the negative effects of computer-based learning and enhance the positive ones, so that there is a balance in school and in the family regarding the use of the computer.

1. Contextul european și național

Această provocare lansată de școala on-line a apărut în contextul în care Uniunea Europeană a elaborat și aprobat "Planul de acțiune pentru educația digitală (2021-2027)", la care se adaugă pericolul reprezentat de pandemia de Covid-19, care a accelerat procesul de digitalizare a educației.

Documentul prezintă vizuirea Comisiei Europene pentru o educație de calitate și a fost supus dezbatării publice în perioada iunie-septembrie 2020¹ (Comisia Europeană, 2020). Planul cuprinde două priorități strategice:

- Încurajarea dezvoltării unui ecosistem de educație digitală de înaltă performanță;

¹ Sursa: *** - "Planul de acțiune pentru educația digitală (2021-2027)", disponibil la adresa https://ec.europa.eu/education/education-in-the-eu/digital-education-action-plan_ro, accesată la data de 10.11.2020

- Dezvoltarea aptitudinilor și competențelor digitale, relevante pentru transformarea digitală.

Prima prioritate strategică se referă la următoarele aspecte:

- Infrastructură, conectivitate și echipamente digitale;
- Planificarea și dezvoltarea eficientă a capacitațiilor digitale;
- Pregătirea unor profesori motivați și competenți în domeniul digital;
- Asigurarea unui conținut educațional de înaltă calitate;
- Utilizarea unor instrumente accesibile și platforme securizate;
- Elaborarea și respectarea unor standarde de confidențialitate și de etică.

Cea de-a doua prioritate strategică cuprinde elementele relevante pentru transformarea digitală, și anume:

- Aptitudini și competențe digitale de bază, dintre care fac parte abilitățile digitale, formarea în informatică și inteligența artificială;
- Competențe digitale avansate, care să conducă la creșterea numărului de specialiști în domeniu, asigurând reprezentarea echilibrată a femeilor în profesiile din acest domeniu.

Pentru realizarea acestor priorități strategice, Comisia Europeană a propus mai multe măsuri, cum ar fi:

- Elaborarea unui cadru european privind conținutul de educație digitală;
- Efectuarea unui studiu de fezabilitate privind posibilitatea realizării unei platforme europene de schimb, necesară pentru partajarea resurselor on-line certificate și conectarea la platformele de educație existente;
- Elaborarea unor planuri de transformare digitală la toate nivelurile de educație și formare;
- Elaborarea unor orientări în domeniul eticii referitoare la inteligența artificială și utilizarea datelor în domeniul predării și învățării pentru cadrele didactice;
- Sprijinirea cercetării și inovării în domeniul inteligenței artificiale, prin intermediul programului "Orizont Europa".

În ceea ce îi privește pe *profesori și școlile în care aceștia predau*, Comisia Europeană a propus un alt set de măsuri, ca de exemplu:

- Sprijinirea conectivității gigabit a școlilor, prin inițiativa "Connectivity 4 Schools";
- Efectuarea unei recomandări către Consiliul European privind educația on-line și la distanță;
- Sprijinirea profesorilor în *utilizarea pedagogiei digitale* și a instrumentelor digitale, prin platforma "Erasmus Teacher Academies";
- Lansarea unui instrument on-line de autoevaluare pentru profesori, denumit SELFIE (Self-reflection on Effective Learning by Fostering the use of Innovative Educational technologies).

O altă categorie de măsuri vizează implementarea celei de-a doua priorități strategice, și anume:

- Încurajarea alfabetizării digitale și combaterea dezinformării prin educație și formare;
- Actualizarea Cadrului European al competențelor digitale;
- Crearea unui certificat european de competențe digitale (E.D.S.C.), care să fie recunoscut și acceptat de toate autoritățile naționale și de angajatorii din toată Uniunea Europeană;

- Extinderea programului "Digital Opportunity traineeships", privind dezvoltarea de competențe digitale avansate la cursanții și ucenicii din domeniul educației și formării profesionale.

Pe de altă parte, Comisia Europeană va acorda o atenție deosebită *consolidării cooperării și schimbului de informații în domeniul educației digitale* la nivelul Uniunii Europene. În acest scop au fost propuse mai multe măsuri, cum ar fi:

- Identificarea, partajarea și consolidarea bunelor practici;
- Sprijinirea statelor membre și a sectorului educației și formării prin instrumente, cadre, orientări, expertiză tehnică și cercetare;
- *Instituirea unei noi platforme europene de educație digitală*, care va avea un rol dublu; pe de o parte, va reprezenta un grup de reflecție pentru elaborarea de politici și practici în domeniu, iar pe de cealaltă parte, va monitoriza atât dezvoltarea educației digitale în Europa, cât și punerea în aplicare a noului plan de acțiune pentru educația digitală.

Contextul național a fost creionat într-un studiu despre educația în timpul pandemiei de coronavirus, realizat de niște cercetători de la Institutul pentru Calitatea Vieții, pornind de la datele publicate de Eurostat și studiul P.I.S.A. 2018 pentru România (Florian, B., Toc, S., 2020). Conform acestui studiu, numai 57% din populația României folosește zilnic internetul. Acesta era folosit în anul 2019, pentru următoarele motive:

- Participarea la rețelele de socializare;
- Apelarea audio-video;
- Primirea și trimiterea de e-mailuri;
- Citirea știrilor, ziarelor și revistelor;
- Socializarea pe chat.

Situația nu trebuie să ne mire, deoarece informațiile cuprinse în acest studiu oferă o imagine nefavorabilă asupra utilizării internetului de către populație, și anume:

- Numai 50% dintre persoanele care se află în sărăcie extremă sau risc de sărăcie folosesc internetul zilnic;
- Doar 64% dintre persoanele cu domiciliul în mediul rural folosesc internetul cel puțin o dată pe săptămână;
- Un procent de 92% dintre gospodăriile din mediul urban aveau acces la internet, 83% în orașele mici și suburbii, respectiv 77% dintre gospodăriile aflate în mediul rural;
- Un procent de 18% din populația cu vârstă cuprinsă între 16 și 74 de ani nu a utilizat niciodată internetul.

În condițiile în care școala on-line presupune reorganizarea sistematică a procesului de predare, învățare și evaluare cu ajutorul calculatorului și al internetului, situația profesorilor și a elevilor nu este nici ea prea bună. Astfel, conform studiului menționat, nivelul competențelor digitale ale cadrelor didactice nu poate fi evaluat, deoarece în perioada 2013-2018, numai 4% dintre cursurile de formare organizate prin intermediul Caselor Corpului Didactic din țară au avut ca scop dezvoltarea acestor competențe și utilizarea tehnologiei informației în procesul educativ. În ceea ce îi privește pe elevi, ei au întâmpinat alte obstacole, care explică dificultatea cu care au trecut la învățarea on-line:

- Lipsa unui calculator, laptop, telefon mobil sau tabletă;
- Lipsa competențelor digitale, mai ales pentru elevii din mediile dezavantajate, care învață în școli cu mai puține resurse digitale;
- Lipsa accesului la internet;
- Numai 35% dintre elevii care au participat la testele P.I.S.A. învață în școli care au o platformă educațională on-line.

Toate acestea în condițiile în care Consiliul European a recomandat încă din anul 2014 utilizarea instrumentelor de învățare digitale și a resurselor educaționale deschise.

2. Educația digitală versus educația tradițională

Educația digitală, ca formă nouă de educație, are atât susținători, cât și contestatari. Unii pun în evidență avantajele educației digitale, pe când ceilalți se tem de efectele și consecințele negative ale acestora.

Susținătorii educației digitale enumera printre avantajele acesteia următoarele aspecte²:

- Stimulează interesul elevilor pentru învățare;
- Informațiile obținute on-line se pot folosi pentru realizarea temelor și proiectelor cerute la școală;
- Dezvoltă gândirea critică a elevilor;
- Elevii învăță într-un mod activ, angajat și implicat;
- Elevii sunt determinați să exploreze și să descopere lucruri noi;
- Oferă o perspectivă mult mai largă decât învățarea tradițională;
- Se folosesc metode de învățare constructive, colaborative;
- Informațiile sunt asimilate prin discuții și activități care se bazează pe comunicarea și cooperarea între elevi;
- Stimulează creativitatea elevilor, deoarece ei gândesc în afara cadrului tradițional de învățare, destul de rigid;
- Datorită accesului mai rapid la informații, școlile fac economii de timp și bani.

Cei care contestă educația digitală pun în evidență pericolele tehnologiei digitale, din ce în ce mai prezente în viața cotidiană: amnezia digitală (Ceobanu, 2016) și respectiv, demența digitală (Kutscher, 2020), (Spitzer, 2020).

Prinul aspect care trebuie luat în considerare atunci când discutăm despre educația digitală este paradaigma "nativilor digitali", respectiv divergențele dintre aceștia și "imigranții digitali". Conform definiției date de specialiști, generația mai tânără este *generația "nativilor digitali"*, adică persoanele care au crescut cu tehnologia digitală (calculator, tabletă, telefon mobil, internet). Pentru tinerii din această generație, "patria lor e lumea digitală a tehnicii informative moderne" (Spitzer, 2020, pag. 179).

Generația mai în vîrstă este *generația "imigranților digitali"*, adică persoanele care au adoptat tehnologia digitală mai târziu, într-o anumită etapă a vieții lor, de obicei în etapa formării profesionale, fie la școală, fie la locul de muncă.

Am încercat să creionez mai jos un portret al "nativilor digitali", ținând seama de următoarele elemente, identificate în literatură de specialitate (Ceobanu, 2016), (Kutscher, 2020), (Spitzer, 2020):

- Accesul la informații;
- Identitatea socială/digitală a acestora;
- Educația și cultura generală;
- Relația cu tehnologia digitală.

² Sursa: *** - "Beneficiile educației digitale vs. metodele educației tradiționale", disponibil la adresa <https://blog.scoala365.com/2018/11/22/beneficiile-educatiei-digitale-vs-metodele-educatiei-traditionale/>, accesat la data de 10.11.2020

În ceea ce privește *accesul la informații*, nativii digitali au un acces imediat la acestea. Ei preiau informațiile și comunică foarte repede cu ceilalți, având abilitatea de a găsi și a analiza rapid informațiile. Pentru tineri este important să știe unde pot găsi informațiile necesare, cum pot să ajungă la ele și cum le pot aplica, iar memorarea informațiilor nu este importantă. Mai mult, tinerii abordează non-liniar procesul informational, se bazează pe tehnologia informatică de căutare a informațiilor și de comunicare, ceea ce a determinat un mod superficial de procesare a informației.

Tinerii din această generație își construiesc continuu *identitatea digitală*, au relații sociale virtuale și o identitate personală în mediul on-line. De fapt, personalitatea lor și rețeaua de relații personale este construită în mediul virtual. Comunicarea digitală este reală și le permite accesarea întregii rețele sociale propria într-un timp foarte scurt. Mai mult decât atât, datorită faptului că s-au obișnuit de mici cu tehnologia digitală și au folosit-o intensiv, nativii digitali se simt confortabil cu aceasta. Comunicarea gândurilor, imaginilor și ideilor este de neconceput fără utilizarea tehnologiei digitale.

Formarea unei culturi generale solide nu este un scop educațional primordial, deoarece pentru tinerii din această generație au un set de nevoi noi, care cer o abordare educațională cu totul nouă. Din acest motiv, toleranța lor față de lectură este redusă, chiar dacă "educația înseamnă ceva care te pregătește pentru viitor".

Din punctul de vedere al relației cu tehnologia digitală, pentru nativii digitali, realitatea este reprezentată de era tehnologică actuală, chiar dacă nivelul de cunoștințe tehnologice și informaticе nu este uniform în cadrul generației lor. Cu toate că tehnologia digitală a penetrat masiv în rândul acestor tineri, a apărut și persistă fenomenul de "inegalitate tehnologică", fie materială, fie tehnologică. Numărul tinerilor care au un nivel ridicat de cunoștințe tehnologice și informaticе este relative limitat. Generația nativilor digitali este mai puțin omogenă din punctul de vedere al utilizării tehnologiei digitale. Au fost identificate mai multe subcategorii de utilizatori, și anume (Adam, 2020):

- Cei care folosesc tehnologia digitală la un nivel superior, în scop creativ, deoarece dețin abilități superioare de operare pe calculator;
- Cei care folosesc tehnologia digitală moderat;
- Cei care folosesc tehnologia digitală numai pentru activități de bază.

Stilul de învățare al nativilor digitali se diferențiază de cel generațiilor anterioare, deoarece învățarea are o configurație diferită. Generația lor este mult mai deschisă la partajare și învățare reciprocă, fiind dispusi să învețe și să-și împărtășească cunoștințele și experiențele. Tinerii și-au dezvoltat noi metode de învățare socială, precum și niște abilități care să le permită să supraviețuiască în era tehnologiei digitale. Ei doresc să învețe unii de la alții în cadrul unei comunități de învățare extinse. Pe de altă parte, aceștia valorizează autoritatea, doresc să se implice și preferă să lucreze în echipe. Atenția li se deplasează rapid, iar reflectia este redusă. Prin urmare, stilul de învățare al nativilor digitali poate fi caracterizat astfel:

- Învățare într-un ritm foarte rapid;
- Procesarea vizuală și dinamică a informației;
- Realizarea unor conexiuni multiple între cunoștințe;
- Capacitatea de a rezolva mai multe sarcini de lucru simultan.

Studiile efectuate de specialiști au arătat că nativii digitali folosesc în scop educativ mult mai puține instrumente digitale decât se crede; de cele mai multe ori, ei se mulțumesc cu navigarea superficială pe internet. Mai mult, se limitează la informația pe care au accesat-o cel mai rapid, fără a studia în profunzime continutul acesteia (Adam, 2020).

Generația imigranților digitali se află la polul opus al generației nativilor digitali, din toate punctele de vedere. Astfel, un portret sumar al acestora cuprinde următoarele elemente:

- Accesul la informații se facea în timp, mergând la bibliotecă;

- Identitatea socială și rețeaua de relații sociale au fost construite în absența internetului și a calculatorului;
- Tehnologia digitală reprezintă un mijloc de a programa o întâlnire față în față;
- Cultura generală este esențială pentru formarea ființei umane;
- Educația este un proces care constă în "memorarea cât mai multor informații, astfel încât acestea să poată fi reproduse";
- În fața asaltului informational, persoanele mai în vîrstă încearcă să-și păstreze statutul de experti în diferite probleme, mai mult sau mai puțin conștient.

Relația persoanelor din această generație cu tehnologia digitală este mult mai complicată decât pare la prima vedere, din mai multe motive (Adam, 2020):

- Au făcut un efort serios pentru a se adapta la schimbările tehnologice și la noile realități;
- Au fost obișnuiți cu un stil de viață în care tehnologia digitală nu a existat;
- Au fost obligați să se adapteze pe parcurs la tehnologia digitală, cu un efort susținut;
- Au trebuit să-și învingă reticența sau teama de a utiliza noile tehnologii.

În general, profesorii aparțin generației imigranților digitali, ceea ce i-a făcut să se afle sub o mare presiune, deoarece o parte a procesului educativ trebuie regândită în cadrul realității virtuale, pentru a evita un posibil conflict între generații. Ei trebuie să își dezvolte aptitudinile digitale pentru a veni în întâmpinarea nativilor digitali. Mai mult, practica și comunicarea în cadrul procesului educativ trebuie adaptate la mediul virtual și la tehnologia informațională, pe care tinerii le cunosc foarte bine.

Profesorii trebuie să se schimbe și să accepte provocarea noilor tehnologii, deoarece instruirea directă, specifică educației tradiționale și școlii față în față nu mai este chiar atât de eficientă. Pe de altă parte, profesorii trebuie să învețe "limba" nativilor digitali și să răspundă cerintelor acestora. Instruirea directă trebuie înlocuită cu alte abordări, ca de exemplu: învățarea prin descopere, constructivismul pedagogic, învățarea activă, învățarea bazată pe rezolvarea de probleme, învățarea bazată pe realizarea de proiecte etc.

Educația nativelor digitali este posibilă numai printr-un parteneriat între educator și educat, în care rolul esențial le revine, din fericire, tot profesorilor. În acest context, profesorii trebuie să îi sprijine pe nativii digitali în utilizarea mediului on-line, în mai multe moduri:

- Oferirea unei structuri conceptuale, pe baza căreia aceștia să-și construiască cunoștințele;
- Asistență în dezvoltarea abilităților necesare pentru a exploata în profunzime resursele digitale;
- Formarea deprinderilor de a rezista cu succes tentației de a se lăsa distrași de tehnologia digitală.

Pe de altă parte, profesorii trebuie să-i învețe pe elevi cum să lucreze cu informațiile importante: unde și cum să le găsească, cum să le evaluateze critic și cum să le folosească în contextul corespunzător. În cadrul acestui parteneriat, profesorii trebuie să ia decizii împreună cu elevii și nu în locul lor.

Pe măsură ce trece timpul, diferențele dintre cele două generații digitale se reduc tot mai mult. Astfel, există mulți adulții care au aceleași cunoștințe și abilități informative ca și nativii digitali, chiar dacă s-au născut înaintea erei informaționale (Adam, 2020).

În opinia specialiștilor, stilul de viață al unui nativ digital are consecințe negative, deoarece mediul virtual afectează procesul de evoluție mentală, iar marile realizări mentale se produc în creier, fapt demonstrat practic. În cazul nativilor digitali, profunzimea efortului mental, care determină învățarea, a fost înlocuită de superficialitatea digitală (Spitzer, 2020).

Revenind la efectele negative ale utilizării tehnologiei digitale pe care le-am menționat anterior, acestea au devenit din ce în ce mai evidente în ultimul timp, și anume (Spitzer, 2020):

- generație de elevi distrașă, cu o atenție limitată;
- Scrisul și comunicarea directă sunt afectate de utilizarea prescurtărilor folosite în mediul on-line;
- Elevii sunt determinați să caute răspunsuri rapide;
- Este afectată gândirea critică și abilitatea de a face teme acasă;
- Înțelegerea superficială a textelor;
- Multi- operaționalitatea;
- Lipsa de odihnă.

Acestora li se adaugă *amnezia digitală*, adică fenomenul prin care o persoană cedează anumite funcții mnezice individuale către telefonul mobil sau calculator (Ceobanu, 2016).

Demența digitală este un fenomen extrem, care reflectă tulburarea minților noastre de către noile tehnologii. Mediul virtual dăunează enorm minții umane pe termen lung, fiindu-ne afectate somnul și integritatea fizică a organismului. Astfel apar depresia, dependența de calculator și de internet, iar comportamentele compulzive se măresc ca număr din cauza pierderii autocontrolului (Spitzer, 2020).

Concluzia care se impune este aceea că tehnologia digitală a determinat schimbarea modului de învățare a elevilor, dar din păcate, nu este o schimbare în sens pozitiv, ci mai degrabă negativ, deoarece aproape că înlătură munca intelectuală din viața acestora.

3. Platforme educaționale utilizate în școală on-line

În septembrie 2020, Ministerul Educației și Cercetării a semnat un parteneriat cu firmele americane Google și Microsoft pentru utilizarea gratuită a platformelor educaționale livrate de aceste firme, împreună cu programele support și resursele educaționale dezvoltate de cele două firme³. Ca urmare, platformele G Suite for Education și Microsoft Office 365 A1 pot fi folosite în procesul predare, învățare și evaluare din România, având interfață în limba română. Școlile pot activa gratuit licențele de utilizare ale acestor platforme și le pot utiliza pe toată durata de funcționare a instituției respective.

Prin utilizarea platformelor educaționale on-line, *internetul devine un spațiu de lucru* atât pentru profesori, cât și pentru elevi. Platformele educaționale redefinesc rolurile profesorului și ale elevilor, care își desfășoară activitatea în clasa virtuală (Glava, 2020). *Rolul profesorului* se modifică din punctul de vedere al implicării în activitatea elevului, deoarece nu se mai află în preajma acestuia, ci la distanță. Rolul profesorului este multiplu și cuprinde mai multe aspecte:

- Manager al activității de învățare a elevilor;
- Coordonator al activităților desfășurate pe platforma respectivă;
- Moderator al discuțiilor care au loc în clasa virtuală;
- Tutoare și chiar administratorul platformei on-line.

³ Sursa: *** - "Ministerul Educației: Parteneriat cu Google și Microsoft pentru platforme educaționale", disponibil la adresa <https://www.forbes.ro/ministerul-educatiei-parteneriat-cu-google-si-microsoft-pentru-platforme-educationale-181256>, accesată la data de 12.12.2020

La rândul lui, *rolul elevului* se modifică radical, deoarece acesta trebuie să se implice în mod responsabil în propria lui formare. Rolul elevului cuprinde următoarele activități:

- Accesează platforma educațională on-line fie prin intermediul aplicației (ex.: Google Classroom, Microsoft Teams), fie prin intermediul internetului (ex.: Adservio, SoftSchool);
- Intră în clasa virtuală din care face parte;
- Participă la lecțiile virtuale în timp real;
- Interacționează audio și video cu colegii din clasa virtuală, dar și cu profesorul;
- Se implică în realizarea sarcinilor de lucru, dar nu se deplasează de la domiciliul său.

Utilizarea platformelor on-line este complexă și din acest motiv, profesorul trebuie să-și activeze la un nivel superior anumite competențe, enumerate în continuare:

- Proiectarea didactică (activități de învățare, sarcini de lucru, interacțiuni între elevi);
- Managementul clasei virtuale (organizarea și gestionarea acesteia, nivelurile de acces și gradele de libertate ale utilizatorilor platformei – elevi și profesori);
- Utilizarea calculatorului și a tehnologiei informației.

Structura clasei virtuale, respectiv interacțiunea didactică în cadrul acesteia sunt organizate în jurul a patru elemente definitorii, și anume: elevii, profesorul, curriculum-ul și platforma on-line. Interacțiunea didactică este susținută de niște ”mediatori ai învățării”, oferiti de platforma on-line, astfel:

- Comunicarea și predarea sincronă și asincronă;
- Comunitatea de învățare;
- Resursele on-line destinate învățării (care se găsesc în baze de date on-line și biblioteci virtuale).

Utilizarea cu succes a platformelor educaționale on-line presupune realizarea anumitor cerințe, ca de exemplu:

- Asistență și suport tehnic din partea unui specialist în informatică;
- Ofertă curriculară accesibilă digital;
- Predarea centrată pe elev;
- Monitorizarea permanentă a procesului didactic;
- Implicarea comunității locale.

Dintre caracteristicile platformelor educaționale fac parte (Glava, 2020):

- Accesibilitatea;
- Interfața prietenoasă;
- Autentificarea utilizatorilor;
- Crearea de sondaje de opinie și votul on-line;
- Postarea documentelor pe platformă;
- Crearea unor documente comune de lucru;
- Interacțiunile audio-video între participanți;
- Limitarea accesului extern;
- Managementul timpului (prin intermediu datelor și termenelor-limită).

În anul școlar 2019-2020, am utilizat *platforma Google Classroom*, care face parte din G Suite for Education, realizată de firma Google (vezi Figura 1). Pentru a lucra pe această platformă, atât profesorul cât și elevii trebuie să dețină o adresă de e-mail pe Gmail.

Profesorul este acela care poate crea un curs, singur sau împreună cu alții profesori. În momentul creării cursului, platforma cere anumite informații despre acesta, și anume:

- Denumirea cursului (secțiunea, sala, subiectul);
- Descrierea cursului;

- Clasa de elevi căruia îi este destinat.

Odată creat cursul, profesorul primește un cod alocat de platforma educațională pentru cursul respectiv. Acest cod îl vor primi toți elevii participanți la cursul respectiv, pentru a se putea înscrie la curs și a accesa materialele posteate de profesor.

Pagina de web destinată unui curs on-line cuprinde următoarele secțiuni:

- *Flux*, care permite discuții pe chat între profesori și elevi, respectiv între elevi;
- *Activitate*, în care profesorul postează materialele necesare pentru cursul respectiv, sub forma unor documente, teme sau întrebări, care pot fi editate sau șterse, fiind grupate pe capitulo sau subiecte;
- *Persoane*, care cuprinde participanții la curs, împărțiti în două categorii: profesori și elevi. În funcție de situația concretă, aceștia primesc o invitație la curs, iar lista lor poate fi actualizată permanent. De-asemenea, elevul respectiv poate primi un e-mail legat de cursul respectiv.
- *Note*, care este catalogul on-line al clasei respective.

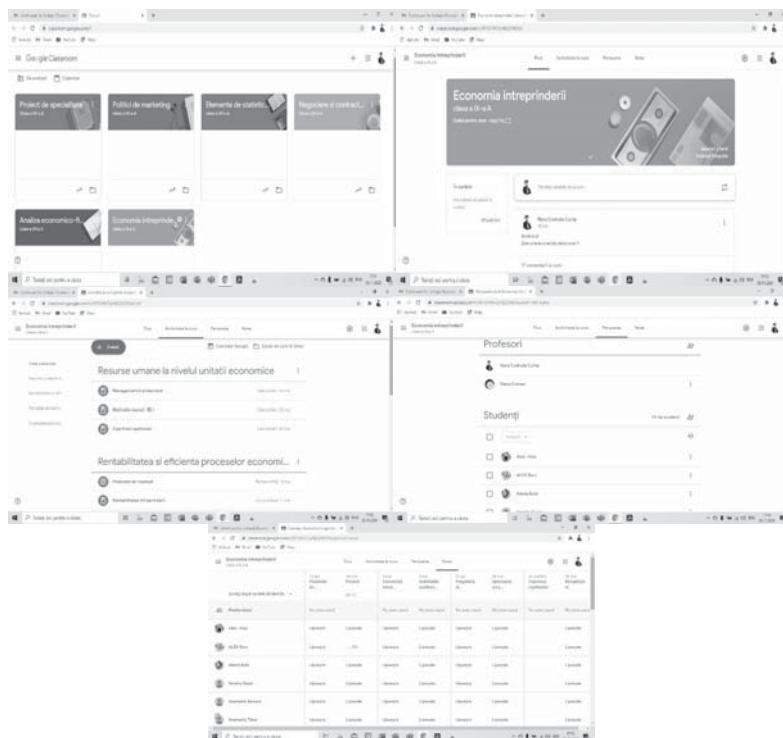

Figura 1. Platforma Google Classroom

Pe platforma Google Classroom am elaborat următoarele cursuri:

- Clasa a XII-a A:
 - Politici de marketing;
 - Analiza economico-financiară;

- Negociere și contractare;
- Elemente de statistică, finanțe și asigurări;
- Proiectul de specialitate.
- Clasa a X-a A:
 - Economia întreprinderii.

Temele postate de profesor în secțiunea "Activitate (la curs)" trebuie rezolvate și trimise acestuia prin intermediul platformei. După ce le-a corectat, profesorul le va returna elevilor, însotite de observațiile corespunzătoare. Dacă elevul nu și-a făcut tema, acest lucru este consemnat în catalogul clasei respective. Pentru fiecare temă rezolvată, elevii primesc note, care se trec de-asemenea în catalogul clasei. Tot în catalogul on-line se poate calcula și media clasei la modulul respectiv.

În anul școlar 2020-2021, am început să utilizez alte două platforme educaționale, pe care le voi prezenta în continuare: Adservio și Microsoft Teams.

Plataforma Adservio este disponibilă la adresa <http://www.adservio.ro>. Pentru conectarea la această platformă, este necesară crearea unor conturi pentru profesori, respectiv a altor conturi pentru elevi. Fiecare profesor are inserată în contul său lista claselor la care predă în anul școlar respectiv, precum și modulele/disciplinele predate la fiecare clasă în parte (vezi Figura 2).

Fiecare clasă poate fi accesată făcând click pe pictograma asociată clasei respective. Pe pagina de web corespunzătoare fiecărei clase din încadrare există următoarele secțiuni:

- În clasă (catalogul on-line al clasei respective);
- Statistici clasă;
- Setări clasă;
- Teme;
- Lecție interactivă.

Catalogul on-line al clasei cuprinde numele și prenumele elevilor aranjate în ordine alfabetică, mesaje care pot fi trimise elevului respectiv, absențe, note, activitatea la cursuri respectiv, precum și media la modulul/disciplina predată (pe fiecare semestră și anuală).

Lecțiile interactive folosesc serviciile de videoconferință oferite de platformele on-line Cisco Webex și Zoom. Pentru fiecare lecție creată, profesorul trebuie să insereze titlul lecției respective în spațiul special destinat acestui scop. În momentul în care profesorul a creat lecția, elevii primesc instant prin mesageria Adservio un link către lecția creată și se pot conecta la lecția interactivă de pe calculator, tabletă sau telefonul mobil. În cadrul fiecărei lecții interactive, profesorul are la dispoziție lista participanților și poate conversa cu aceștia și pe chat.

Secțiunea "Teme" cuprinde temele create de profesor și trimise elevilor. Acele care au fost rezolvate și returnate profesorului pentru notare apar ca teme finalizate, iar cele care sunt în curs de rezolvare apar ca teme nefinalizate. Pentru fiecare temă este precizată data limită (inclusiv ora) până la care poate fi rezolvată și trimisă profesorului.

În contul de profesor există mai multe opțiuni, care facilitează activitatea on-line a acestuia, și anume:

- Fișiere (pot fi salvate fișierele necesare pentru cursurile predate);
- Istoricul activității desfășurate on-line în fiecare zi de școală (notițe, absențe, lecții interactive realizate);
- Orarul profesorului;
- Noutăți;
- Portofoliul profesorului (realizat on-line);
- Chestionare adresate elevilor;

- Mesaje (primite sau trimise);
- Fotografii;
- Bibliotecă etc.

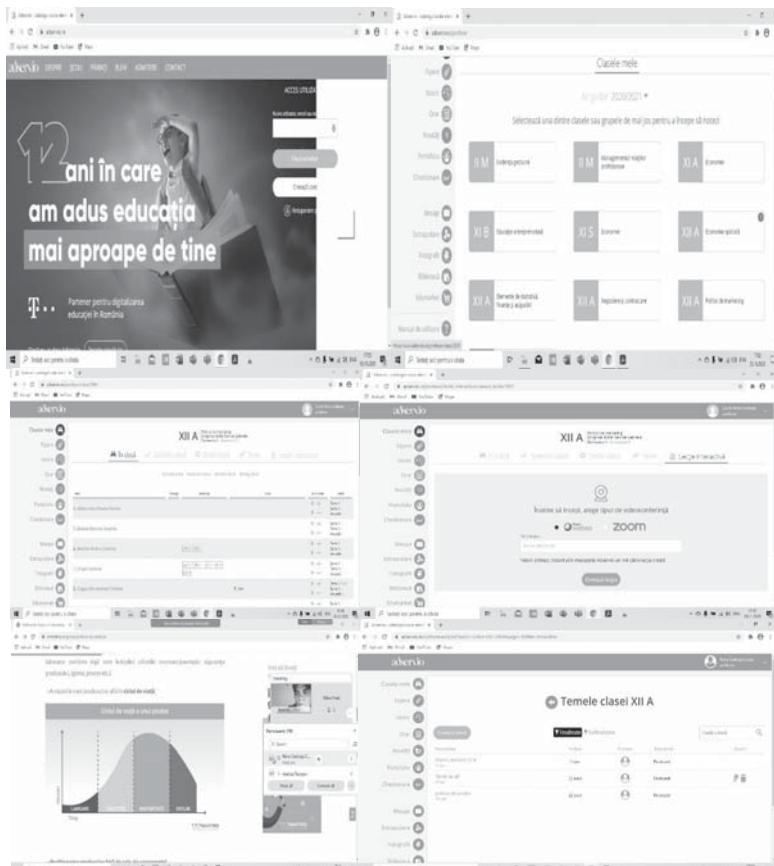

Figura 2. Platforma Adservio

Platforma Microsoft Teams este o altă platformă educațională on-line, care poate fi folosită cu licență gratuită, oferită de firma Microsoft. Pentru a accesa platforma, atât profesorul cât și elevii trebuie să aibă un cont Microsoft (vezi Figura 3).

Clasele încărcate pe platformă în anul școlar curent sunt prezentate sub forma unor "echipe". Pentru fiecare clasă/echipă, sunt alocate materiile și modulele de specialitate parcurse în acel an școlar. Pe lângă acestea, mai există și alte opțiuni: activitate, chat, teme, calendar, calls, notes etc.

Pentru fiecare clasă, disciplinele și modulele de specialitate sunt alocate sub forma unor canale. Pentru fiecare canal există anumite opțiuni, care permit comunicarea sincronă și asincronă – Posts, Files și Notes.

În secțiunea Posts (Postări) se găsesc discuțiile și mesajele trimise pe chat de profesor și elevi, în timpul și în afara orelor de curs. În secțiunea Files (Fișiere), sunt postate materialele necesare la curs, sub forma unor fișiere de diferite tipuri, care pot fi încărcate și descărcate de pe platforma Microsoft Teams, deschise în Share Point etc. Tot acolo sunt postate și dosarele care conțin portofoliile personale ale elevilor, cu temele și proiectele făcute de aceștia.

Lecțiile de pe platformă se desfășoară interactiv, prin intermediul serviciului de videoconferință. Profesorul are la dispoziție lista elevilor participanți la lecția respectivă, iar platforma face prezența acestora la lecție în timp real, sub forma unui fișier Excel, care poate fi descărcat de profesor în timpul lecției. Mesajele trimise pe chat de către profesor elevilor săi pot fi editate, șterse, le pot fi atașate fișiere etc.

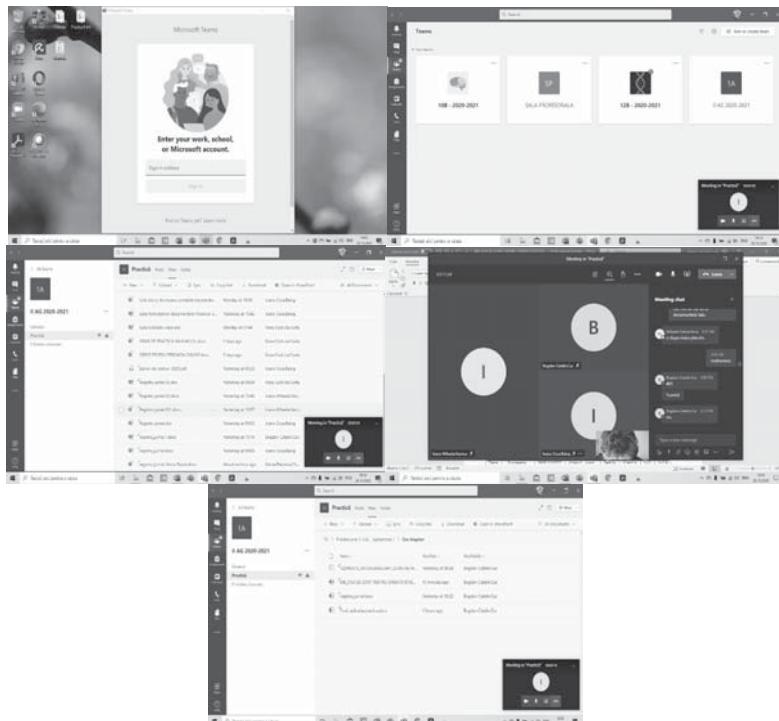

Figura 3. Platforma Microsoft Teams

Platforma SoftSchool funcționează într-un mod asemănător cu platforma Adservio, fiind disponibilă la adresa următoare: <http://www.softschool.ro>

4. Probleme apărute în activitatea on-line

Activitatea on-line a ridicat pe parcursul desfășurării ei două categorii de probleme: probleme tehnice și probleme legate de procesul de predare, învățare și evaluare. *Problemele tehnice* au fost determinate de utilizarea calculatorului, a tabletei și a telefonului mobil, care se blochează și trebuie resetate, nu pornesc din diferite motive, li se defectează camera web sau microfonul, respectiv de conexiunea la internet, care uneori este foarte slabă.

Problemele legate de procesul de predare, învățare și evaluare se referă la clasa virtuală, lucrul pe calculator și utilizarea manualelor școlare în școală on-line.

În *clasa virtuală*, profesorul și elevii se găsesc fiecare dintre ei în fața calculatorului, și se văd unii pe alții prin intermediul camerelor web. Altfel spus, calculatorul intermediază interacțiunea dintre profesor și elevi, respectiv dintre elevi. Tabla albă magnetică din clasa reală este înlocuită de monitorul calculatorului, cu ajutorul căruia profesorul le prezintă elevilor prin partajare, diferite materiale legate de lecție.

Instruirea elevilor în cadrul școlii on-line a fost reglementată la nivel național prin O.M.E.C. nr. 5545/10.09.2020. Acest act normativ cuprinde "Metodologia-cadru privind desfășurarea activităților didactice prin intermediul tehnologiei și al internetului, precum și pentru prelucrarea datelor personal". În acest document sunt prevăzute atribuții/obligații pentru toate cele trei părți implicate în procesul educativ: profesori, elevi și părinți (Peticilă, 2020).

Conform acestor reguli, este interzisă înregistrarea cursurilor predate on-line, iar școală trebuie să protejeze și să păstreze datele cu caracter personal, aşa cum prevăd documentele europene (Regulamentul G.D.P.R.). Pe de altă parte, elevii primesc absențe dacă nu participă la orele on-line, iar elevii minori pot participa la ore împreună cu părinții.

Există niște *obligații general valabile pentru toți participanții* la activitățile de învățare on-line, și anume:

- Utilizează aplicația sau platforma educațională numai în conformitate cu prevederile legale;
- Răspund pentru toate mesajele, videoclipurile și fișierele expediate sau pentru orice alte materiale prelucrate prin utilizarea acesteia;
- Nu pot să înregistreze, disemineze sau să folosească informații care conțin date cu caracter personal, în afara cadrului legal.

Atribuțiile profesorilor sunt numeroase, începând cu proiectarea și realizarea activităților didactice ținând seama de principiile curriculare și de faptul că învățarea are loc prin intermediul tehnologiei și a internetului. În proiectarea și organizarea activităților didactice on-line, profesorii trebuie să respecte prevederile planurilor-cadru de învățământ și ale programelor școlare aflate în vigoare. Pe de altă parte, profesorii sunt aceia care trebuie să elaboreze, adapteze și selecțeze resurse educaționale deschise și alte categorii de resurse care pot fi utilizate în cadrul lecțiilor virtuale. Elaborarea instrumentelor de evaluare care pot fi utilizate prin intermediul tehnologiei informației și a internetului este o altă sarcină trasată profesorilor.

Activitatea didactică on-line trebuie desfășurată astfel încât să fie atinse următoarele obiective:

- Dezvoltarea competențelor elevilor;
- Fixarea și consolidarea cunoștințelor;
- Educația remedială;
- Pregătirea elevilor pentru susținerea evaluărilor și examenelor naționale.

Atribuțiile elevilor se referă la anumite aspecte, și anume:

- Participarea la activitățile stabilite;
- Rezolvarea și transmiterea sarcinilor de lucru;

- Adoptarea unei conduite adecvată statutului de elev;
- Adoptarea unui comportament care să genereze respect reciproc și un climat propice desfășurării orelor de curs;
- Păstrarea secretului asupra datelor de conectare pe platforma educațională on-line;
- Să nu înregistreze activitatea on-line.

Atribuțiile părinților încep cu asigurarea participării copiilor la activitățile didactice on-line. Ei trebuie să creeze un mediu fizic sigur, prietenos și protectiv pentru copii în timpul desfășurării acestor activități. Pe de altă parte, părinții trebuie să-i sprijine pe copii în primirea și transmiterea sarcinilor de lucru către profesori, menținând comunicarea cu aceștia pentru transmiterea feed-back-ului referitor la organizarea și desfășurarea activității on-line.

La nivel oficial, nu au fost reglementate deocamdată, *problemele legate de clasa virtuală*. Relația dintre clasa virtuală și școala on-line este relația de la parte la întreg: școala virtuală este întregul, iar clasa virtuală reprezintă o parte a întregului.

Un exemplu de reglementare a activității desfășurate în clasa virtuală este dat de British Council (succursala din România), care a elaborat și postat pe pagina sa de web "Ghidul cursantului și al părintelui pentru clasa virtuală". Ghidul are mai multe secțiuni, în care li se explică elevilor cum să se pregătească pentru lecțiile virtuale, cum să acceseze platforma educațională on-line, cum funcționează clasa virtuală, care sunt regulile clasei (comportamentul pozitiv, comportamentul nepermis, codul de conduită), precum și alte recomandări făcute elevilor pentru a avea un comportament similar celui de la cursurile obișnuite (British Council, 2020).

În ceea ce privește *lucrul pe calculator*, s-a constatat că nu toți elevii dețin abilități de utilizare a calculatorului peste medie, aşa cum am arătat anterior, chiar dacă fac parte din generația "nativilor digitali". Din acest motiv, este necesară exersarea deprinderilor de lucru pe calculator și chiar aprofundarea acestora în cele mai multe cazuri.

Manualele școlare pot fi folosite în școala on-line, respectiv în clasa virtuală, sub trei forme: în format fizic, în format .pdf sau e-book (manuale on-line). Elevii primesc manualele în format fizic la începutul anului școlar, gratuit, de la școala unde învață. Manualele în format .pdf, pentru toate clasele și pentru toate specializările, se pot descărca gratuit de pe pagina de web a ministerului: manuale.edu.ro (vezi Figura 4).

Manualele on-line se găsesc pe pagina de web clasadigitala.ro (vezi Figura 5). Pentru a le accesa, profesorul trebuie să-și facă un cont de utilizator și să plătească un abonament valabil pe durata întregului an școlar (1 septembrie 2020-31 august 2021), și apoi poate accesa manualele respective ori de câte ori dorește în acest interval de timp.

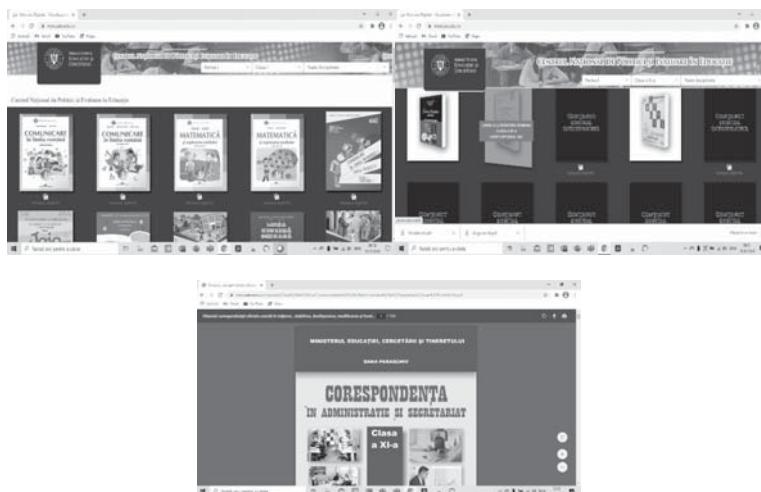

Figura 4. Pagina de web manuale.edu.ro

Figura 5. Pagina de web clasadigitala.ro

Apariția manualelor digitale a impus regândirea importanței manualului școlar în activitatea didactică, deoarece nu mai este unica sursă de informare pentru elevi și profesori, iar pe de altă parte, este un instrument utilizat în învățare de ambele părți (Lazăr, Pânișoară, 2020).

5. Concluzii

În cazul e-learning-ului, atenția celor trei actori principali ai procesului educațional – profesori, elevi și părinți, era concentrată asupra calculatorului. Trecând la școală on-line, atenția lor se concentrează asupra clasei virtuale, în care profesorul și elevii își desfășoară activitatea zilnic.

În clasa virtuală, profesorul are rolul esențial de creator al situațiilor de învățare. Mai mult, profesorul trebuie să modereze interacțiunea dintre elevi și conținuturile și competențele incluse în programa școlară, fiind responsabil pentru îndeplinirea exigențelor curriculare și a standardelor de pregătire profesională (Glava, 2020).

Dacă nu vom reuși să gestionăm corect activitatea on-line și problemele legate de ea, vom ajunge să ne confruntăm cu un nou pericol, acela al dementei digitale. Din acest motiv, pentru a reduce cât mai mult posibil efectele negative ale utilizării tehnologiei digitale în cadrul procesului educativ, trebuie să ținem seama de recomandările specialiștilor în domeniul, care cer limitarea timpului petrecut în fața calculatorului (Kutscher, 2020). Astfel, trebuie să găsim un echilibru în utilizarea calculatorului în viața copiilor și a familiei lor, prin impunerea unor reguli atât acasă cât și la școală. Pe de altă parte, trebuie utilizate niște tehnici de evaluare a paginilor web, pentru a nu le permite copiilor să acceseze paginile web care nu au un conținut potrivit cu vîrstă și cu educația lor. Ar fi bine ca în familie să existe un acord privind petrecerea timpului în fața calculatorului, astfel încât acesta să nu afecteze sănătatea fizică și mentală a copiilor, dar nici a părinților.

Indiferent de faptul că învățarea are loc în școală reală sau on-line, ea trebuie să fie vizibilă, iar profesorii trebuie să fie eficienți în activitatea lor (Hattie, 2014). Predarea și învățarea sunt vizibile atunci când acestea reprezintă un obiectiv explicit și transparent, deoarece ”scopul fundamental al școlii este de a se asigura că toți elevii învăță, și nu că tuturor elevilor li se predă” (Hattie, 2014, pag. 132). Persoanele implicate trebuie să fie active, pasionate și interesate să participe la acțul învățării, fiind motivate corespunzător, în contextul în care resursele digitale vor lua treptat locul resurselor educaționale clasice.

BIBLIOGRAFIE

- Adam, S. (2020) – ”Generații în schimbare în sistemul de învățământ. Competențele digitale ale imigrantilor și nativilor digitali”, Ceobanu, C.; Cucoș, C.; Istrate, O.; Pânișoară, I.-O. (coord.) ”Educația digitală”, Editura Polirom, Iași
- Ceobanu, C. (2016) – ”Învățarea în mediul virtual. Ghid de utilizare a calculatorului în educație”, Editura Polirom, Iași
- Ceobanu, C.; Cucoș, C.; s.a. (2020) – ”Educația digitală”, Editura Polirom, Iași
- Florian, B.; Toc, S. – ”2020. Policy note: Educația în timpul pandemiei. Răspunsuri la criza nesfârșită a sistemului educational românesc”, Institutul pentru Calitatea Vieții,

- Bucureşti, aprilie 2020, disponibil la adresa <https://www.hotnews.ro/stiri-educatie-23946027-studiu-probleme-ridica-predarea-online-care-sunt-obstacolele-care-elevii-intampina-ctnd-invata-acasa.htm>, accesată la data de 12.12.2020
- Glava, C. (2020) – ”Platforme de învățare online. Premise, categorii, caracteristici esențiale”, Ceobanu, C.; Cucoş, C.; Istrate, O.; Pânişoară, I.-O. (coord.) ”Educația digitală”, Editura Polirom, Iași
- Hattie, J. (2014) – ”Învățarea vizibilă. Ghid pentru profesori”, Editura Trei, Bucureşti
- Kutscher, M. (2020) – ”Copiii erei digitale”, Editura Univers, Bucureşti
- Lazăr, I.; Pânişoară, G. (2020) – ”Manualele digitale și formarea competențelor la elevi”, Ceobanu, C.; Cucoş, C.; Istrate, O.; Pânişoară, I.-O. (coord.) ”Educația digitală”, Editura Polirom, Iași
- Peticilă, M. – ”Regulile de predare online: Profesorii pot pune note și face evaluări fără să ceră acordul părintilor, pun absențe elevilor care nu intră la cursuri / Inspectoratul: Profesorii nu sunt plătiți pentru orele online pe care nu le fac”, disponibil la adresa <https://www.edupedu.ro/regulile-de-predare-online-profesorii-pot-pune-note-si-face-evaluari-fara-sa-ceara-acordul-parintilor-pun-absente-elevilor-care-nu-intra-la-cursuri-inspectoratul-profesorii-nu-sunt-platiti-pentru/>, accesată la data de 12.12.2020
- Spitzer, M. (2020) – ”Demenția digitală”, Editura Humanitas, Bucureşti
- *** - ”Ghidul cursantului și al părintelui pentru clasa virtuală”, British Council România, disponibil la adresa https://www.britishcouncil.ro/sites/default/files/ghid_pentru_cursanti_si_parinti_clasa_virtuala_-_primary_si_secondary_0.pdf, accesată la data de 12.12.2020
- *** - ”Planul de acțiune pentru educația digitală (2021-2027)”, disponibil la adresa https://ec.europa.eu/education/education-in-the-eu/digital-education-action-plan_ro, accesată la data de 10.11.2020
- *** - ”Beneficiile educației digitale vs. metodele educației tradiționale”, disponibil la adresa <https://blog.scoala365.com/2018/11/22/beneficiile-educatiei-digitale-vs-metodele-educatiei-traditionale/>, accesată la data de 10.11.2020
- *** - ”Ministerul Educației: Parteneriat cu Google și Microsoft pentru platforme educaționale”, disponibil la adresa <https://www.forbes.ro/ministerul-educatiei-parteneriat-cu-google-si-microsoft-pentru-platforme-educationale-181256>, accesată la data de 12.12.2020

EVALUAREA NEVOIILOR COPIILOR CU DIZABILITĂȚI ÎN INTERVENȚIA TIMPURIE: ANALIZĂ COMPARATIVĂ A OPINIILOR SPECIALIȘTILOR ȘI PĂRINȚILOR

Andrea Hathazi Carmen Costea-Bărluțiu

Abstract. ASSESSMENT OF THE NEEDS OF CHILDREN WITH DISABILITIES IN EARLY INTERVENTION: A COMPARATIVE ANALYSIS OF PROFESSIONALS' AND PARENTS' OF CHILDREN OPINIONS. The effective approach in the early intervention of children with disabilities requires more than technical skills. It implies empathic rapport, healthy relationships between family and professionals and a deep understanding of both child and family functioning. Therefore, it is not enough to offer the professionals good information, skills to approach the child, because the need to develop communication skills with families, as well as the establishment of proper relationships with them are equally important. Our goal was to investigate the similarities and differences between specialists working with children with disabilities and parents of children with disabilities regarding the needs within the early intervention field. A number of 73 professionals and 11 parents were included in our study and completed a needs assessment questionnaire, as part of an Erasmus project (ErISFAVIA) focused on early intervention for children with multiple disabilities and visual impairment and the inclusion of families as part of the complex assessment and intervention. Surprisingly, professionals are not very aware of the high need to include the family in the intervention, especially at the age interval that early intervention takes place. Parents, on the other hand, scored very high when it came to affirming the needs for various types of support given to parents and families. A comparative analysis of the opinions of parents and professionals will be made in the light of policies and possibilities for the increase of effectiveness of services will be unraveled.

Notă: Acest material este realizat cu sprijinul finanțier al Uniunii Europene în cadrul programului Erasmus+ ErISFAVIA, Nr. 2019-1-EL01-KA201-062886. Articolul reflectă exclusiv opiniile și punctele de vedere ale autorilor, Comisia nefiind responsabilă față de orice formă de utilizare a informațiilor.

Introducere

Perioada de dezvoltare 0-5 ani este considerată o perioadă critică pentru formarea abilităților de bază ale dezvoltării cognitive, limbajului și comunicării și dezvoltării socio-emotională, precum și a formării mecanismelor reglatorii care prezic funcționarea ulterioară în multe domenii (Trawick-Smith, 2014; Woolfolk și Perry, 2012 apud Bakken, Brown și Downing, 2017). Programele de intervenție timpurie reprezintă o prioritate la nivelul serviciilor de suport pentru copiii cu dizabilități și familiile acestora, mai ales în primii ani de viață. Aceste servicii vizează evaluări complexe ale copiilor, dezvoltarea și implementarea programelor de intervenție elaborate, consilierea părintilor și crearea unei echipe multidisciplinare care să utilizeze o abordare holistică. Elaborarea și implementarea programelor de intervenție timpurie necesită formarea competențelor specifice ale intervențienilor, având în vedere contextul în care intervențienii și părinții colaborează și comunică în vederea eficientizării programelor, a identificării și depășirii dificultăților, a luării deciziilor în ceea ce privește strategiile, metodele și resursele utilizate, a înțelegerii de către părinți a implicațiilor programelor de abilitare și reabilitare a căror continuitate și consecvență trebuie să le asigure.

Twardzik, Cotto-Negrón și MacDonald (2017) consideră că este nevoie de realizarea unor studii care să evidențieze modalitatea prin care trebuie să se realizeze și să se implementeze colaborarea dintre diferitele instituții și specialiști pentru a facilita accesul copilului cu dizabilitate și a familiei acestuia la depistare timpurie și evaluare complexă, mai ales în situația copiilor care prezintă risc și care pot să nu fie diagnosticati, ceea ce reduce posibilitatea includerii lor în programele de abilitare și reabilitare, dar și monitorizarea dezvoltării și a identificării sprijinului necesar.

Literatura de specialitate descrie trei modalități de organizare a echipelor în cadrul programelor de intervenție timpurie: multidisciplinar, interdisciplinar și transdisciplinar (Chen, 1999). Modelul multidisciplinar este utilizat frecvent în evaluare, fiecare membru ale echipei realizează evaluarea din perspectiva propriei specializări și expertize, iar pe baza acestor rezultate se propune planul de intervenție. Modelul interdisciplinar este utilizat în etapa intervenției când membrii echipei colaborează activ pentru a dezvolta programele pe baza evaluărilor, care rămân a fi realizate însă tot individual. Modelul transdisciplinar include părinții, iar intervenția devine parte integrată a familiei și a rutinelor acesteia (Chen, 1999). Studiile arată că în timpul activităților de rutină și a interacțiunilor zilnice cu persoane familiare în contexte familiare au loc oportunitățile de învățare pentru copii (Fowler, Yates și Ostrosky, 2011).

Beneficiile abordării transdisciplinare fac referire la eficiența serviciilor, eficiența costurilor, claritate pentru părinți, reducerea intruziunii la nivel familial, planuri de intervenție coerente și holistice, facilitarea dezvoltării profesionale (King et al., 2009).

Prin implementarea modelului centrat pe familie, familia este considerată un real sprijin în procesele de evaluare și intervenție, este respectată opțiunea familiei și se iau în considerare abilitățile acesteia, aspectele pozitive, resursele de care dispune (Turnbull, 2003; Brown, Galambos, Poston, Turnbull, 2007 citateți de Dalmau et al., 2017.). Abordarea holistică, centrată pe familie, permite terapeutilor care prezintă deja un nivel ridicat de expertiză să dezvolte programe eficiente și să se simtă confortabil cu munca în echipă, în schimb practicienii debutanți pot să simtă o presiune privind aşteptările muncii în echipă, mai ales dacă nu au beneficiat de o formare inițială prin intermediul programelor universitare (King et al., 2009). În acest context, e nevoie de dezvoltarea relațiilor de colaborare și de comunicare între părinți și specialiști, a participării active la luarea deciziilor, a valorificării resurselor familiei, a adaptării evaluării și intervenției la contextele specifice familiei, dar și culturale și sociale. În modelul centrat pe familie, părinții învață să utilizeze strategii specifice de la

terapeuți și cum să integreze strategii bazate pe dovezi științifice în rutinele zilnice ale familiei (Stahmer et al., 2017). Abordarea și dezvoltarea comunicării în cadrul echipei reprezintă o prioritate, având în vedere faptul că părinții percep comunicarea adecvată ca fiind un sprijin de calitate (Standford et al., 2020 apud Sapiets, Totsika și Hastings, 2020).

Competențele dezvoltate ale specialiștilor în intervenție timpurie vizează cunoașterea și aplicarea politicilor relevante, determinarea eligibilității copiilor pentru serviciile de intervenție timpurie, cunoașterea aspectelor ce vizează dezvoltarea copilului, realizarea unui plan de intervenție personalizată, dezvoltarea și implementarea programelor de intervenție, monitorizarea tranzitiei, munca în echipă, mediere și consultanță, standarde privind dezvoltarea profesională (Fowler, Yates și Ostrosky, 2011).

Programele de intervenție timpurie sunt conceptualizate și structurate conform a trei principii prin care experiențele și oportunitățile oferite copiilor cu dizabilități permit învățarea și dezvoltarea auto-initiată și auto-dezvoltată pentru a obține consecințele dorite. În același timp, învățarea mediată de către părinți permite acestora să își dezvolte competențele și încredere în abilitățile proprii privind crearea acestor oportunități și experiențe de învățare copiilor, iar cel de-al treilea principiu se referă la rolul practicienilor în intervenție timpurie de a sprijini abilitățile părinților (Dunst, 2007).

Formele prin care programele de intervenție timpurie pot fi structurate și realizate, fac referire la vizite la domiciliu, practici centrate pe familie, consiliere, predarea responsivă, intervenții bazate pe rutine, coordonarea diferitelor servicii de evaluare și intervenție, elaborarea și revizuirea planurilor de servicii individualizate și pregătirea perioadelor de tranzitie (McWilliam, 2016). O atenție deosebită este acordată activităților de rutină și interacțiunilor zilnice în contexte familiale, în cadrul cărora apar oportunitățile de învățare structurate de către practicieni și desfășurate în colaborare cu părinții (Dunst, 2007). Factor și colab. (2019) citându-i pe Olson și colab. (1979), menționează modelul circumplex care cuprinde trei aspecte care trebuie luate în considerare privind evaluarea funcționării familiei. Acestea sunt: coeziunea familiei, flexibilitatea și comunicarea. În cadrul familiilor care au copii cu dizabilități, studiile evidențiază deficite la nivelul relațiilor pozitive, disfuncționalități familiale, lipsa percepției suportului social (Magill-Evans, Darrah, Pain Adkins și Kratochvil, 2001, cități de Tsibidaki, 2020), deși numeroase studii au arătat că familiile care au copii cu dizabilități pot funcționa eficient, chiar dacă se confruntă cu situații dificile (Seligman și Darling 2007, apud Tsibidaki, 2020). Programele de intervenție timpurie includ o componentă esențială legată de consilierea părinților prin care părinții conștientizează implicațiile dizabilității asupra dezvoltării, comunicării și învățării pentru copilul lor, conștientizează resursele de care dispun pentru a accepta dizabilitatea copilului și de a putea colabora cu specialiști în cadrul programelor de evaluare și intervenție, dar și de a participa la procesul de luare a deciziilor, rolul lor fiind unul important prin care se asigură continuitatea și consecvența terapiilor și a intervențiilor. Relația dintre specialist și părinte poate fi abordată și din perspectiva așteptărilor, care pot fi ridicate și care pot determina nemulțumire și frustrare, în măsura în care nu sunt satisfăcute, sau pot fi realiste cu un efect pozitiv asupra relației terapeutice. O situație specială constă în lipsa așteptărilor, ceea ce poate determina odezangajare a unuia dintre partenerii de intervenție, fie specialistul, fie părintele (Kolly, Rădulescu și Anghel, 2009).

Într-un studiu realizat de Yazici (2020) privind expectanțele părinților privind informațiile pe care le pot primi de la specialiști, rezultatele evidențiază nevoiele părinților privind modalitățile de organizare și desfășurare a activităților de joc, formarea și dezvoltarea abilităților de limbaj și comunicare, a abilităților sociale, dezvoltarea comportamentelor adaptative și diminuarea comportamentelor dificile, a abilităților de viață cotidiană. Alte nevoi care au fost identificate au făcut referire la acceptarea diagnosticului, cunoașterea implicațiilor dizabilității, implicarea părinților în intervenție. Pregătirea părinților pentru a deveni co-

terapeuți permite implementarea unei intervenții adecvate privind dezvoltarea abilităților sociale timpurii ale copilului, deoarece beneficiile fac referire la abilități dezvoltate, încredere în sine, distress parental redus. Pentru a evalua rezultatele unor astfel de programe pentru părinți se vor măsura: dezvoltarea copilului, interacțiunile dintre părinte-copil, cunoștințele părinților, atitudinile și nivelul de stres, funcționarea familiei, analiza legată de eficiența costurilor (McConachie și Diggle, 2007).

Eficiența programelor centrate pe familie depinde de accesul părinților la suport social și la prezența unei familiilor funcționale, suportive și extinse, iar barierile care intervin în accesarea serviciilor de către părinți include incompatibilitatea dintre planificarea programelor și serviciilor și alte angajamente și responsabilități ale părinților, comunicare deficitară între specialist și părinte, servicii inexistente sau limitate, dificultăți privind îngrijirea celorlalți copii din familie (Larkin și Moore, 2005, apud Devery, 2018). Cele patru componente ale modelului centrat pe familie se referă la practicile de sprijin și de dezvoltare a capacitații familiei, nevoile familiei sub aspectul temerilor și a priorităților, punctele tari ale familiei și resursele și suportul social (Trivette, Dunst și Hamby, 2010).

Dintre competențele specialiștilor în intervenție timpurie amintim: recunoașterea rolului semnificativ al familiei în dezvoltarea și educația timpurie, creșterea competențelor culturale și a acceptării stilurilor parentale diferite, a identității culturale și lingvistice variante, comunicare și relaționare în cadrul echipei multidisciplinare, conștientizarea specificității perioadei de dezvoltare timpurie, cunoștințe dobândite privind modalitățile de intervenție adecvate vîrstei, abilități pentru organizarea serviciilor de intervenție timpurie, implementarea acestor intervenții în contextele naturale ale copilului și ale familiei, medii incluzive (Lerner, Lowenthal și Egan, 1998).

Dată fiind colaborarea dintre specialiști și familii în vederea asigurării eficacității intervenției timpurii, ne-am propus ca **scop** al studiului de față investigarea similitudinilor și diferențelor dintre specialiști care lucrează cu copii cu dizabilități și părinți ai copiilor cu dizabilități în privința opinioilor referitoare la nevoile specifice intervenției timpurii pe care le au familiile și copiii.

Metodologia cercetării

Participanți

Lotul selectat pentru studiul de față a constat într-un număr de 73 de profesioniști care lucrează în domeniul educației speciale sau a asistenței psihopedagogice a copiilor cu dizabilități și un număr de 11 părinți având copii cu dizabilități.

Participanții cuprinși în studiu au participat voluntar la studiul de față.

În cazul profesioniștilor, intervalul de vîrstă în care aceștia au fost încadrați a fost între 21 și 56 ani, cu o medie de vîrstă de 38.17(± 9.59) ani, majoritatea (98.6%) erau de gen feminin, un procent de 1.4% de gen masculin. În privința familiarității cu domeniul intervenției timpurii, un procent de 83.3% dintre profesioniști au declarat că domeniul intervenției timpurii le este familiar, dar doar un procent de 28.8% au declarat că au sau au avut experiență de lucru în acest domeniu. Referitor la experiența în domeniul intervenției timpurii, aceasta a fost în medie de 5.07 ani, experiența în domeniul educației în medie de 13.52 ani, iar experiența în domeniul dizabilității în medie de 12.77 ani. Referitor la locul de muncă, un procent de 81.7% dintre profesioniști lucrau într-o școală/ instituție specială, un procent de 7% în școli/ instituții de masă, iar un procent de 11.3% în alte instituții. Tipurile de dizabilități cu care profesioniștii din lot au declarat că au experiență au fost: vizuale, motorii, auditive, dificultăți de învățare, tulburări de comportament, Sindrom Down.

În cazul părinților copiilor cu dizabilități, intervalul de vârstă în care aceștia s-au încadrat a fost de 34-49 ani, media de vârstă a acestora a fost 42.1(± 5.04), toți au fost de gen feminin (mamele copiilor), iar genul copiilor a fost în majoritate masculin (6 dintre copii). În medie, vârsta copiilor a fost de 13(± 2.6) ani, iar școală în care aceștia studiază a fost specială în cazul tuturor copiilor. Dintre copii, un număr de 9 au beneficiat de servicii de intervenție timpurie variate (logopedie, kinetoterapie, terapie comportamentală, terapie de integrare senzorială, terapie asistată de animale), începând cu vârsta de 1, 2, 3 sau 6 ani. Dizabilitățile copiilor au fost variate, majoritatea având dizabilități vizuale asociate cu alte tipuri de dizabilități (auditive, motorii, intelectuale).

Instrumente și procedura de lucru

În cadrul proiectului ErISFAVIA a fost conceput un chestionar care vizează evaluarea nevoilor profesioniștilor din domeniu referitoare la intervenția timpurie și includerea familiilor copiilor în evaluare și intervenție, axat asupra percepției referitoare la nevoile specifice intervenției timpurii pentru copiii cu dizabilități și familiile acestora. Chestionarul destinat profesioniștilor a fost descris pe larg în Hathazi și Costea-Băluțiu (2020), cuprinde 33 itemi referitor la nevoile profesioniștilor de servicii, educație, formare, infrastructură, suport etc., fiecare dintre itemi putând fi evaluat pe o scală Likert cu 3 trepte, de la 1 (profesioniștii nu au nevoie de sprijin/ asistență/ ajutor în acest domeniu) la 3 (profesioniștii au mare nevoie de sprijin/ asistență/ ajutor în acest domeniu) și este structurat în patru subscale:

Informații referitoare la impactul dizabilității asupra dezvoltării copilului (7 itemi): alpha .731

Intervenții centrate pe copil (8 itemi): alpha .886

Intervenții centrate pe familii (8 itemi): alpha .794

Suport pentru profesioniști (8 itemi): alpha .777

Consistența internă a celor trei subscale a fost bună, respectiv acceptabilă.

Similar instrumentului destinat profesioniștilor, a fost construit un chestionar destinat evaluării nevoilor părinților copiilor cu dizabilități în privința intervenției timpurii. Chestionarul cuprinde 33 de itemi, care pot fi evaluati pe o scală Likert cu 3 trepte, de la 1 (părinții **nu** au nevoie de sprijin/ ajutor/ asistență în acest domeniu) la 3 (părinții au mare nevoie de sprijin/ ajutor/ asistență în acest domeniu), grupați în patru subscale, fiecare dintre acestea având consistență internă acceptabilă sau bună.

Informații referitoare la dezvoltarea copilului și dizabilitatea acestuia: (6 itemi): alpha: .751

Intervenții centrate pe copil (7 itemi): alpha: .696

Intervenții centrate pe familie (9 itemi): alpha: .619

Suport și terapii pentru părinți (11 itemi): alpha: .852

În cazul fiecăruiu dintre cele două instrumente, respondenții au avut posibilitatea să completeze lista nevoilor propuse de autoare prin chestionare cu propria lor listă de nevoi, în cazul în care acestea erau diferite de cele care apăreau menționate în cadrul itemilor.

Ambele scale au fost trimise respondenților prin intermediul unor persoane de contact a autoarelor studiului și completate de către aceștia în format creion-hârtie.

Rezultate

Opiniile ale profesioniștilor asupra nevoilor referitoare la intervenția timpurie

Tabelul 1 prezintă în detaliu răspunsurile oferite de profesioniștii cuprinși în lotul studiului de față la itemii chestionarului referitor la nevoile pe care aceștia le au în privința unor aspecte ale intervenției timpurii. Astfel, răspunsurile profesioniștilor relevă faptul că

majoritatea covârșitoare a acestora consideră că profesioniștii au nevoie de informații (despre impactul dizabilității în dezvoltarea copiilor, informații referitoare la dezvoltarea timpurie, la probleme de comportament ale copilului mic, sănătate și dezvoltare fizică, nutriție etc.), de formare profesională (pe teme precum: variate servicii, programe terapeutice pentru copii, formare pentru evaluarea nivelului de dezvoltare al copilului pe planul limbajului și comunicării, cognitiv, socio-emoțional, senzorial), de acces la echipamente speciale, de politici care să susțină domeniul intervenției timpurii, de acces la baze de date cu servicii pentru a putea recomanda familiei programele terapeutice cele mai potrivite pentru copilul lor cu dizabilități. Din analiza procentelor răspunsurilor respondenților, se poate deduce faptul că, în opinia profesioniștilor, în mai mare măsură se remarcă opinii favorabile nevoii ca profesioniștii să primească formare profesională pentru abordarea laturilor cognitivă și senzorio-motorie a dezvoltării copiilor și impactului dizabilităților asupra acestor laturi decât formare pentru abordarea laturii socio-emoționale, sănătății fizice, bunăstării fizice a copilului (de ex., prin abordarea unei nutriții corecte a acestuia).

Tabel 1. Frecvența răspunsurilor profesioniștilor la chestionarul referitor la nevoile din domeniul intervenției timpurii

Profesioniștii au nevoie pentru a munci cu copilul cu dizabilități la etapa de sugar sau copil mic (0-3 ani):	1	2	3
1. să primească informații despre impactul dizabilității/ riscurilor în dezvoltarea copiilor.	8.2%	17.8%	74%
2. să primească sprijin pentru a se simți bine cu propria persoană.	20.5%	35.6%	43.8%
3. să primească informații despre îngrijirea copiilor.	5.5%	27.4%	67.1%
4. să primească sprijin pentru a găsi modalități eficiente de a face față stresului.	8.2%	31.5%	60.3%
5. să aibă acces la echipamente speciale, în acord cu nevoile copiilor.	1.4%	4.1%	94.5%
6. să aibă acces la formări profesionale pentru a oferi servicii variate, conform cu nevoile părintilor și ale copiilor.	0%	5.6%	94.4%
7. să primească informații despre dezvoltarea copiilor sugari și mici.	5.5%	28.8%	65.8%
8. să primească informații despre abordarea problemelor de comportament ale copiilor.	2.7%	21.9%	75.3%
9. să aibă parte de formări în anumite programe care pot fi de ajutor copilului.	0%	6.8%	93.2%
10. să beneficieze de consiliere pentru a face față problemelor pe care le au.	5.6%	41.7%	52.8%
11. să poată oferi variate servicii terapeutice (ex., logopedie, stimulare senzorială, consiliere etc.) utile copilului și familiei.	2.7%	17.8%	79.5%
12. să aibă acces ca profesioniști la instituții de îngrijire și terapie (crește, centre, cabinete etc.) special destinate copiilor mici cu dizabilități.	2.7%	12.3%	84.9%
13. să primească informații referitoare la sănătatea și dezvoltarea fizică a copiilor.	2.8%	29.2%	68.1%
14. să aibă acces la grupuri de suport, în care întâlnesc alți profesioniști care lucrează cu sugari și copii mici cu dizabilități.	1.4%	19.2%	79.5%

15. să primească informații despre nutriție sau alimentație.	8.2%	43.8%	47.9%
16. sa aibă parte de consiliere pentru problemele legate de stresul profesional.	4.1%	42.5%	53.4%
17. să aibă parte de consiliere pentru probleme cu familiile copiilor cu care lucrează.	1.4%	27.4%	71.2%
18. să poată oferi servicii la domiciliu pentru copiii mici și familiile acestora.	4.1%	39.7%	56.2%
19. să aibă parte de bună pregătire profesională, care să îi ajute să răspundă nevoilor familiilor și ale copiilor.	1.4%	2.8%	95.8%
20. să poată oferi servicii de consiliere pentru probleme referitoare la familii și părinți.	4.1%	20.5%	75.3%
21. să poată oferi servicii de psihoterapie pentru relația părinților cu propriul copil.	12.3%	17.8%	69.9%
22. să poată oferi consiliere pentru probleme de cuplu în familiile cu un copil mic cu dizabilități.	13.7%	28.8%	57.5%
23. să poată oferi consiliere pentru problemele emoționale ale părinților.	8.2%	38.4%	53.4%
24. să poată dobândi competențe de evaluare a nivelului de dezvoltare a limbajului și comunicării copilului și intervenție pentru abordarea problemelor la acest nivel.	2.7%	16.4%	80.8%
25. să poată dobândi competențe de evaluare a nivelului de dezvoltare cognitivă a copilului și intervenție pentru abordarea problemelor la acest nivel.	5.5%	9.6%	84.9%
26. să poată dobândi competențe de evaluare a nivelului de dezvoltare socio-emoțională a copilului și intervenție pentru abordarea problemelor la acest nivel.	4.1%	12.3%	83.6%
27. să poată dobândi competențe de evaluare a nivelului de dezvoltare senzorială (vizuală, auditivă) a copilului și intervenție pentru abordarea problemelor la acest nivel.	4.1%	11%	84.9%
28. să poată dobândi competențe de evaluare a relației părinte – copil și intervenție pentru abordarea problemelor la acest nivel.	5.5%	17.8%	76.7%
29. să aibă acces la formare profesională pentru a ști cum să răspundă la semnalele copilului mic.	2.7%	8.2%	89%
30. să fie parte dintr-o rețea de profesioniști în domeniul intervenției timpurii.	0%	12.3%	87.7%
31. să aibă parte de politici la nivel național care să susțină intervenția timpurie.	0%	12.3%	87.7%
32. să aibă acces la o bază de date cu servicii din domeniul intervenției timpurii pe care să le recomande familiilor.	0%	12.3%	87.7%
33. să colaboreze cu familiile în vederea selectării celor mai potrivite servicii de intervenție terapeutică pentru copii și familiii.	1.4%	8.2%	90.4%

Opiniile profesioniștilor prezintă tendință de a fi orientate înspre un tehnicism ridicat al abordării copiilor mai degradă decât asupra dezvoltării unei relații, asupra asigurării unui proces al intervenției optim pentru abordarea nevoilor reale, inclusivând cele afective ale copilului cu dizabilități la vârstă copilăriei timpurii. Preocuparea pentru stabilirea relației cu copilul (spre exemplu prin imersiunea profesionistului în mediul acestuia, abordarea dificultăților emoționale sau comportamentale) nu pare să fie la fel de semnificativă ca și cea pentru tehnici de intervenție.

Fiind un chestionar care sondează opinii, nu se poate extrage o concluzie nuanțată referitoare la maniera în care profesioniștii abordează efectiv terapiile specifice pentru perioada copilăriei timpurii, însă tendința de a accentua latura tehnică oarecum în defavoarea celei relationale este evidentă.

Un alt aspect important, relevat de răspunsurile profesioniștilor, este tendința reflectată în frecvența scorurilor de a ignora efectul distresului profesional, a problemelor proprii, a impactului solicitării profesionale asupra propriei stări de bine și a performanței la locul de muncă. Profesioniștii în mult mai mică măsură comparativ cu nevoia de instrumente, tehnici, formări de specialitate, informații, consideră că nevoia lor de a primi suport pentru gestionarea propriilor dificultăți de natură personală ar fi importantă.

De asemenea, deși consideră că există o nevoie de a colabora cu familiile pentru selectarea serviciilor terapeutice pentru copil, profesioniștii tind să subevalueze nevoia ca specialiștii să abordeze problemele și nevoile familiei (distresul parental, emoțiile negative ale părinților, problemele lor emoționale referitoare la acceptarea copilului și a diagnosticului acestuia, conflictele maritale etc.). Este surprinzător faptul că, deși observă nevoia de a lucra împreună cu familia, aşa cum și literatura de specialitate consideră că este eficient, operaționalizând această muncă în echipă în componente, profesioniștii tind din nou să evidențieze ca nevoie abordarea tehnică a familiei și tind să evalueze că nevoia de a colabora pentru stabilirea intervențiilor este importantă, însă nu și realizarea efectivă a intervențiilor respective pentru suportul familiei (terapie, consiliere, suport acordat familiei etc.).

Un alt aspect care este relevant de răspunsuri este tendința profesioniștilor de a subevalua rolul apartenenței lor la grupuri de profesioniști și grupuri de suport pentru aceștia.

Dintre răspunsurile pe care profesioniștii le-au adăugat la lista nevoilor enumerate în itemii chestionarului, conținuturile răspunsurilor sunt axate asupra nevoii de resurse (materiale, financiare, salariai), de informații, de formări teoretice și practice, schimburi de experiență și modele de bune practici, suport pentru a lucra în echipă multidisciplinară, instrumente de lucru (teste, probe de evaluare, suport tehnic). Tendința în aceste răspunsuri este din nou de accentuare a laturii tehnice a muncii și distanțare de latura relațională, colaborativă.

Opinii ale părinților asupra nevoilor referitoare la intervenția timpurie

În ceea ce privește părinții cuprinși în studiu, deși numărul acestora a fost redus și rezultatele nu pot fi generalizate, se remarcă unele tendințe interesante în ceea ce privește răspunsurile oferite de către aceștia, care vor fi discutate în continuare.

Din punctul de vedere al părinților, nevoia de informații este covârșitoare, un număr foarte mare dintre ei considerând că părinții au nevoie să cunoască impactul dizabilității asupra dezvoltării copilului lor, asupra riscurilor pe care dizabilitatea le implică, precum și informații referitoare la programe terapeutice utile pentru copilul lor. Nevoia de terapii diverse (logopedie, stimulare senzorială, kinoterapie etc.) a fost identificată de către părinți ca fiind importantă. De asemenea, un număr ridicat de părinți au declarat utile intervențiile care sunt destinate distresului parental, imaginii de sine negative a părinților, abordarea nevoilor de îngrijire a copilului lor, însă nu și serviciile de consiliere și psihoterapie pentru problemele lor de sănătate mentală și dificultățile maritale sau cu familia extinsă, cu grupul social din care fac parte. Nevoia de evaluare a dezvoltării copilului pe diverse palieri nu a fost considerată de către părinți la fel de importantă ca nevoia de intervenții terapeutice. În aceste răspunsuri poate fi implicată reținerea părinților de a primi diagnostice care pot fi severe, riscul de a expune copilul la stigma unor evaluări care să reflecte un nivel scăzut al abilităților și achizițiilor copilului. Nevoia de suport este, însă, evidentă în răspunsurile părinților.

Părinții au considerat că munca în echipă, colaborarea cu specialiștii sunt importante ca nevoi, și au enumerat alte tipuri de nevoi pe care au considerat că părinții copiilor cu

dizabilități le au în privința intervenției timpurii: asistență medicală, intervenții medicale, dar și facilitarea incluziunii sociale, educaționale, sprijin psihologic pentru părinți, dar și suport social din partea comunității.

Concluzii

Dinamica, dezvoltarea și reușita relațiilor dintre părinți și specialiști, precum și eficacitatea intervenției timpurii, depind de momentul includerii familiilor în programele de intervenție timpurie, de specificul și modul de realizare a evaluării, de conștientizarea implicațiilor dizabilității și cunoașterea strategiilor și a programelor eficiente, de particularitățile muncii în echipă și a participării părinților în luarea deciziilor și implementarea intervenției, precum și de competențele specialiștilor.

Se constată că există o serie de similarități, dar și diferențe între opiniile părinților copiilor cu dizabilități și ale specialiștilor în domeniul abordării dizabilității raportat la nevoile în privința intervenției timpurii.

Astfel, în lotul cuprins în studiu de față se constată tendința specialiștilor de a evalua utilitatea tehniciilor, instrumentelor, metodelor ca fiind foarte mare, în timp ce în cazul părinților mai degrabă suportul copilului și familiei pentru integrare și adaptare ar fi mai pregnant.

Specialiștii, deși evaluatează ca fiind foarte importantă nevoia de colaborare cu familia, prezintă tendință de a privi rolul familiei, părinților, în intervenție, suportul acestora psihologic, ca secundar în raport cu nevoia de a primi informații referitoare la dificultățile copilului și a propune și implementa programe de intervenție pentru a aborda aceste dificultăți la copil.

BIBLIOGRAFIE

- Bakken, L., Brown, N. & Downing, B. (2017) Early Childhood Education: The Long-Term Benefits, *Journal of Research in Childhood Education*, 31:2, p. 255-269.
- Chen, D. (Ed.). (1999). Essential elements in early intervention: Visual impairment and multiple disabilities. American Foundation for the Blind.
- Dalmau, M., Balcells-Balcells, A., Giné, C., Cañadas, M., Casas, O., Salat, Y., Farré, V., & Calaf, N. (2017). How to implement the family-centered model in early intervention. *Anales de psicología*, 33(3), p. 641-651.
- Devery, H. (2018) "You have to fight for everything": an exploration of the experiences of parents accessing early intervention. Cork: Community-Academic Research Links, University College Cork, resursă online: <http://www.ucc.ie/en/scishop/completed/> [Accesat în 28.01.2021]
- Dunst, C. J. (2007). Early intervention for infants and toddlers with developmental disabilities. In S. L. Odom, R. H. Horner, & M. E. Snell (Eds.), *Handbook of developmental disabilities* (pp. 161–180). New York, NY: Guilford Press.
- Factor, R.S., Ollendick, T.H., Cooper, L.D. et al. (2019). All in the Family: A Systematic Review of the Effect of Caregiver-Administered Autism Spectrum Disorder Interventions on Family Functioning and Relationships. *Clin Child Fam Psychol Rev* 22, p. 433–457.

- Fowler, S.A., Yates, T., & Ostrosky, M.M. (2011). Professional Development for Early Childhood Intervention: Current Status and Future Directions, in Groark, C. J., Eidelberg, S. M., Maude, S., & Kaczmarek, L. (Eds.). *Early Childhood Intervention: Shaping the Future for Children with Special Needs and Their Families*: ABC-CLIO.
- Hathazi, A., Costea-Bărluțiu, C. (2020). Analiză succintă a nevoilor profesioniștilor din domeniul asistenței psihopedagogice în privința serviciilor de intervenție timpurie pentru sugarii și copiii mici la risc, în Studii și cercetări din domeniul Științelor Socio-Umane, Cluj-Napoca: Argonaut.
- King, G., Strachan, D., Tucker, M., Duwyn, B., Desserud, S., & Shillington, M. (2009). The application of a transdisciplinary model for early intervention services. *Infants & Young Children*, 22(3), 211-223.
- Kolly, S., Rădulescu C., & Anghel, M. (2009), Manual de formare a specialistului în copilăria timpurie, București, Editura Humanitas
- Lerner, J.W., Lowenthal, B., & Egan, R. (1998). *Preschool Children with Special Needs: Children at-risk, Children with Disabilities*, 2nd ed., Boston, Ally and Bacon.
- McConachie, H., & Diggle, T. (2007). Parent implemented early intervention for young children with autism spectrum disorder: A systematic review. *Journal of Evaluation in Clinical Practice*, 13, p. 120–129.
- McWilliam, R. A. (2016). Birth to three: Early intervention. In *Handbook of early childhood special education*. Springer, Cham.
- Sapiets, S. J., Totsika, V., & Hastings, R. P. (2020). Factors influencing access to early intervention for families of children with developmental disabilities: A narrative review. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, p. 1-17.
- Stahmer, A. C., Brookman-Frazee, L., Rieth, S. R., Stoner, J. T., Feder, J. D., Searcy, K., & Wang, T. (2017). Parent perceptions of an adapted evidence-based practice for toddlers with autism in a community setting. *Autism*, 21(2), p. 217-230.
- Trivette, C.M., Dunst, C.J., & Hamby, D.W. (2010). Influences of family-systems intervention practices on parent-child interactions and child development. *Topics in Early Childhood Special Education*, 30(1), p. 3-19.
- Tsibidaki, A. (2020). Family functioning and strengths in families raising a child with cerebral palsy. *Research in Developmental Disabilities*, 106, 103767.
- Twardzik, E., Cotto-Negrón, C., & MacDonald, M. (2017). Factors related to early intervention Part C enrollment: A systematic review. *Disability and Health Journal*, 10(4), 467-474.
- Yazici, D. N. (2020). The expectations of Parents Having Children with Autism from Early Intervention Programs. *International Journal of Early Childhood*, 12(1), p. 264-276.

INSTRUMENTE DE EVALUARE ȘI SUPERVIZARE ÎN DEZVOLTAREA PROFESIONALĂ A SPECIALIȘTILOR ÎN DIZABILITĂȚILE SENZORIALE MULTIPLE

Ioana-Letiția Șerban

Abstract. ASSESSMENT AND SUPERVISION INSTRUMENTS IN THE DEVELOPMENT OF TRAINING FOR THE MDVI PROFESSIONALS. Developing professional competences is a continuous process that embraces different training opportunities depending on the working environment and various procedures of the institutions. PrECIVIM – Promoting Effective Communication for Individuals with a Vision Impairment and Multiple Disabilities – is an Erasmus+ Programme Project funded by the EU that has brought together in a partnership 10 different institutions from Cyprus, Greece, Romania and the United Kingdom. One of the aims in this project has been to develop a European Network of specialists who can find a common ground and develop professional training methods of communication for teachers and therapists working with MDVI children and adults. The outcomes of this network in terms of professional development have been the following: a training manual developed by specialists from the Department of Special Education in Babeș-Bolyai University Cluj-Napoca; on-site training of teachers and therapists from the schools and associations of MDVI children/adults; online supervision of the same teachers and specialists through group sessions and individual assessment and supervision through reflective logs – applied in three different stages. This article presents a theoretical background of the development of communication for the MDVI children and one case study illustrating the reflective logs as instruments for assessment and supervision used with the specialists from schools and educational centres. The results presented in this paper show a better understanding of the selection of the communication strategies and tools that are appropriate for a specific stage in the development of a MDVI child/adult. The findings also indicate that the specialists are more confident and positive in their relationship and approach with the children/adults with MDVI and that they identify much easier the steps and the progress in the development of communication of their students.

Keywords: teacher training, multiple disabilities, MDVI

Notă: Acest material este realizat cu sprijinul finanțării Uniunii Europene în cadrul programului Erasmus+ PrECIVIM, Nr. 2017-1-EL01-KA201-036289. Articolul reflectă exclusiv opinile și punctele de vedere ale autorilor, Comisia nefiind responsabilă față de orice formă de utilizare a informațiilor.

Fundamentare teoretică

Dezvoltarea competențelor profesionale ale specialiștilor care lucrează cu copiii cu dizabilități multiple reprezintă un proces continuu care dezvăluie diferite oportunități de formare în funcție de mediul educațional sau terapeutic existent, precum și în funcție de specificitatea unor proceduri la nivel instituțional.

Activitățile de formare și mentorat prezente în dezvoltarea permanentă a profesorilor psihopedagogi și a terapeutilor care lucrează cu copii cu dizabilități senzoriale multiple, reprezintă în fapt oportunități profesionale de învățare (Yilmaz, Bikmaz, 2020). Acestea presupun acordarea timpului necesar reflecției asupra abordării educaționale vizate, asupra intervențiilor psihopedagogice specifice, asupra experiențelor, succeselor și eșecurilor.

Dezvoltarea profesională a specialiștilor trebuie privită ca o abordare constructivă și sistematică menită să promoveze atitudini pozitive și o perspectivă deschisă asupra educației și a relației dintre profesorul psihopedagog, copilul cu dizabilități și familia acestuia (Tristani, Bassett-Gunter, 2020). Formarea profesională este un proces destinat să devină în timp din ce în ce mai apropiat de nevoile specialiștilor și totodată flexibil, oferind oportunități pentru diversitatea ritmurilor și stilurilor de învățare (Ozelet et al., 2018, citat de Hathazi, 2020). Programele educative și de intervenție psihopedagogică trebuie să răspundă în mod inclusiv la diversitatea copiilor cu dizabilități. Dezvoltarea unor colaborări și parteneriate între instituțiile scolare și profesorii sau terapeutii acestora este considerată crucială pentru evaluarea și îmbunătățirea activităților psihopedagogice, pentru împărtășirea de bune practici și pentru oferirea oportunităților egale în ceea ce privește experiențele de învățare (Agyropoulos, Halder, 2019). Astfel, intervențiile psihopedagogice eficiente se vor baza pe conceptual învățări diferențiate, planificând activitățile în funcție de nevoile copiilor cu dizabilități multiple în scopul dezvoltării permanente a abilităților acestora (Subban, Round, 2015; Van Garderen, Whittaker, 2006).

Activitățile de formare și cele de mentorat sunt privite de asemenea ca experiențe de consolidare al rolului educațional al unei instituții și de îmbunătățire continuă a angajamentului în profesie.

Modelele de mentorat sprijină colaborarea dintre formator/ mentor și participant. Specialistul care este format de mentor va învăța să ia decizii educative argumentate și adecvate intervențiilor propuse, în funcție de feedbackul constant și constructiv al formatorului, de evaluarea și recomandările acestuia (Chizhik, 2017). Rezultatele științifice ale studiilor din literatura de specialitate evidențiază faptul că relația dintre formator și participant implică cooperarea în gândire, în învățare, în transmitere de cunoștințe și în planificare (Ginkel 2018; Pylman 2018; Bacharach and Heck 2012). Bermudez (2012) subliniază faptul că mentorul are un efect pozitiv asupra mediului educațional, iar colaborarea cât mai strânsă dintre doi specialiști va sprijini rezultatele educative pozitive ale copiilor.

Din perspectiva specialistului care se formează, Hathazi (2020) punctează următoarele tipuri de programe de dezvoltare profesională: cursuri/ workshop-uri legate de cunoștințe și tehnici specifice de evaluare și intervenție, conferințe și seminarii în domeniul educațional, programe de formare și calificare, vizite de lucru și observare în alte instituții, participarea la o rețea profesională a specialiștilor în domeniu, cercetări individuale sau colective, activități de învățare bazate pe observare, consultanță și mentorat și documentarea din literatura de specialitate.

Activitatea de mentorat este bazată pe un proces de adâncă reflecție care vizează caracteristici privind operațiile de revizuire, analiză, evaluare și monitorizare (Hobson et al., 2009). În cadrul acestui proces este important focusul asupra strategiilor și instrumentelor de

observație utilizate în programul sau intervențiile educaționale, psihopedagogice și terapeutice. Căteva dintre aceste instrumente pot fi: grilele de observație, jurnalele de observație, jurnalele de reflecție, înregistrările video sau notițele din timpul activităților.

Pornind de la aceste concepte, proiectul european Erasmus+ PrECIVIM – Promoting Effective Communication for Individuals with a Vision Impairment and Multiple Disabilities (Promovarea Comunicării Eficiente pentru Persoanele cu Dizabilități Vizuale cu Dizabilități Multiple), finanțat de Uniunea Europeană a adus împreună zece instituții diferite din Cipru, Grecia, România și Marea Britanie. Unul dintre obiectivele majore ale acestui proiect a constat în crearea unei rețele europene de specialiști care să identifice puncte comune și să dezvolte un program de formare profesională în domeniul comunicării adresat profesorilor psihopedagogi și terapeutilor care lucrează cu copii și adulți cu dizabilități vizuale cu dizabilități multiple (DVDM).

Construirea programului de formare a avut la bază un model al practicii în grupuri de comunități profesionale (Sutherland, Scanlon, Sperring, 2005), în care participanții au desfășurat activități de formare și practică profesională în instituțiile de care aparțin, fiind invitați să implementeze în intervențiile lor informațiile teoretice oferite la cursul de formare, modelele de bune practici prezentate de către mentorii în activități de grup și feedback-ul primit în cadrul unor sesiuni de evaluare și supervizare individuală. Acest tip de dezvoltare profesională este numit în literatura de specialitate un spațiu hibrid (Zeichner, 2010), în care participanții primesc consiliere și sprijin profesional continuu din partea mentorilor (Coffey, 2010, Escalie, Chalies, 2016), sub diferite forme – in-situ, online, individual, în grup, sub formă de discuții, sub formă scrisă.

Rezultatele acestei rețele europene în ceea ce privește dezvoltarea profesională s-au conturat în proiectul PrECIVIM în: un manual de formare realizat de către specialiștii Departamentului de Psihopedagogie Specială de la Universitatea Babes-Bolyai din Cluj-Napoca, România; un curs de formare in-situ pentru profesorii psihopedagogi și terapeutii din școlile și asociațiile pentru copii și/ sau adulți cu DVDM; sesiuni de supervizare de grup și mentorat desfășurate on-line și sesiuni de evaluare și supervizare individuale, desfășurate în seris (prin corespondență de tip e-mail).

Metodologie

Sesiunile de formare in-situ au avut drept formatori specialiști din învățământul superior din una dintre cele trei universități partenere: Universitatea Babeș-Bolyai, România; Roehampton University, Marea Britanie și University of Thessaly, Grecia. Beneficiarii sesiunilor de formare au fost profesorii psihopedagogi și terapeutii (de limbaj și comunicare, terapie ocupațională, kinetoterapie, intervenție timpurie) dintr-o instituție de învățământ sau dintr-un centru de recuperare sau suport pentru persoanele cu DVDM dintr-o altă țară decât cea a formatorului.

Sesiunile de supervizare de grup desfășurate în mediul on-line au presupus 3 întâlniri între formatorul care a desfășurat cursul in-situ (din etapa 1) și participanții la acel curs. În cadrul acestor sesiuni on-line de supervizare de grup s-au discutat aspecte specifice instituției participanților, strategii și metode de comunicare utilizate în intervențiile propuse, bariere sau limite ale programelor, metodelor sau instrumentelor utilizate, respectiv direcții viitoare de abordare educațională/ psihopedagogică/ terapeutică.

Evaluarea și supervizarea individuală s-a realizat prin intermediul jurnalelor de reflecție – create de rețeaua de specialiști europeni pentru toți participanții la programul de formare. Aceste jurnale de reflecție au presupus patru etape de redactare (din partea participanților) și patru etape de feedback (din partea mentorilor). Participanții au fost reprezentați de aceleasi grupuri de profesioniști de la instituții de învățământ sau centre de recuperare/ suport, iar

mentorii au fost specialiști de la una dintre cele trei instituții de învățământ superior partenere, menționate anterior. Perioada de evaluare și supervizare individuală s-a desfășurat pe parcursul a săse luni, începând din septembrie 2019 și finalizându-se la sfârșitul lunii februarie 2020.

Lucrarea de față prezintă în continuare jurnalul de reflecție ca instrument de evaluare și supervizare a specialiștilor în DVDM. Atât structura de evaluare și supervizare urmărită în jurnalele de reflecție, cât și metodele de comunicare utilizate în intervențiile psihopedagogice propuse vor fi ilustrate printr-un studiu de caz care prezintă evoluția acestor intervenții.

Studiul de caz selectat este reprezentativ pentru grupul de participanți la programul de dezvoltare profesională – grup format din 21 de specialiști.

Studiu de caz – Analiza unui model de evaluare și supervizare individuală prin intermediul jurnalelor de reflecție

Perioada derulării mentoratului: 1 septembrie 2019 – 29 februarie 2020

Participant: A.T. – profesor psihopedagog cu o vechime de 0-5 ani în domeniul DVDM

Locul de derulare al intervenției psihopedagogice: Centru de recuperare pentru copii și adulți cu DVDM – Atena, Grecia.

Jurnalele de reflecție au fost implementate în patru etape și au fost supervizate de către formatori din cadrul Departamentului de Psihopedagogie Specială al Universității Babeș-Bolyai din Cluj-Napoca, România.

ETAPA 1 a jurnalelor de reflecție

A avut loc la începutul lunii septembrie 2019 și a presupus familiarizarea participantului cu formatul jurnalelor, cu structura acestora și cu modalitățile de notare sau înregistrare în scris a datelor. În această etapă nu s-a insistat pe completarea integrală a jurnalului de reflecție, ci doar pe prezentarea cazului selectat de către participant.

S-a urmărit aşadar un singur domeniu de evaluare a jurnalului de reflecție, și anume prezentarea cazului – sub trei unghiuri de relevanță referitoare la comunicarea dintre specialist și copilul cu DVDM:

- Sublinierea clară a abilităților de comunicare ale copilului
- Identificarea nivelului actual de comunicare al copilului
- Detectarea provocărilor și limitărilor în comunicare

Specialistul A.T. prezintă cu acuratețe abilitățile de comunicare ale copilului și identifică un nivel al comunicării intenționate. Nu identifică însă provocări și limite în comunicare.

La etapa de feed-back mentorul precizează următoarele aspecte:

- În lipsa identificării unor provocări/ limite în comunicare specialistul nu va putea avea o imagine clară asupra obiectivelor, strategiilor și metodelor de lucru pentru intervenție.
- Provocările și limitele trebuie studiate și consemnate, ele nu se presupun, nu se deduc automat, ci trebuie să reprezinte o dovedă de analiză atentă a cazului.
- Echipa multidisciplinară din care face parte A.T. trebuie să ia la cunoștință limitele și provocările descrise pentru a le confirma sau infirma în contexte diferite.

ETAPA a 2-a a jurnalelor de reflecție

A fost implementată în luna noiembrie 2019 și a constat în prezentarea la zi a cazului din intervenție: prezentarea profilului de comunicare al copilului, planificarea intervenției (instrumente de evaluare, documentare, obiective propuse), desfășurarea intervenției și reflecția personală asupra dezvoltării profesionale raportate la cazul prezentat.

A.T. include la prezentarea cazului informațiile referitoare la provocări și limite în comunicare, valorificând feedback-ul mentorului. La partea de planificare a intervenției A.T. utilizează ca instrumente de evaluare observația directă și un formular personalizat de evaluare educațională al centrului în care își desfășoară activitatea. Acest tip de evaluare i-a oferit multiple informații pe domenii de dezvoltare permitându-i să realizeze un profil de comunicare complex.

În ceea ce privește documentarea teoretică, jurnalul de reflecție le solicita participanților indicarea secțiunilor din manualul de formare care au fost consultate în planificarea intervenției. A.T. selectează intervențiile bazate pe rutine, obiectele de referință, utilizarea mediului educațional, comunicarea verbală, urmărirea inițiativelor de comunicare ale copilului și comunicarea co-activă. A.T. precizează obiective de lungă și de scurtă durată pentru programul de intervenție propus.

Planificarea intervenției se face pentru 4 săptămâni și în desfășurarea acesteia se utilizează din fiecare strategie documentată sevențe care se completează reciproc și vin în întâmpinare nevoilor de comunicare ale copilului. La această etapă nu apar mențiuni privind provocări din partea copilului în derularea procesului de intervenție.

La secțiunea reflecțiilor personale asupra dezvoltării profesionale, A.T. notează următoarele metode utilizate pentru observarea intervenției: jurnalul cazului, notițe personale din timpul intervenției, grile de observație și discuții și analize realizate cu echipa multidisciplinară. Ca autoevaluare privind atingerea obiectivelor A.T. precizează că acestea sunt parțial realizate fiindcă a considerat că deși a obținut comportamentul de comunicare vizat nu a reușit să și generalizeze acest comportament, respectiv să îl transfere în situații diferite. Ca modalități de coping identificate în cazul unor comportamente nefavorabile sau neașteptate din partea copilului A.T. notează modificarea intervenției. La rubrica de reflecții privind dezvoltarea personală specialistul consideră că în acest stadiu va putea realiza o planificare a intervenției mult mai aproape de nevoile copilului și că relația dintre el și copil s-a îmbunătățit vizibil.

Mentorul oferă în această a doua etapă un feedback constructiv care vizează:

- Aprecierea documentării specifice, relevanța strategiilor utilizate în intervenție și corelarea acestora cu nevoile de comunicare ale copilului.
- Încurajarea specialistului referitor la intenția acestuia de a transfera abilitățile de comunicare ale copilului în mediul familial, școlar, social.
- Întărirea unei observații făcute de A.T. în cadrul jurnalului privind importanța propunerii unor obiective pe termen scurt – concise și clare.
- Sublinierea faptului că un copil cu DVDM poate să învețe un sigur lucru o dată și a faptului că scopul este ca acel copil să înțeleagă sarcina și să o realizeze independent. Vorbind despre o abilitate generalizată doar atunci când el va realiza sarcina în medii diferite.

ETAPA a 3-a a jurnalelor de reflecție

A avut loc la mijlocul lunii ianuarie 2020 și a vizat a doua perioadă de intervenție (noiembrie-ianuarie). Accentul în această etapă a fost pus pe metodele utilizate în intervenție și pe introducerea unor strategii de dezvoltare a comunicării și de transfer a abilităților de comunicare. În cadrul etapei a treia de completare a jurnalului de reflecție A.T. realizează o descriere acurată și fără dificultăți a profilului de comunicare, iar la planificarea intervenției documentarea vizează întînt aspecte de evaluare necesare și doar două aspecte legate de strategii de intervenție: intervenția bazată pe rutine și obiectele de referință. De asemenea, obiectivele pe termen lung și scurt sunt foarte bine definite. Pe parcursul desfășurării intervenției A.T. utilizează strategii similare cu cele prezentate în jurnalul anterior, însă consideră necesară prelungirea cu 2 săptămâni a perioadei și propune această intervenție pe o durată de 6 săptămâni. Față de jurnalul anterior apar comportamente dezadaptative ale copilului în timpul intervenției și o reticență din partea acestuia de a participa la anumite activități. La partea finală a jurnalului, cea reflectivă, A.T. consemnează renunțarea la grilele de observație și recurgerea la notițe și observații în cadrul întâlnirilor cu echipa multidisciplinară, subliniind astfel valoarea și expertiza specialiștilor alături de care lucrează. Obiectivele propuse sunt considerate parțial atinse de către specialist. Ca modalități de coping privind comportamentele nefavorabile/ neașteptate din partea copilului, A.T. precizează pe lângă modificarea intervenției și modificarea feedback-ului și întăririle pozitive. În ceea ce privește dezvoltarea personală, A.T. remarcă o creștere a propriei toleranțe și a acceptării opinioilor și reacțiilor copilului.

La finalul acestei etape, mentorul oferă un feedback constructiv care urmărește:

- Progresul în relația profesor psihopedagog-copil
- Observații privind timpul acordat copilului pentru o sarcină – cu atenție la insistența de a repeta anumite secvențe pe care copilul nu le poate realiza corect, fiindcă aceasta poate fi cauza apariției comportamentelor dezadaptative. Se subliniază de asemenea evitarea forțării copilului deoarece acesta se va implica în activitate pentru un timp mai îndelungat în propriul său ritm.
- Sugestii privind utilizarea înregistrărilor video ca sursă de observare a intervenției.
- Recunoașterea independenței copilului în realizarea unor etape din sarcina propusă.

ETAPA a 4-a a jurnalelor de reflecție

A fost realizată la finalul lunii februarie 2020 și a vizat a treia perioadă de intervenție (ianuarie-februarie 2020). Această etapă s-a focalizat în special pe formularea unor concluzii generale privind cazul și pe valoarea reflecției personale.

A.T. consemnează fără dificultăți profilul de comunicare și planificarea intervenției, dând astfel dovadă de competențe de evaluare și planificare foarte bine dezvoltate. Jurnalul de reflecție este înțeles în profunzime, iar experiența de redactare a acestuia se îmbunătățește cu fiecare nouă etapă de evaluare și supervizare. La prezentarea desfășurării intervenției apar în plus față de jurnalul precedent experiența împărtășită și indicarea vorbitorului – ca strategii centrate pe atingerea obiectivelor. Nu mai apar comportamente dezadaptative în timpul sesiunilor de lucru, în schimb apare menținerea oferirii de către psihopedagog a unor opțiuni pentru copil (acesta fiind lăsat să ia singur o decizie). Durata intervenției rămâne de 6 săptămâni. La secțiunea de reflecții asupra intervenției și colaborării cu copilul, A.T. consemnează în continuare notițele din cadrul întâlnirilor cu echipa de specialiști și în plus apar pentru prima dată și înregistrările video ca modalitate de observare o intervenție –

urmând astfel sugestia mentorului. Pentru prima oară A.T. se autoevaluează pozitiv privind atingerea obiectivelor propuse. La reflectii privind dezvoltarea personală apar în continuare: planificarea cât mai aproape de nevoile copilului, îmbunătățirea relației specialist-copil și creșterea toleranței și acceptării reacțiilor și opinilor copilului. Ca element de noutate apare pentru prima dată sentimentul de încredere și siguranță al lui A.T.

La finalul acestei ultime etape a jurnalului de reflectie formatorul oferă un feedback constructiv care vizează:

- Recunoașterea profesionalismului și a evoluției în dezvoltarea competențelor de evaluare și intervenție psihopedagogică.
- Recomandări privind modalitățile multiple de utilizare a înregistrărilor video: ca observații asupra nevoilor de comunicare ale copilului, ca feedback extern de la membrii echipei de specialiști/ părinți sau pentru identificarea de către membrii echipei de specialiști a unor comportamente similare în medii diferite.
- Sugestii privind crearea unui profil de comportament de comunicare prin corelarea observațiilor culese din înregistrările video cu informațiile consemnate în jurnale și notițe din timpul intervenției.
- Oferirea unei colaborări constante între formator și beneficiar.

Discuții și concluzii

Jurnalele de reflectie oferă o completare clară a formării profesionale vizate datorită specificului individual și detaliat pe domenii de evaluare și intervenție. Completarea acestor jurnale i-a condus pe specialiști înspre o documentare de mai mare profunzime prin consultarea capitolelor din manual și raportarea la instrumentele și strategiile de evaluare sau de intervenție necesare. Feedback-ul primit în urma fiecărei completări a jurnalului de reflectie a fost întărit și utilizat și în cadrul sesiunilor de supervizare de grup. În acel context fiecare specialist a beneficiat de recomandări și observații pe baza cărora a continuat intervenția psihopedagogică.

Pregătirea in situ a fost cea care a pus bazele formării și a pregătit specialiștii cu modelul evaluărilor individuale, cu structura jurnalelor și cu limbajul de specialitate în limba engleză.

Studiul de caz anterior reflectă un demers de supervizare reprezentativ pentru cei 21 de participanți la programul de formare, evaluare și supervizare. Rolul de bază al formatorilor/mentorilor în contextul jurnalelor de reflectie a vizat: o pregătire psihopedagogică competentă, o descriere clară a abilităților de comunicare a copiilor cu DVDM, modalități de coping cu provocările comportamentale din cadrul sesiunilor de lucru, o reflectie personală amănunțită în ceea ce privește echipa multidisciplinară, relația dintre specialist și copil încredere și siguranță în propriile competențe, precum și promovarea unei comunicări eficiente cu persoanele cu dizabilități senzoriale multiple.

În concluzie, se evidențiează valoarea deosebită a colaborării dintre formatorii din cadrul proiectului și specialiștii din școli și organizații non-guvernamentale, fiecare aducându-și aportul pe de o parte prin sintezele literaturii științifice de specialitate și pe de alta, prin calitatea intervențiilor practice, care au fost implementate respectând principiile individualizării.

Programele de formare ale specialiștilor se pot dezvolta astfel prin utilizarea jurnalelor de reflectie, prin colaborarea strânsă și constantă dintre mentor și participanți – colaborare extinsă dincolo de limitele unui curs de formare sau supervizare și prin strategii de reflectie asupra propriilor decizii, emoții sau relații cu copilul, echipa de specialiști, familia copilului sau mentorul.

BIBLIOGRAFIE

- Agyropoulos, V., Halder, S. (2019) - Notions, Challenges, and Goals Introductory Chapter: Disability Within Contemporary Inclusion Dynamics: A Global Point of View. In S. Halder and V. Argyropoulos (eds.), *Inclusion, Equity and Access for Individuals with Disabilities. Insights from Educators across World.*; pp 1-15. Palgrave Macmillan.
- Bacharach, N., Heck, T. W. (2012) – Voices from the Field: Multiple Perspectives on a Co-teaching in Student Teaching Model. *Educational Renaissance* 1 (1): 49–62. doi:10.33499/edren.v1i1.33.
- Bermudez, D. G. (2012) – I Am Getting a Student Teacher: Now What? Guidelines to Mentor Your Student Teacher to Success. In *Dimensions in Mentoring: A Continuum of Practice from Beginning Teachers to Teacher Leaders*, edited by S. D. Myers and C. W. Anderson, 27–44. Rotterdam: Sense Publishers.
- Chizhik, E. W., A. W. Chizhik, C. Close, and M. Gallego (2017) - SMILE Effectiveness of a Lesson-Study Approach to Student-Teaching Supervision on a Teacher-Education Performance Assessment. *Teacher Education Quarterly* 44 (2): 27–47.
- Coffey, H. (2010) – ‘They Taught Me’: The Benefits of Early Community-based Field Experiences in Teacher Education. *Teaching and Teacher Education* 26 (2): 335–342. doi:<http://dx.doi.org/10.1016/j.tate.2009.09.014>.
- Ginkel, G. V. (2018) – Making Mentoring Match. Mentor Teachers’ Practical Knowledge of Adaptive Mentoring. ICLON PhD Dissertation Series, Radboud University.
- Escalié, G., Chaliès, S. (2016) – Supporting the work arrangements of cooperating teachers and university supervisors to better train preservice teachers: a new theoretical contribution, *European Journal of Teacher Education*, pp. 1469-5928, DOI:10.1080/02619768.2016.1185098
- Hathazi, A. (2020) – Support Programs for Developing Competences of Teachers as an Essential Factor for Successful Inclusive Education, in *Revista Educação E Cultura Contemporânea*, 17(51): 10-27
- Hobson, A. J., Ashby, P., Malderez, A., Tomlinson, P. D. (2009) – Mentoring Beginning Teachers: What We Know and What We Don’t. *Teaching and Teacher Education* 25 (1): 207–216. doi:10.1016/j.tate.2008.09.001.
- Ozel, E., Ganesan, M. Z., Daud, A. K. M., Darusalam, G. B., & Ali, N. A. B. N. (2018). Critical issue teacher training into inclusive education. *Advanced Science Letters*, 24(7), 5139-5142.
- Pylman, S. (2018) – In Co-Planning, Scheduling Is Just the Tip of the Iceberg. *Phi Delta Kappan* 100 (4):44–48. doi:10.2307/26552485.
- Subban, P. K., & Round, P. N. (2015). Differentiated Instruction at Work. Reinforcing the Art of Classroom Observation Through the Creation of a Checklist for Beginning and Pre-service Teachers. *Australian Journal of Teacher Education*, 40(5), 117–131.
- Sutherland, L., L. Scanlon, and A. Sperring. (2005) – New Directions in Preparing Professionals: Examining Issues in Engaging Students in Communities of Practice through a School-University Partnership. *Teaching and Teacher Education* 21 (1): 79-92. doi:<http://dx.doi.org/10.1016/j.tate.2004.11.007>.

- Tristani, L., & Bassett-Gunter, R. (2020). Making the grade: teacher training for inclusive education: A systematic review. *Journal of Research in Special Educational Needs*, 20(3), 246-264.
- Van Garderen, D., & Whittaker, C. (2006). Planning Differentiated, Multicultural Instruction for Secondary Inclusive Classrooms. *Teaching Exceptional Children*, 38(3), 12–20.
- Zeichner, K. (2010) – Rethinking the Connections between Campus Courses and Field Experiences in College- and University-based Teacher Education. *Journal of Teacher Education* 61 (1): 88–99. doi:<http://dx.doi.org/10.1177/0022487109347671>.

VARIA

IMPACTUL STRESULUI POSTRAUMATIC ASUPRA ASISTENȚILOR MEDICALI, O SCURTĂ ANALIZĂ A PUBLICAȚIILOR PUBMED

Ramona-Niculina Jurcău

Abstract. *IMPACT OF POST-TRAUMATIC STRESS ON NURSES, A BRIEF ANALYSIS OF PUBMED PUBLICATIONS.* Repeated exposure to extreme stressors and the inability to adapt to this challenge can lead to the development of significant psychological disorders in nurses, such as the symptoms of PTSD. The aim of this study was to highlight the interest of the PTSD impact on nurses, through an evaluation of PubMed studies. The keywords selected were: "PTSD AND nursing" (PTSD-N), "PTSD AND nursing AND depression" (PTSD-N-D) and "PTSD AND nursing AND fear" (PTSD-N-F). Periods chosen for evaluation were: 1960-1969, 1970-1979, 1980-1989, 1990-1999, 2000-2009 and the years 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018. Analysis criteria: total number of publications (N); average number of publications per year (N / Year). PubMed filters chosen for analysis: Sex (= Gender), with male (B), female (F) and B + F subfilters; and the Age filter. The differences were significant: a) in PTSD-N between B and B + F; and for all age ranges, relative to N / Year; b) at PTSD-N-D between B and N / Year, B and B + F; and for all age ranges, relative to N / Year; c) PTSD-N-F between B and N / Year, B and B + F; and for all age ranges, relative to N / Year. Research concerns about "PTSD-N" prove that the interest of studies is directed towards the manifestations of stress through depression and fear. The interest for the relationship "PTSD and nurses", from the perspective of psychological stress is real and important, presenting a constantly evolving evolution over time.

Keywords: PTSD, nurses, depression, fear

Introducere

Tulburarea de stres posttraumatic (PTSD) este legată de traume care rezultă din expunerea la un evenimente traumatice (APA, 2013) a celor care lucrează în situații de urgență, din cauza factorilor de stres externi legați de locul de muncă (Carmassi et al., 2013) și care implică consecințe și comorbidități (Einav et al., 2008).

PTSD este identificat și la asistente medicale (Dominguez-Gomez & Rutledge, 2009), în special la cele care lucrează în serviciile de urgență (Morrison & Joy, 2016), pediatrie (Meadors et al., 2010) și la moaște (Beck & Gable, 2012). PTSD la asistenții medicali care lucrează cu pacienți traumatizați, implică un risc de suferință emoțională (van Mol, et al., 2015).

Articolul prezent constituie o continuare a unor cercetări anterioare ale autorilor, referitoare la stres (Jurcău & Jurcău, 2018; Jurcău et al., 2019) și anxietate (Jurcău & Jurcău, 2012; Jurcău et al., 2013).

Ipoteză

Deși studiile de până acum dovedesc interes pentru relația dintre PTSD și asistenții medicali, în general, relația dintre aceste două domenii este încă puțin investigată.

Obiectiv

Obiectivul acestui studiu a fost de a evalua interesul pentru impactul PTSD asupra asistenților medicali, din perspectiva stresului psihologic, printr-o evaluare a studiilor PubMed.

Metodă

Pentru a evidenția relația dintre PTSD la asistenții medicali și stres, au fost selectate pentru analiză, câteva cuvinte cheie care se referă la evaluarea stresului psihologic: anxietate, depresie și frica. Astfel, au fost selectate câteva combinații de cuvinte cheie specifice:

- posttraumatic stress disorders AND nursing (PTSD+N),
- posttraumatic stress disorders AND nursing AND anxiety (PTSD+N+A),
- posttraumatic stress disorders AND nursing AND depression (PTSD+N+D),
- posttraumatic stress disorders AND nursing AND fear (PTSD+N+F),

Perioadele de timp analizate au fost următoarele: 1960-1969, 1970-1979, 1980-1989, 1990-1999, 2000-2009 și anii 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018; a fost calculat numărului mediu de publicații pe an. Filtrele PubMed pe care le-am ales pentru analiză au fost: Sex (=Gen) și Age (=Vârstă). În cadrul fiecărui filtru verificat, au fost analizate câteva subfiltre: a) Pentru filtrul „Gen”, sub-filtrele selectate au fost: bărbați (B), femei (F), bărbați + femei (B+F). b) Pentru filtrul „Vârstă”, subfiltrele selectate au fost: naștere-18 ani (copil, 0-18); 19-44 ani (adult, 19-44); 45-64 ani (vârstă mijlocie, 45-64); 65 de ani și peste (> 65); 80 ani și peste (> 80).

Evaluarea statistică a fost realizată prin „testul T student”. Pentru evaluarea statistică, a fost calculată media, abaterea standard și valoarea p. Diferențele au fost considerate semnificative la valoarea p<0.05.

Rezultate

1) Analiza cuvintelor cheie: PTSD, Asistenți medicali, Anxietate, Depresie, Teamă

Pentru filtrul de gen (Figura 1), publicațiile cele mai numeroase au fost referitoare PTSD+N+D pentru: B (296), F (466) și B+F (762).

Pentru filtrul de vârstă (Figura 2): a) publicațiile cele mai numeroase au fost pentru 19-44 ani, la PTSD+N+A (386) și PTSD+N+D (343); b) cele mai puține publicații au fost pentru: 0-18, la PTSD+N+F (22) și 45-64, la PTSD+N+F (24); c) pentru >65, la PTSD+N+F (5) și pentru >80, la PTSD+N+F, nu a fost menționată nici o publicație (0).

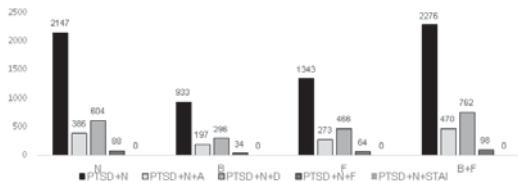

Figura 1. Numărul total de publicații pentru cuvintele cheie referitoare la nursing și stresul psihologic, raportat la filtrul Gen

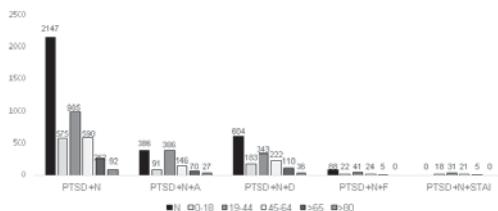

Figura 2. Numărul total de publicații pentru cuvintele cheie referitoare la nursing și stresul psihologic, raportat la filtrul Vârstă

2) Analiza în dinamică a combinațiilor de cuvinte cheie referitoare la PTSD și nursing, raportat la intervalele de timp corespunzătoare publicațiilor Pubmed

a) Analiza pentru PTSD+N+A (Figura 3) cel mai mare număr de publicații a fost înregistrat în 2015, 2018 (56); cel mai mic număr de publicații a fost înregistrat în anul 2011 (15); de la începutul anunțării acestor publicații pe PubMed și până în 2018, se remarcă o tendință crescătoare a numărului de publicații, în special între 2015-2018.

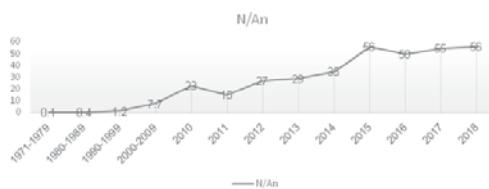

Figura 3. Analiza pentru PTSD+N+A, raportat la numărul mediu de publicații per an

b) Analiza pentru PTSD+N+D (Figura 4) cel mai mare număr de publicații a fost înregistrat în 2017 (85); cel mai mic număr de publicații a fost înregistrat în anul 2011 (29); de la începutul anunțării acestor publicații pe PubMed și până în 2018, se remarcă o tendință crescătoare a numărului de publicații, în special între 2015-2018.

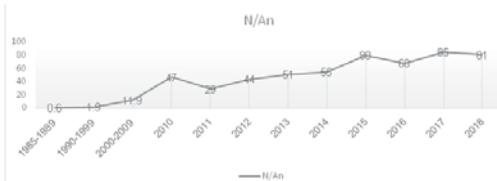

Figura 4. Analiza pentru PTSD+N+D, raportat la numărul mediu de publicații per an

c) Analiza pentru PTSD+N+F (Figura 5) cel mai mare număr de publicații a fost înregistrat în 2018 (11); cel mai mic număr de publicații a fost înregistrat în anii 2012, 2013 (4); de la începutul anunțării acestor publicații pe PubMed și până în 2018, se remarcă o tendință crescătoare a numărului de publicații, în special în 2018.

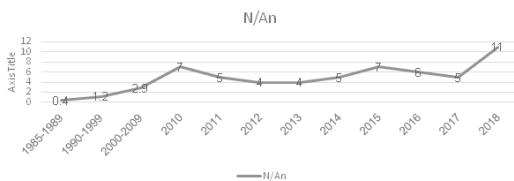

Figura 5. Analiza pentru PTSD+N+F, raportat la numărul mediu de publicații per an

3) Analiza cătorva dintre combinațiile de cuvinte cheie selectate, raportat la filtrele alese și la numărul mediu de publicații per an

A. Pentru "PTSD and Nursing and Anxiety"

a) Pentru *filtrul gen* (Tabelul 1), perioada publicațiilor fiind 1971-2018. Se remarcă faptul că diferența a fost semnificativă: pentru B raportat la N/An (0.045072), între B și B+F (0.015103). Toate celelalte diferențe au fost nesemnificative.

Tabelul 1. Analiza statistică pentru "PTSD and Nursing and Anxiety", referitor la filtrul Gen

Perioada 1971-2018	N/An	B	F	B+F
Media	27.3384615			35.2153846
Derivativă standard	20.9225877			27.8544803
Valoarea lui p față de N/An		0.045072	0.178074	0.220569
Valoarea lui p față de B+F	0.220569	0.015103	0.058867	

b) Pentru *filtrul 19-44* (Tabelul 2), perioada publicațiilor fiind 1971-2018. Se remarcă faptul că diferențele au fost semnificative: pentru toate intervalele de vârstă, raportat la N/An: 0-18 (0.001197), 19-44 (0.044115), 45-64 (0.014444), >65 (0.000887), >80 (0.000179); raportat la 19-44, pentru 0-18 (0.016329), >65 (0.010648), >80 (0.000778).

B. Pentru "PTSD and Nursing and Depression"

a) Pentru *filtrul gen* (Tabelul 3), perioada publicațiilor fiind 1985-2018. Se remarcă faptul că diferența a fost semnificativă: pentru B raportat la N/An (0.021322), între B și B+F (0.021322). Toate celelalte diferențe au fost nesemnificative.

Tabelul 2. Analiza statistică pentru " PTSD and Nursing and Anxiety", referitor la filtrul Vârstă

Perioada 1971-2018	N/an	0-18	19-44	45-64	>65	>80
Media	27.338462		14.907692			
Derivatia standard	20.922588		12.223147			
Valoarea lui p față de N/An		0.001197	0.044115	0.014444	0.000887	0.000179
Valoarea lui p față de 19-44	0.044115	0.016329		0.244242	0.010648	0.000778

Tabelul 3. Analiza statistică pentru "PTSD and Nursing and Depression", referitor la filtrul Gen

Perioada 1971-2018	N/An	B	F	B+F
Media	46.2			61.0916667
Derivatia standard	28.80147566			40.9440158
Valoarea lui p față de N/An		0.021322	0.203669	0.167276
Valoarea lui p față de 19-44	0.167276	0.021322	0.050697	

b) Pentru *filtrul 19-44* (Tabelul 4, Figura 6), perioada publicațiilor fiind 1985-2018. Se remarcă faptul că diferențele au fost semnificative: pentru toate intervalurile de vîrstă, raportat la N/An: 0-18 (0.000724), 19-44 (0.044173), 45-64 (0.005011), >65 (0.000207), >80 (0.000031); raportat la 19-44, pentru 0-18 (0.016036), >65 (0.003046), >80 (0.000174).

Tabelul 4. Analiza statistică pentru " PTSD and Nursing and Depression", referitor la filtrul Vârstă

Perioada 1971-2018	Nr./An	0-18	19-44	45-64	>65	>80
Media	46.2		27.633333			
Derivatia standard	28.801476		19.049686			
Valoarea lui p față de N/An		0.000724	0.044173	0.005011	0.000207	0.000031
Valoarea lui p față de 19-44	0.044173	0.016036		0.118674	0.003046	0.000174

C. Pentru "PTSD and Nursing and Fear"

a) Pentru *filtrul gen* (Tabelul 5), perioada publicațiilor fiind 1985-2018. Se remarcă faptul că diferența a fost semnificativă: pentru B raportat la N/An (0.006366), între B și B+F (0.009231). Toate celelalte diferențe au fost nesemnificative.

b) Pentru *filtrul 19-44* (Tabelul 6, Fig.7), perioada publicațiilor fiind 1985-2018. Se remarcă faptul că diferențele au fost semnificative: pentru toate intervalurile de vîrstă, raportat la N/An: 0-18 (0.000327), 19-44 (0.021775), 45-64 (0.001457), >65 (0.000017), >80 (<0.00001); raportat la 19-44, pentru >65 (0.006732), >80 (0.000934).

Tabelul 5. Analiza statistică pentru " PTSD and Nursing and Fear ", referitor la filtrul Gen

Perioada 1971-2018	N/An	B	F	B+F
Media	4.875			5.8
Derivatia standard	2.68983426			4.4981478
Valoarea lui p față de N/An		0.006366	0.203846	0.282132
Valoarea lui p față de 19-44	0.282132	0.009231	0.121745	

Tabelul 6. Analiza statistică pentru " PTSD and Nursing and Fear ", referitor la filtrul Vârstă

Perioada 1971-2018	N/An	0-18	19-44	45-64	>65	>80
Media	4.875		2.55			
Derivatia standard	2.6898343		2.3935678			
Valoarea lui p față de N/An		0.000327	0.021775	0.001457	0.000017	<0.00001
Valoarea lui p față de 19-44	0.021775	0.06637		0.151438	0.006732	0.000934

Discuții

În cadrul acestui studiu a fost efectuată o analiză a numărului de publicații afișate pe site-ul PubMed, analizând valorile pe filtre și subfiltre, pentru PTSD și asistenții medicali, referitor la anxietate, depresie, teamă, folosind cuvintele cheie: PTSD+N, PTSD+N+A, PTSD+N+D, PTSD+N+F. S-a constatat că pentru combinația de cuvinte cheie PTSD+N, cele mai multe publicații au făcut referire tot la depresie (604) și anxietate (386), cu o medie pe an de 18 și respectiv 8 publicații, din totalul de publicații referitoare la PTSD și asistenții medicali (2147), corespunzând lă o medie de 39 de publicații pe an.

În cadrul filtrelor au fost analizate subfiltrele corespunzătoare: pentru Gen - B, F și B+F; pentru Vârstă - 0-18, 19-44, 45-64, >65, >80.

a) *Filtrul Gen. Comparativ cu subfiltrele bărbați (B), femei (F):* pentru toate cuvintele cheie, numărul de publicații mare au menționat subiecți femei a fost, în general, mai mare decât cel în care au fost menționati bărbați. *Comparativ cu subfiltrele bărbați femei (B+F):* Pentru toate cuvintele cheie, numărul de publicații cu bărbați + femei (B+F) au fost în general mai numeroase decât cele cu bărbați (B) sau femei (F), dovedind interesul publicațiilor pentru ambele genuri de subiecți.

b) *Filtrul Vârstă.* Pentru toate combinațiile de cuvintele cheie alese, numărul cu cele mai multe publicații a fost pentru vîrstă 19-44 de ani, ceea ce arată interesul ridicat pentru această categorie vîrstă. Deși interesul pentru intervalul de vîrstă 19-44 de ani este cel mai mare, există intere de publicare și pentru vîrstele 0-18, 45-64 și >65 de ani. Pentru intervalul de vîrstă 45-64 ani interesul de publicare a fost mai mare decât pentru 0-18 și >65. De asemenea, pentru toate cuvintele cheie alese, numărul de publicații a fost, în general, cel mai mic sau chiar fără studii pe întreaga perioadă de timp analizată, pentru vîrstă >80 de ani.

În loc de concluzii

Preocupările de cercetare referitoare la "PTSD-N" dovedesc că interesul studiilor este direcționat către manifestările stresului prin depresie și teamă. Interesul pentru relația "PTSD și asistenți medicali", din perspectiva stresului psihologic este real și important, prezentând o evoluție în continuă creștere în timp.

BIBLIOGRAFIE

- American Psychiatric Association. Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (2013). 5th ed. Arlington, VA: American Psychiatric Press.
- Beck , C. A. , Gable, R. K. (2012). A mixed methods study of secondary traumatic stress in labor and delivery nurses . *Journal of Obstetric, Gynecologic, & Neonatal Nursing* , 41 , 747 – 760 .
- Carmassi, C., Foghi, C., Dell’Oste, V., Cordone, A., Bertelloni, C.A., Bui, E., Dell’Osso, L. (2020). PTSD symptoms in healthcare workers facing the three coronavirus outbreaks: What can we expect after the COVID-19 pandemic. *Psychiatry Res.*, 292, 113312.
- Dominguez-Gomez, E., Rutledge, D. (2009). Prevalence of secondary traumatic stress among emergency nurses . *Journal of Emergency Nursing* , 35 , 199 – 204 .
- Einav, S., Shalev, A.Y., Ofek, H., Freedman, S., Matot, I., Weiniger, C.F. (2008). Differences in psychological effects in hospital doctors with and without post-traumatic stress disorder. *Br. J. Psychiatry*, 193, 165–166.
- Jurcău, R., Jurcău, I. (2018). Rhodiola rosea’s relationship with stress, physical fatigue and endurance; a PubMed evaluation. *Palestrica Mileniului III*, 19(1), pag. 17-22.
- Jurcău, R., Jurcău, I. (2012). Influence of music therapy on anxiety and salivary cortisol, in stress induced by short term and heavy sport. *Palestrica Mileniului III*, 13(4), pag. 321-325.
- Jurcău, R., Colceriu, N., Jurcău, I. (2013). Influence of a Romanian phytotherapeutic produce called „Antistres”, containing Ginseng, on anxiety and salivary Cortisol, in one exam of exams student stress. *International Journal of Education and Psychology in the Community (IJEPC)*, 3(2), pag. 38-51.
- Jurcău, R.N., Jurcău, I.M., Kwak, D.H., Grosu, V.T., Ormenișan S. (2019). Eleutherococcus, Schisandra, Rhodiola and Ginseng, for stress and fatigue - a review. *Health, Sports & Rehabilitation Medicine*, 20(1), pag. 12-17.
- Meadors, P., Lamson, A., Swanson, M., White, M., Sira, N. (2010). Secondary traumatization in pediatric healthcare providers: Compassion fatigue, burnout, and secondary traumatic stress. *Omega Journal of Death and Dying*, 60,103–128.
- Morrison, L.E., Joy, J.P. (2016). Secondary traumatic stress in the emergency department. *Journal of Advanced Nursing*, 72(11):2894-2906.
- van Mol, M.M., Kompanje, E.J., Benoit, D.D., Bakker, J., Nijkamp, M.D. (2015). The Prevalence of Compassion Fatigue and Burnout among Healthcare Professionals in Intensive Care Units: A Systematic Review. *PLoS One*, 10(8):e0136955.

IMPACTUL UNOR CITRICE -PORTOCAL, LAMAI, GRAPFRUIT- ASUPRA ANXIETAȚII ȘI A CORTISOLULUI SALIVAR

Ramona-Niculina Jurcău

Abstract. *THE CITRICE FRUITS IMPACT -ORANGE, LEMON, GRAPEFRUIT- ON ANXIETY AND SALIVARY CORTISOL.* The family of fruit trees called "Citrus" also includes orange, lemon and grapefruit. Citrus fruits have been the subject of clinical research studies, including stress. The aim of this study was to highlight the interest of the impact of three types of Citrus on anxiety and salivary cortisol, through a PubMed evaluation. The selected keywords were: "Orange and Anxiety" (OA), "Lemon and Anxiety" (LA), "Grapefruit and Anxiety" (GA), "Orange and Salivary Cortisol" (OSC), "Lemon and Salivary Cortisol" (LSC), "Grapefruit and Salivary Cortisol" (GSC). Periods chosen for the evaluation were: 1980-1989, 1990-1999, 2000-2009 and the years 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018. Analysis criteria were: total number of publications (N); average number of publications per year (N/Year). PubMed filters chosen for the analysis were: Sex (= Gender), with male (B), female (F) and B + F sub-filters; and the Age filter. Most publications were on O, both for A (OA) and for SC (OSC). For sub-filters, publications that predominated were those in which subjects of both genders (M + F) and aged 19-44 were included. The interest for the relationship between the several types of Citrus analyzed and anxiety, respectively depression, is real and important, having an increasing evolution over time.

Keywords: *Citrus, stress, anxiety, salivary cortisol*

Introducere

Uleiul de lămâie posedă efecte anxiolitice, asemănătoare antidepresivelor prin suprimarea activității dopaminei legate de neuronii 5-HTnergici îmbunătățiti (Komiyama, et al. 2006). De asemenea, s-a constatat că, Melisa poate fi eficientă în ameliorarea anxietății și a simptomelor depresive, în special în situația acută (Ghazizadeh et al., 2021). Floarea de citrus aurantium poate fi eficientă în ceea ce privește reducerea anxietății preoperatorii înainte de operației minore (Akhlaghi et al., 2011).

Le pamplemousse diminue le taux de cholestérol, de par sa composition en naringine, flavonoïde aux propriétés antioxydantes ayant une action bénéfique sur le LDL-cholestérol des vaisseaux sanguins et sur la glycémie. [36].

Aromaterapia cu ulei esențial natural de portocale ar putea reduce cortizolul salivar și frecvența pulsului din cauza stării de anxietate a copilului (Jafarzadeh et al., 2013). Astfel, a fost dovedită activitatea anxiolitică acută a aromei de portocale dulci, fapt care reprezintă un

argument științific sprijin științific pentru utilizarea sa ca tranchilizant de către aromaterapeuți (Goes et al., 2012). În plus, uleiul esențial natural de portocală ar putea reduce cortizolul saliviar și pulsul din cauza stării de anxietate a copilului (Jafarzadeh et al., 2013). Efectul pozitiv al portocalei amare și al lavandei asupra anxietății la femeile aflate în postmenopauză sugerează că acestea pot fi folosite pentru a scădea anxietatea la astfel de femei (Farshbaf-Khalili et al., 2018). De asemenea, uleiul esențial de portocală scade anxietatea și nivelul alfaamilazei salivare, ceea ce a făcut posibilă utilizarea lui înainte de operația de colecistectomie laparoscopică pentru a reduce anxietatea pacienților (Pasyar et al., 2020).

Articolul prezent constituie o continuare a unor cercetări anterioare ale autorilor, referitoare la stres (Jurcău & Jurcău, 2018; Jurcău et al., 2019) și anxietate (Jurcău & Jurcău, 2012; Jurcău et al., 2013).

Ipoteză

Studiile de până acum arată interes pentru Citrus și stres în general. Pe de altă parte, relația dintre aceste două domenii rămâne relativ puțin analizată, având în vedere numărul de publicații găsite pe site-ul PubMed.

Obiectiv

Obiectivul acestui este de a evalua interesul pentru relația dintre unele tipuri de Citrus și stres, perspectiva unor parametri în raport cu domeniul stresului, prin analiza numărului de publicații PubMed corespunzătoare acestui interes.

Metodă

Sursa de informații necesare pentru acest studiu a fost site-ul de cercetare PubMed.

Au fost alese 3 tipuri de Citrus: Lamaie, Portocală, Grapefruit. Pentru a evidenția relația dintre aceste Citrus și stres, au fost selectate pentru analiză, cuvinte cheie referitoare la stres: cortizol saliviar, ca marker de stres și anxietatea ca reacție la stres. Combinări de cuvinte cheie alese cu fost: « Lemon and Anxiety » (L+A) ; « Orange and Anxiety » (O+A) ; « Grapefruit and Anxiety » (G+A) ; « Lemon and Salivary Cortisol » (L+SC) ; « Orange and Salivary Cortisol » (O+SC) ; « Grapefruit and Salivary Cortisol » (G+SC).

Perioadele de timp au fost alese din anul primei publicații anunțate de site, până la sfârșitul anului 2018: 1980-1989, 1990-1999, 2000-2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018.

Filtrele PubMed alese pentru analiză au fost: Sex (=Gen), cu subfiltrele bărbați (B), femei (F) și B+F; și filtrul Age (=Vârstă), cu subfiltrele naștere-18 ani (copil, 0-18); 19-44 ani (adult, 19-44); 45-64 ani (vârstă mijlocie, 45-64); 65 de ani și peste (> 65); 80 ani și peste (> 80).

A fost calculat numărul: numărul total de publicații (N); numărul mediu de publicații pe an (N/An).

Evaluarea statistică a fost realizată prin „testul T student”. Pentru evaluarea statistică, a fost calculată media, abaterea standard și valoarea p. Diferențele au fost considerate semnificative la valoarea $p < 0.05$. Au fost calculate valorile lui p: față de N-ul corespunzător; prin compararea sub-filtrelor același filtru. Pentru filtru de sex, compararea față de H + F; pentru filtru de vârstă, compararea față de intervalul de vârstă 19-44 de ani.

Rezultate

1. Analiza generală a celor trei citrice în stress, pentru cuvintele cheie selectate și număr de publicații total și pe an. (Tabel 1; Figura 1 și 2)

Numărul de publicații -total și pe an a celor trei Citrus pentru cuvintele cheie alese (Tabelul 1). S-a constatat că numărul de publicații: a) cel mai mare a fost pentru: Orange+SC (14) și Orange+A (275); b) cel mai redus a fost, pentru: a) Grapefruit+SC (0); b) Grapefruit+A (15).

Tabelul 1. Numărul de publicații total și pe an al celor trei Citrus, în raport cu cuvintele cheie alese.

Types of CITRUS	Perioade	Nb/an	Nb Total	Mots-clés	
				A	SC
Lemon	1959-2018	18,27	1078	112	6
Orange	1966-2018	38,19	1986	275	14
Grapefruit	1983-2018	2,45	86	15	0

Numărul total de publicații și Numărul de publicații pe an pentru cele trei Citrus, în raport cu cuvintele cheie alese. S-a constatat că (Figura 1 și 2): publicațiile care au anunțat studii cu Orange au fost cele mai numeroase, fiind urmate numeric de publicațiile care au anunțat studii cu Lemon, iar cele mai puțin numeroase au fost cele pentru Grapefruit.

Figura 1. Numărul total de publicații pentru cele trei Citrus

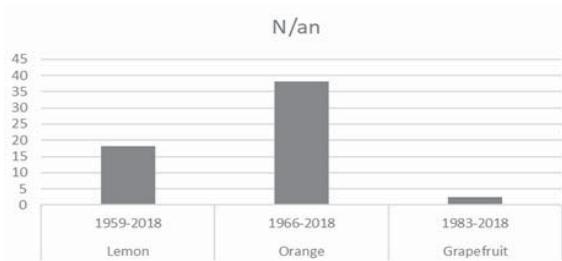

Figura 2. Numărul de publicații pe an pentru cele trei Citrus

2. Rezultatele căutării PubMed pentru cele trei Citrus în legătură cu cuvântul cheie „Anxiety”

Analiza filtrului Sex (Figura 3). Dintre cele trei citrice selectate, cele mai multe studii referitoare la Anxiety au fost pentru O, cu subiecți de ambele genuri, iar cele mai puține studii au fost pentru G și cu subiecți de gen feminin.

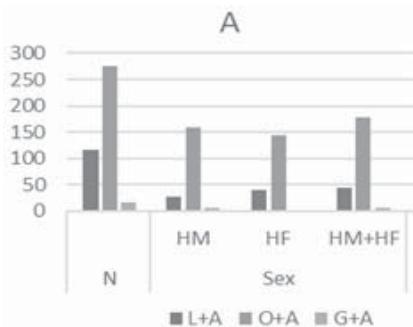

Figura 3. Numărul de publicații pe an pentru cele trei Citrus, conform filtrului Sex, în raport cu cuvântul cheie „Anxiety”

Analiza filtrului Age (Figura 4). Dintre cele trei citrice selectate, cele mai multe studii referitoare la Anxiety au fost pentru O, cu subiecți din intervalul de vârstă 19-44 ani, cele mai puține studii au fost pentru G, cu subiecți >65 ani, iar pentru L și G nu au existat studii cu subiecți >80 ani.

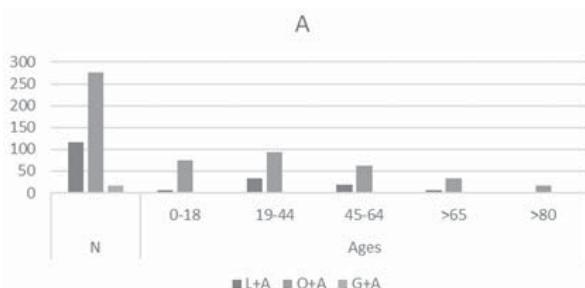

Figura 4. Numărul de publicații pe an pentru cele trei Citrus, conform filtrului Age, în raport cu cuvântul cheie „Anxiety”

3. Rezultatele căutării PubMed pentru cele trei Citrus față de cuvântul cheie „Salivary Cortisol”.

Analiza filtrului Sex (Figura 5). Dintre cele trei citrice selectate, cele mai multe studii referitoare la Salivary Cortisol au fost pentru O, cu subiecți de ambele genuri, cele mai puține studii au fost pentru G și cu subiecți de ambele genuri.

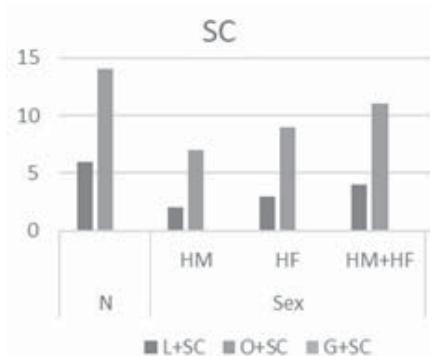

Figura 5. Numărul de publicații pe an pentru cele trei Citrus, conform filtrului Sex, în raport cu cuvântul cheie „Salivary Cortisol”

Analiza filtrului Age (Figura 6). Dintre cele trei citrice selectate, cele mai multe studii referitoare la Salivary Cortisol au fost pentru O, cu subiecți din intervalul de vîrstă 19-44 ani, cele mai puține studii au fost pentru G, cu subiecți din intervalul de vîrstă 45-64 ani, iar pentru L și G nu au existat studii cu subiecți >65 și >80 ani.

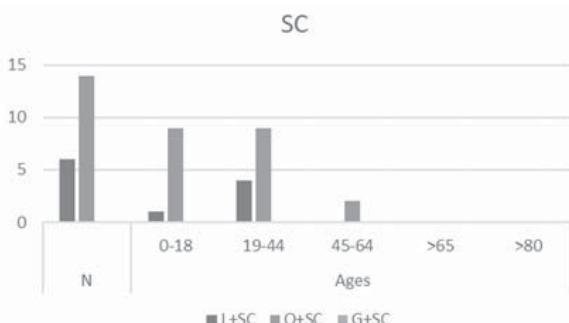

Figura 6. Numărul de publicații pe an pentru cele trei Citrus, conform filtrului Age, în raport cu cuvântul cheie „Salivary Cortisol”

Discuții

1) Referitor la cuvintele cheie

Referitor la cuvintele cheie și perioada de timp pentru care PubMed a prezentat studii.

Dintre cele trei citrice, cele mai timpurii studii au fost pentru L, din anul 1959. Pentru celelalte două citrice analizate, studiile au început mai târziu, dar debutul este înainte de anii 90 (O, 1996 ; G, 1983).

Referitor la cuvintele cheie și numărul total de publicații pe an.

Cel mai mare număr de publicații pe an a fost constatat pentru O, O+A și O+SC, ceea ce evidențiază interesul crescut pentru studierea acestei categorii de citrice comparativ cu lămâele și grapefruit-ul. Pentru G+SC nu a existat nici o publicație pentru perioada de timp analizată, ceea ce dovedește interesul redus pentru studierea grapefruit în contextul anxietății.

2) Referitor la filtre

Filtrul Sex

În cazul ambelor cuvinte cheie alese, prin care se evaluatează stresul, respectiv A și SC, cele mai multe publicații au inclus ambele genuri HM+HF, ceea ce arată că există un interes crescut pentru cercetarea care include atât bărbați cât și femei.

În cazul studiilor referitoare la A : pentru O și G, au predominat cele care au inclus bărbați, iar în cazul studiilor cu L, au fost mai numeroase cele care au inclus femei.

În cazul studiilor referitoare la SC, cele care au inclus femei, au fost mai numeroase atât la L cât și la O.

Filtrul Age

În cazul ambelor cuvinte cheie alese, prin care se evaluatează stresul, respectiv A și SC : cele mai multe publicații au inclus subiecți tineri, cu vârstă între 19-44 ani ; fiind următoare ca numărul de publicații cu subiecți având vârstă între 0-18 și 45-64. Acestea dovedesc că există un interes pentru studiile în care sunt incluse persoane tinere și de vîrstă medie.

În cazul studiilor referitoare la A, au existat interes și pentru cercetarea cu subiecți având vârstă >65 și >80 ani.

În cazul studiilor referitoare la SC, nu au fost incluse persoane >65 și >80 ani, dovedind că nu a existat interes pentru cercetarea pe aceste categorii de vârstă.

În loc de concluzii

Preocupările de cercetare referitoare la Citrice selectate, L, O și G, au dovedit că dintre cele trei citrice selecționate, cel mai mare interes a fost pentru O, iar în contextul Anxietății și al Cortisolului Salivar, s-a dovedit că interesul studiilor este direcționat către subiecții de ambele genuri, predominant de vârstă tînără.

BIBLIOGRAFIE

- Akhlaghi, M., Shabanian, G., Rafieian-Kopaei, M., Parvin, N., Saadat, M., Akhlaghi, M. (2011). Citrus aurantium blossom and preoperative anxiety. *Rev. Bras Anestesiol.*, 61(6):702-12.
- Farshbaf-Khalili, A., Kamalifard, M., Namadian, M. (2018). Comparison of the effect of lavender and bitter orange on anxiety in postmenopausal women: A triple-blind, randomized, controlled clinical trial. *Complement Ther Clin Pract.*, 31:132-138.

- Ghazizadeh, J., Sadigh-Eteghad, S., Marx, W., Fakhari, A., Hamedeyazdan, S., Torbati, M., Taheri-Tarighi, S., Araj-Khodaei, M., Mirghafourvand, M. (2021). The effects of lemon balm (*Melissa officinalis L.*) on depression and anxiety in clinical trials: A systematic review and meta-analysis. *Phytother Res. Epub ahead of print.* PMID: 34449930.
- Goes, T.C., Antunes, F.D., Alves, P.B., Teixeira-Silva, F. (2012). Effect of sweet orange aroma on experimental anxiety in humans. *J Altern Complement Med.,* 18(8):798-804.
- Jafarzadeh, M., Arman, S., & Pour, F. F. (2013). Effect of aromatherapy with orange essential oil on salivary cortisol and pulse rate in children during dental treatment: A randomized controlled clinical trial. *Advanced biomedical research,* 2, 10.
- Jurcău, R., Jurcău, I. (2018). Rhodiola rosea's relationship with stress, physical fatigue and endurance; a PubMed evaluation. *Palestrica Mileniului III,* 19(1):17-22.
- Jurcău, R., Jurcău, I. (2012). Influence of music therapy on anxiety and salivary cortisol, in stress induced by short term and heavy sport. *Palestrica Mileniului III,* 13(4):321-325.
- Jurcău, R., Colceriu, N., Jurcău, I. (2013). Influence of a Romanian phytotherapeutic produce called „Antistres”, containing Ginseng, on anxiety and salivary Cortisol, in one exam of exams student stress. *International Journal of Education and Psychology in the Community (IJEPC),* 3(2):38-51.
- Jurcău, R.N., Jurcău, I.M., Kwak, D.H., Grosu, V.T., Ormenișan S. (2019). Eleutherococcus, Schisandra, Rhodiola and Ginseng, for stress and fatigue - a review. *Health, Sports & Rehabilitation Medicine,* 20(1):12-17.
- Komiya, M., Takeuchi, T., Harada, E. (2006). Lemon oil vapor causes an anti-stress effect via modulating the 5-HT and DA activities in mice. *Behav Brain Res.,* 172(2):240-9.
- Pasyar, N., Rambod, M., Araghi, F. (2020). The effect of bergamot orange essence on anxiety, salivary cortisol, and alpha amylase in patients prior to laparoscopic cholecystectomy: A controlled trial study. *Complement Ther Clin Pract.,* 39:101153.

IMPACTUL A DOUĂ ADMINISTRĂRI DE GINSENG, ASUPRA STRESULUI DIN EFORTUL FIZIC ACUT

Ramona-Niculina Jurcău

Abstract. *IMPACT OF TWO ADMINISTRATIONS OF GINSENG, ON THE ACUTE PHYSICAL EXERTION STRESS.* Panax Ginseng (GSG) may be a useful agent for treating depression and anxiety. The aim of the research was to evaluate two administrations of a products containing GSG (P-GSG), in intense acute physical stress. Healthy men were voluntarily enrolled in 4 groups: control (C) without treatment; who received placebo (P); who received P-GSG for a week (GSG1); who received P-GSG for 3 weeks (GSG3). All participants were subjected to the same type of stress: an intense acute and short term physical effort on the cycleergometer. The products administered were: placebo and P-GSG. Exploration were: anxiety (A) and heart rate (HR). Parameters were significantly increased at C and P, for A and HR, compared to GSG1 and GSG3. The highest impact of P-GSG was on A. GSG1 compared to GSG3 had a higher impact on A and HR. In conclusion, through this study we found that Panax Ginseng, especially if taken for a longer period of time, reduces heart rate and anxiety in intense acute and short-term physical exertion stress.

Keywords: Panax Ginseng, physical exertion, heart rate, anxiety

Introduction

Panax ginseng C.A. Meyer (GSG) este o plantă foarte cunoscută și utilizată în țările din Orientalul Îndeparat, folosită popular ca tonic de peste 2000 de ani, mai ales în China, Japonia și Coreea (Lee & Kim, 2014). S-a sugerat că GSG-ul, despre ale cărui efecte benefice și constituenți există o literatură extinsă, poate crește rezistența pe termen lung la stres și boli și, prin urmare, poate îmbunătăți durata de viață (Bittles et al., 1979). Astfel, GSG-ul este util în refacerea homeostaziei după modificări fiziologice anormale cauzate de stresul vieții de zi cu zi (Lee et al., 2017).

Lucrarea de față este o continuare a preocupărilor autoarei pentru evaluările în stresul de efort fizic, precum și pentru modularea stresului cu diferiți adaptogeni, printre care și GSG-ul (Jurcău et al., 2018; Jurcău et al., 2018; Jurcău et al., 2018; Jurcău et al., 2018; Jurcău et al., 2019).

Ipoteză

Studiile de până acum au dovedit interesul pentru utilizarea Panax Ginseng în condiții de stres. Pe de altă parte, având în vedere numărul de publicații găsite pe site-ul PubMed, relația dintre GSG și efortul fizic rămâne un domeniu de mare interes pentru cercetare.

Obiectiv

Obiectivul acestui studiu a fost de a evalua impactul a două administrări dintr-un produs care conține Ginseng (P-GSG), asupra stresului din efortul fizic acut, la persoane sedentare.

Material și metodă

a) Perioada și locul cercetării

Studiul și măsurările au fost efectuate în iulie 2019, în CMI 122 din Cluj-Napoca.

b) Subiecți și grupuri

Bărbații sănătoși au participat voluntar și au fost înscrisi în 4 grupuri: martor ($C = 10$) fără tratament; care a primit placebo ($P = 10$); care a primit care a primit P-GSG timp de o săptămână (GSG1 = 10); care a primit P-GSG timp de 3 săptămâni (GSG3 = 10). Vârstă medie: $26,4 \pm 3$ (C), $29,2 \pm 4$ (P), $24,1 \pm 1$ (GSG1), $31,9 \pm 4$ (GSG3).

c) Teste aplicate

- Design-ul studiului

Toți participanții au fost supuși aceluiași tip de stres. Stresul a constat într-un exercițiu fizic intens acut și de scurtă durată pe ciclogerometru Monark Ergomedic 839E.

Produsele administrate au fost: placebo, 3 capsule/ zi; P-GSG (1), 3 capsule/ zi, timp de o săptămână (GSG1) și 3 capsule/ zi, timp de 3 săptămâni (GSG3).

- Programul de determinare a indicatorilor a fost următorul:

Evaluările au fost: 24h (T1) și 15 minute înainte de stres (T2); 15 minute (T3) și 24 de ore după stres (T4).

- Explorări

Frecvența cardiacă (HR) a fost evaluată la ciclogerometru; anxietatea (A) a fost evaluată cu Beck Anxiety Inventory.

d) Evaluarea statistică

- Rezultatele obținute au fost analizate utilizând SPSS pachet statistic.

- Pentru examinarea continuă a datelor s-a folosit testul t Student.

- Diferențele au fost considerate semnificative la un $p < 0,05$.

Rezultate

Comparația a fost făcută față de momentul T2 și lotul C.

Frecvența cardiacă - FC (Figura 1).

Valorile cele mai crescute ale FC au fost înregistrate la C și P, pentru toate momentele T2, T3 și T4. Diferențele între C și P nu au fost semnificative la nici unul dintre momentele analizate. Cele mai mici valori au fost înregistrate pentru GSG3 și GSG1, în special la momentul T4. Deși valorile FC au fost mai crescute la GSG1 comparativ cu GSG3, la T2, T3 și T4, diferențele între GSG1 și GSG3 nu au fost semnificative la nici unul dintre momentele analizate. Diferențe semnificative s-au înregistrat astfel: a) la T2, între C-GSG3 ($p=0,03$), P-GSG3 ($p=0,03$), C-GSG1 ($p=0,04$), P-GSG1 ($p=0,05$); b) la T2, între C-GSG3 ($p=0,01$), P-GSG3 ($p=0,01$), C-GSG1 ($p=0,03$), P-GSG1 ($p=0,03$); c) la T3, între C-GSG3 ($p=0,002$), P-GSG3 ($p=0,002$), C-GSG1 ($p=0,004$), P-GSG1 ($p=0,004$).

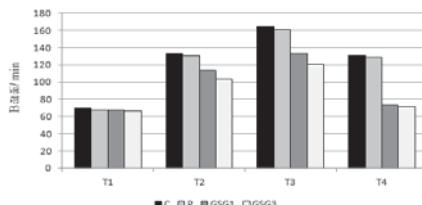

Figura 1. Modificarea FC sub influența P-GSG, în stresul fizic acut

Anxietatea - A (Figura 2).

Valorile cele mai crescute ale A au fosat înregistrate la C și P, pentru toate momentele T2, T3 și T4. Diferențele între C și P nu au fost semnificative la nici unul dintre momentele analizate. Cele mai mici valori au fost înregistrate pentru GSG3 și GSG1 în special la momentul T4, foarte apropiate de cele de la T1. Deși valorile FC au fost mai crescute la GSG1 comparativ cu GSG3, la T2, T3 și T4, diferențele între GSG3 și GSG1 nu au fost semnificative la nici unul dintre momentele analizate. Diferențe semnificative s-au înregistrat astfel: a) la T2, între C-GSG3 ($p=0.04$), P-GSG3 ($p=0.04$), C-GSG1 ($p=0.05$), P-GSG1 ($p=0.05$); b) la T2, între C-GSG3 ($p=0.004$), P-GSG3 ($p=0.004$), C-GSG1 ($p=0.01$), P-GSG1 ($p=0.01$); c) la T3, între C-GSG3 ($p=0.001$), P-GSG3 ($p=0.001$), C-GSG1 ($p=0.003$), P-GSG1 ($p=0.003$).

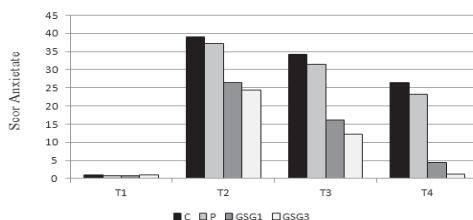

Figura 2. Modificarea A sub influența P-GSG, în stresul fizic acut

Discuții

1. Analiza rezultatelor prezentului studiu - Acțiune asupra pe FR și A

Parametrii au fost semnificativ crescute la C și P, pentru FC și A, comparativ cu GSG3 și GSG1. P-GSG, în ambele administrări, a redus efectul negativ al stresului de efort fizic asupra FC și A, în special imediat poststres. Impactul P-GSG3 și P-GSG1 a fost important asupra ambilor parametri evaluați, dar efectul asupra A a fost mai mare decât asupra FC. Dintre cele două variante de administrare, GSG3 a avut cea mai eficientă acțiune de susținere cardiovasculară și psihico-emoțională, în condițiile efortului fizic ales, astfel, administrarea timp de 3 săptămâni a P-GSG, comparativ cu administrarea timp o săptămână, a avut un impact mai mare asupra A și FC.

2. Publicații referitoare la importanța GSG la nivel cardiovascular - dovezi Pubmed

Într-un studiu pe şobolanii, s-a dovedit că administrarea de GSG coreean (GSG-C) are un efect hipotensiv care se poate datora fracției de saponină a KRG (Jeon et al., 2000). De asemenea, GSG ajută în timpul exercițiilor fizice la îmbunătățirea circulației săngelui, deoarece scade rezistența vasculară periferică și crește livrarea de oxigen către mușchii care se contractă activ, de asemenea susține și refacerea tensiunii arteriale după ridicarea unei greutăți mari (Zaheria & Marandib, 2016).

3. Publicații referitoare la importanța GSG în stres și anxietate - dovezi Pubmed

GSG-ul are ca și principale componente active ginsenozidele (Attele et al., 1999). Saponinele din GSG s-a dovedit că joacă un rol important în efectele anxiolitice ale GSG-lui, astfel încât GSG-ul poate fi util pentru tratamentul anxietății (Park et al., 2005). GSG-ul a fost folosit ca agent anti-stres, iar ingredientul său activ, ginsenozidul, este similar ca structură cu estrogenul (Kim et al., 2013). Spre exemplu, GSG roșu coreean ar putea ajuta la stabilizarea sistemului nervos simpatic și la îmbunătățirea cogniției la persoanele cu stres ridicat (Baek et al., 2019).

Rezultatele acestui studiu susțin datele din literatură referitoare la rolul antistres al GSG, de modulară a frecvenței cardiaice și de reducere a anxietății, în efortul fizic intens acut și pe termen scurt.

În loc de concluzii

Prin acest studiu am constatat că Panax Ginseng, mai ales dacă este administrat pe o perioadă mai lungă de timp, reduce frecvența cardiacă și anxietatea în stresul din efortul fizic intens acut și de scurtă durată.

BIBLIOGRAFIE

- Attele, A.S., Wum, J.A., Yuan, C.S. (1999). Ginseng pharmacology: multiple constituents and multiple actions. *Biochem Pharmacol.*, 58:1685-1693.
- Baek, J. H., Heo, J. Y., Fava, M., Mischoolon, D., Choi, K. W., Na, E. J., Cho, H., & Jeon, H. J. (2019). Effect of Korean Red Ginseng in individuals exposed to high stress levels: a 6-week, double-blind, randomized, placebo-controlled trial. *Journal of ginseng research*, 43(3), 402-407.
- Bittles, A.H., Fulder, S.J., Grant, E.C., Nicholls, M.R. (1979). The effect of ginseng on lifespan and stress responses in mice. *Gerontology*, 25:125-131.
- Jeon, B.H., Kim, C.S., Park, K.S., Lee, J.W., Park, J.B., Kim, K.J., Kim, S.H., Chang, S.J., Nam, K.Y. Effect of Korea red on the blood pressure in conscious hypertensive rats. (2000). *Gen Pharmacol.*, 35(3):135-41.
- Jurcău, R., Jurcău, I., Kwak D.H., Colceriu N., Bulduş C., Ormenișan S. (2018). Four Adaptogens for Sports-Eleutherococcus, Schisandra, Rhodiola, Ginseng-A Review. *The impact of Sport and Physical Education Science on Today's Society*, 137-144.
- Jurcău, R., Jurcău, I., Kwak D.H., Colceriu N., Gîrlea, C., Andercou, O. (2018). Effect of Panax Ginseng and Dong Quai Products, in Acute Physical Stress. *The impact of Sport and Physical Education Science on Today's Society*, 129:129-136.

- Jurcău, R., Jurcău, I., Kwak D.H. (2018). Brief analysis of the Sport-Ginseng relationship, from the perspective of PubMed publications. *Palestrica of the Third Millennium Civilization & Sport*, 19(4):212-216.
- Jurcău, R., Jurcău, I., Kwak D.H., Grosu, V.T., Ormenișan, S. (2019). Eleutherococcus, Schisandra, Rhodiola and Ginseng, for stress and fatigue-a review. *Palestrica of the Third Millennium Civilization & Sport*, 20(1):12-17.
- Kim, E.H., Kim, I.H., Lee, M.J., Thach Nguyen, C., Ha, J.A., Lee, S.C., Choi, S., Choi, K.T., Pyo, S., Rhee, D.K. (2013). Anti-oxidative stress effect of red ginseng in the brain is mediated by peptidyl arginine deiminase type IV (PAD14) repression via estrogen receptor (ER) beta up-regulation. *J Ethnopharmacol.*, 148:474-485.
- Lee, C. H., & Kim, J. H. (2014). A review on the medicinal potentials of ginseng and ginsenosides on cardiovascular diseases. *Journal of ginseng research*, 38(3), 161-166.
- Lee, S., Rhee, D. K. (2017). Effects of ginseng on stress-related depression, anxiety, and the hypothalamic-pituitary-adrenal axis. *Journal of ginseng research*, 41(4), 589-594.
- Zaheria, S., Marandib, S.M. (2016). The effect of ginseng supplement on heart rate, systolic and diastolic blood pressure to resistance training in trained males. *Artery Research*, 15:6-11.
- (1) <https://www.co-co.ro/magazin/yong-kang-panax-ginseng-450mg-x-30cps/>

LISTA DE AUTORI

- Monica ALBU**, psiholog, CS I dr., Institutul de Istorie „George Barbu” Cluj-Napoca,
Departamentul de Cercetări Socio-Umane, (*albu_monica_24@yahoo.com*).
- Aliona AFANAS**, pedagog, conferențiar univ. dr., cercetător științific coord., Institutul de
Științe ale Educației, Chișinău, Republica Moldova (*afanasaliona@gmail.com*).
- Marius ANDREESCU**, lector univ. dr., Universitatea din Pitești,
(*andreescu_marius@yahoo.com*).
- Dalina ANDREI**, economist, CS III, Institutul de Prognoza Economică, Bucuresti,
(*dalinaandrei@yahoo.com*).
- Ioana BELDEAN-GALEA**, psiholog principal dr., Institutul Național de Sănătate Publică –
Centrul Regional de Sănătate Publică Cluj.
- Valentin Cosmin BLÂNDUL**, pedagog, profesor univ. dr., Departamentul pentru Pregătirea
Personalului Didactic, Universitatea din Oradea.
- Carmen COSTEA-BĂRLUȚIU**, psihopedagog, lector univ. dr., Universitatea „Babeș-
Bolyai”, Cluj-Napoca, Facultatea de Psihologie și Științe ale Educației, Departamentul de
Psihopedagogie specială (*carmen.costea@ubbcluj.ro*).
- Fulga CARAMETE**, filosof, doctorand în Filosofie, Școala Doctorală a Universității “Babeș-
Bolyai”, Cluj-Napoca.
- Narcisa COZEA**, jurist, CS drd., Institutul de Istorie „George Barbu” Cluj-Napoca,
Departamentul de Cercetări Socio-Umane, (*narcisa.cozea@academia-cj.ro*).
- Nora CURTA**, profesor, Colegiul Economic ”Dr. Iulian Pop” Cluj-Napoca
(*codrutacurta@gmail.com*).
- Andrea HATHAZI**, psihopedagog, conferențiar univ. dr., Universitatea „Babeș-Bolyai”,
Cluj-Napoca, Facultatea de Psihologie și Științe ale Educației, Departamentul de Psiho-
pedagogie specială (*andrea.hathazi@ubbcluj.ro*).
- Marcel HOSU**, filosof, doctorand în Filosofie, Școala Doctorală de Filosofie a Universității
din Tuebingen, Germania.
- Sorina IRIMIE**, medic primar medicină de familie dr., Institutul Național de Sănătate
Publică – Centrul Regional de Sănătate Publică Cluj.
- Ionuț ISAC**, filosof, CS I dr., Institutul de Istorie „George Barbu” Cluj-Napoca,
Departamentul de Cercetări Socio-Umane, (*isac.ionut@cluj.astral.ro*).

Ramona-Niculina JURCĂU, medic, șef de lucrări dr., Facultatea de Medicină,
Universitatea de Medicină și Farmacie „Iuliu Hațieganu”, Cluj-Napoca,
(ramona_mj@yahoo.com)

Victor Constantin MĂRUȚOIU, CS dr., Facultatea de Teologie Ortodoxă, Universitatea
„Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca.

Ileana Maria MIREȘTEAN, medic primar, medicină de familie dr., Institutul Național de
Sănătate Publică – Centrul Regional de Sănătate Publică Cluj.

Radu NEBERT, doctorand, Școala Doctorală de Filozofie, Universitatea „Babeș-Bolyai”,
Cluj-Napoca.

Andra PURAN, lector univ. dr., Universitatea din Pitești.

Cosmina SAMOILĂ, medic primar pediatrie, Institutul Național de Sănătate Publică –
Centrul Regional de Sănătate Publică Cluj.

Petru SANDU, medic specialist în specialitatea Sănătate Publică și Management, Institutul
Național de Sănătate Publică – Centrul Regional de Sănătate Publică Cluj.

Daniel SAS, informatician, Berna, Elveția, doctorand, Școala Doctorală de Filozofie,
Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca.

Ioana-Letiția ȘERBAN, Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca, Facultatea de
Psihologie și Științe ale Educației, Departamentul de Psihopedagogie Specială.

Teofil TIA, preot, profesor univ. dr., decan al Facultății de Teologie Ortodoxă, Universitatea
„Babeș-Bolyai“, Cluj-Napoca.

ISBN: 978-606-37-1510-5